

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

На правах рукопису

ПОКЛЯЦЬКА ВАЛЕРІЯ ВАЛЕРІЇВНА

УДК 94:71:316.75(73+47+57)"1979/1991"

**ЕВОЛЮЦІЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКИХ
ВІДНОСИНАХ У 1979-1991 рр.**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Бессонова Марина Миколаївна
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан наукової розробки теми	10
1.2. Джерельна база дослідження	25
1.3. Методологія дослідження та ключові поняття	37
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ БІПОЛЯРНОГО ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ	51
2.1. Засоби формування «образу ворога» у США та СРСР	51
2.2. Загострення протистояння між США та СРСР у роки «Другої холодної війни» (1979-1985 рр.)	70
2.3. Еволюція американсько-радянських відносин на завершальному етапі Холодної війни (1985-1991 рр.)	83
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВТІЛЕННЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В США ТА СРСР ПІД ЧАС «ДРУГОЇ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» (1979-1985 рр.)	101
3.1. Офіційна риторика щодо країни-суперника у роки загострення американсько-радянських відносин	101
3.2. «Образ ворога» у періодичних виданнях США та СРСР	117
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В УМОВАХ НАЛАГОДЖЕННЯ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ДІАЛОГУ (1985-1991 рр.)	138
4.1. Нові акценти в офіційних інтерпретаціях образу протилежної країни	138
4.2. Від «ворога» до «партнера»: відображення СРСР та США в американській та радянській пресі	152
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	181
ДОДАТКИ	254

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
Договір про ОСВ – Договір між США та СРСР про обмеження стратегічних наступальних озброєнь
Договір про РСМД – Договір про ліквідацію ракет середньої та малої дальності
Договір про СНВ – Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь
ГРУ – Головне розвідувальне управління
ЗМІ – засоби масової інформації
КДБ – Комітет державної безпеки
КОКОМ – Координаційний комітет з експортного контролю
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
ООН – Організація Об'єднаних Націй
РАН – Російська академія наук
РНБ – Рада національної безпеки
СОІ – Стратегічна оборонна ініціатива
ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність теми: Політичне протистояння періоду Холодної війни зумовило виникнення багатьох проблем міжнародного масштабу. Зокрема, американсько-радянська конфронтація знайшла прояв на рівні колективної пам'яті та суспільної свідомості. Значною мірою це визначає напруженості у відносинах між США та Російською Федерацією. Крім того, дослідження Холодної війни актуалізується через загострення міжнародної ситуації середини 2010-х рр. Яскравим його проявом є сучасний російсько-український конфлікт, який кваліфікується як чергова «холодна війна», що у деяких аспектах тісно пов'язана із біполярним протистоянням 1946-1991 рр. Саме тому вивчення його витоків є необхідним задля подолання негативного ставлення колишніх суперників один до одного, що забезпечить можливість побудови цивілізованих, рівноправних відносин у сучасному світі.

Актуальність дослідження також зумовлюється тим, що до розпаду Радянського Союзу історія американсько-радянського протистояння не могла об'єктивно досліджуватися вітчизняними науковцями. Лише після 1991 р. став можливим доступ до закритих раніше джерел інформації, зокрема зарубіжних, виникли умови для більш об'єктивного вивчення даної проблематики.

Досить актуальним з наукового погляду є дослідження «образу ворога» та його еволюції у роки американсько-радянської конфронтації, який слугував важливою складовою інформаційної політики США та СРСР. Невід'ємною рисою суспільства у XXI ст. є розвиток комунікаційних технологій, що призвело до зростання ролі інформаційного протистояння у зовнішній політиці та міждержавних відносинах. Тому вивчення «образу ворога» в інформаційній політиці держав має і практичний вимір, адже це дає можливість зрозуміти специфіку сучасного загострення міжнародних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у рамках наукових тем ДУ «Інститут

всесвітньої історії НАН України»: «Становлення сучасної багатополлярної системи міжнародних відносин: історичні витoki і тенденції» (державний реєстраційний номер 0112U000929) та «Стратегічне партнерство міжнародних суб'єктів у контексті глобальних політичних трансформацій» (державний реєстраційний номер 0114U000641).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої Ради ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 1 від 21 січня 2013 р.) та уточнено на Вченій Раді ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 4 від 02 липня 2015 р.).

Мета дослідження: простежити еволюцію «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 рр., виділивши його спільні та відмінні риси в обох державах.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **дослідницьких завдань:**

1) узагальнити та проаналізувати стан розробки теми у науковій вітчизняній та зарубіжній літературі, охарактеризувати джерельну базу та методологічні засади дослідження;

2) виявити основні засоби формування «образу ворога» у контексті ідеологічного протистояння США та СРСР під час Холодної війни;

3) проаналізувати вплив міжнародної ситуації у 1979-1991 рр. на відображення образу іншої сторони в інформаційному просторі США та СРСР;

4) розкрити особливості американської та радянської офіційної риторики щодо країни-суперника у роки «Другої холодної війни» (1979-1985 рр.);

5) з'ясувати спільні та відмінні риси висвітлення образу протилежної сторони у періодичних виданнях США та СРСР упродовж 1979-1985 рр., а також встановити ступінь об'єктивності та достовірності інформації;

б) охарактеризувати нові акценти в офіційних інтерпретаціях протилежної країни в умовах налагодження американсько-радянського діалогу у 1985-1991 рр.;

7) проаналізувати трансформацію «образу ворога» в американській та радянській пресі упродовж 1985-1991 рр.

Об'єктом дисертаційного дослідження є «образ ворога» в інформаційній політиці США та СРСР в часи Холодної війни.

Предметом дисертаційного дослідження є еволюція «образу ворога» у США та СРСР у контексті американсько-радянських відносин у 1979-1991 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1979 р. до 1991 р. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком нового загострення американсько-радянських відносин внаслідок введення радянського військового контингенту до Афганістану, у зв'язку з чим розпочалася активізація використання «образу ворога» в інформаційному просторі США та СРСР. Верхня хронологічна межа обумовлена завершенням біполярного протистояння у 1991 р., а саме – розпадом Радянського Союзу. Втім, з метою окреслення історичних витоків ідеологічної конфронтації було розглянуто попередні періоди Холодної війни, починаючи з 1946 р.

Огляд **методологічної бази дослідження** здійснено у параграфі 1.3. Дисертаційне дослідження виконане на основі загальнонаукових принципів пізнання – історизму, об'єктивності, системності та багатофакторності. Зазначені принципи дослідження були реалізовані за допомогою загальнонаукових (системно-структурний, аналізу та синтезу, порівняння, узагальнення), міждисциплінарних (контент-аналіз, групування, графічний, біхевіористський, інституційний, дискурсивний аналіз, міфологічний аналіз) та спеціально-історичних (синхронного аналізу, періодизації, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний) методів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших досліджень у вітчизняній історіографії, в якому

здійснено порівняльний аналіз «образу ворога» в США та СРСР у контексті американсько-радянських відносин та розглянуто трансформацію цього образу упродовж останнього десятиліття Холодної війни. При цьому *вперше*: здійснено компаративний аналіз образу протилежної держави як основного ворога в США та СРСР у 1979-1991 рр., виявлено їх спільні та відмінні риси і прояви в інформаційній політиці обох держав; розглянуто еволюцію у висвітленні протилежної сторони в США та СРСР від образу «ворога» до «партнера»; виявлено етапи трансформації «образу ворога» в американсько-радянських відносинах упродовж 1980-х рр.; проаналізовано зміни у структурі «образу ворога» протягом останнього десятиліття Холодної війни в американській та радянській пресі за допомогою контент-аналізу. *Уточнено*: витoki американсько-радянського ідеологічного протистояння; роль офіційної риторики та друкованих ЗМІ у реалізації інформаційної політики у 1979-1991 рр., у тому числі у забезпеченні функціонування «образу ворога» як її невід'ємної складової. *Дістало подальшого розвитку*: обґрунтування визначення «образу ворога» як певної ідеологічної конструкції у суспільній свідомості, яка цілеспрямовано формується пропагандистами для підтримки внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу держави з урахуванням вже існуючих етнічних та національних стереотипів, і стає актуальною у період соціальної напруги та колективної небезпеки; вивчення психологічних, історичних та інших складових при формуванні «образу ворога», шляхів його створення та поширення.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані фахівцями з історії та міжнародних відносин для подальшого комплексного дослідження основних проявів американсько-радянського ідеологічного протистояння у роки Холодної війни; вивчення колективної пам'яті на пострадянському просторі; виявлення глибоко вкорінених стереотипів часів Холодної війни, які активно проявляються у суспільній свідомості і донині. Матеріали дисертації можуть бути залучені при розробці та викладанні університетських курсів з «Новітньої історії країн

Європи та Північної Америки», «Історії США», «Історії СРСР», «Історії міжнародних відносин», при написанні підручників та навчальних посібників з історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на перебіг американсько-радянського протистояння упродовж останнього десятиліття Холодної війни та роль «образу ворога» у цьому процесі. Наукові результати дисертації належать особисто авторці та є її теоретичним і практичним внеском у розвиток історичної думки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи доповідалися і обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні засади державотворення» (Київ, 2012), «Світовий досвід збереження культурно-історичних цінностей в умовах глобалізації» (Київ, 2013), «Історія України ХХ століття в новітній іноземній історіографії» (Миколаїв, 2013), «Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова розвитку міжнародних відносин» (Київ, 2013), «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні та світі» (Київ, 2013), «Суспільно-політична модернізація в країнах світу та її демократичний потенціал» (Київ, 2013), «Актуальні проблеми зовнішньої політики України» (Чернівці, 2013), «Глобальні військово-політичні протистояння у ХХ ст.: світовий та регіональний вимір» (Запоріжжя, 2014), «Молода наука-2014» (Запоріжжя, 2014), «Colour revolutions in the perspective of the past decade. Multidimensionality of the system transition in the post-Soviet area» (Торунь, Польща, 2014), «По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів» (Запоріжжя, 2015), «Стратегії партнерства і співробітництва у контексті актуальних проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин» (Київ, 2015), «Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство» (Львів, 2015).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 19 одноосібних наукових публікаціях, з яких 7 – статті у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України; 1 – у закордонному виданні, яке індексується за міжнародною наукометричною базою SCOPUS; 11 – в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій складає 9,1 д.а.

Структура дисертації обумовлена постановкою питання, метою і завданнями наукового дослідження. Робота складається з переліку скорочень, вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (699 позицій, з них 279 іноземних) і додатків. Повний обсяг дисертації – 271 стор., з них – 180 стор. основного тексту.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Проблеми американсько-радянських відносин привертали увагу багатьох науковців ще за часів Холодної війни. Проте, після її завершення перед вченими виникла можливість переосмислити події другої половини ХХ ст. та написати «нову» історію Холодної війни.

Специфіка предмету даного дисертаційного дослідження зумовила наявність великого комплексу наукових робіт як спеціально історичного, так і міждисциплінарного характеру. Окрім істориків, «образ ворога» у міжнародних відносинах, у тому числі в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни, привертає увагу багатьох дослідників інших наук – політології, психології, соціології, культурології тощо. У даному огляді стану розробленості теми дисертаційного дослідження у науковій літературі основний акцент зроблено передусім на праці американських та радянських/пост-радянських (українських та російських) авторів.

Відзначимо, що деякі питання американсько-радянського ідеологічного протистояння у 1979-1991 рр., у тому числі і феномен «образу ворога» були досліджені науковцями ще за років Холодної війни. Так, і в США, і в СРСР була написана значна кількість робіт, в яких висвітлені питання ідеологічного протиборства двох наддержав, погляди авторів на початок конфронтації, її причини, зовнішню політику протилежної наддержави, міждержавних відносин тощо.

Роботи радянських дослідників відзначалися певною однобічністю поглядів на країну-суперника та причини розв'язання конфлікту. Це було зумовлено політичними устроєм радянської держави. Так, історики, як і всі інші науковці, мали діяти в рамках офіційної лінії держави, яка пропагувала єдино можливі погляди на хід історичного процесу. Всі дослідники у ході роботи мали керуватися класовим підходом та нормами марксизму-ленінізму.

Основними постулатами радянської історичної науки стосовно американсько-радянського протистояння були звинувачення США в експансіонізмі та агресивній політиці. Вся вина за розгортання глобального протистояння покладалися виключно на США [383].

Критика заангажованих інтерпретацій в США радянського устрою була одним із загальноприйнятих підходів тих часів. Так, значну увагу радянські дослідники приділяли «розвінчанню» ворожого образу СРСР, який сформувався у суспільній свідомості американців. Зокрема, А.Ю. Мельвіль, В.І. Касьяненко у своїх роботах висвітлили трактування образу СРСР та сприйняття радянської культури в США, формування та поширення антирадянських міфів у США, вплив ідеологічних та політичних факторів на формування іміджу радянської культури у свідомості американців [462; 487]. Питання взаємовпливу культур США та СРСР і загрози стереотипів для взаєморозуміння народів розглядали у своїх роботах Г.П. Добросельська [420], О.С. Мулярчик [490], В.С. Чибисенков [566]. Радянські дослідники М.Є. Немоляєва, Л.Ф. Ходорков аналізували міжнародний туризм як один із засобів ідеологічної боротьби [495]. Зокрема, на думку авторів туризм використовувався капіталістичними країнами для відправки шпигунів до СРСР з метою проведення політичної та підривної діяльності.

Важливим виміром дослідження «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у працях радянських науковців було вивчення ЗМІ як засобу пропаганди. Зокрема, Я.Н. Засурський розглядав ЗМІ як потужний чинник в ідеологічній боротьбі з антирадянськими стереотипами [443]. Ефективність друкованих видань як засобу контрпропаганди стала предметом дослідження В.Я. Стадніченко [538]. У книзі «Криваві сліди імперіалізму» радянські дослідники висвітлили образ США як жахливого агресора із «звіриним обличчям», розкривши роль використання американськими політиками та ідеологами друкованих видань, радіостанцій та інших ЗМІ для виправдання своїх дій та поширення антирадянських настроїв у всіх капіталістичних країнах [472]. Теорію і практику психологічної війни США

проти СРСР, у тому числі за допомогою советологів, вивчав П.А. Ніколаєв [497]. Тому, можна стверджувати, що певні напрацювання у вивченні «образу ворога» у радянські історіографії були здійснені ще у роки біполярного протистояння, але вони були занадто заангажованими.

В американській історіографії у роки Холодної війни існувало декілька різних підходів. Не заглиблюючись у детальний аналіз тих наукових шкіл, які присвячували свої дослідження означеній проблематиці, відзначимо лише певні особливості. Для істориків «ортодоксального» напряму характерним було звинувачення у розгортанні глобального конфлікту виключно СРСР та його експансіоністські, агресивні наміри [603]. Представники «ревізіоністського» підходу, який склався під впливом негативних наслідків зовнішньої політики США, у тому числі розв'язанням війни у В'єтнамі, перекладали відповідальність за розгортання Холодної війни та загострення американсько-радянських відносин на американське керівництво [632]. Історики, які працювали з позицій пост-ревізіоністських підходів, у своїх роботах, присвячених американсько-радянській конфронтації, обґрунтовували роль обох наддержав у розв'язанні Холодної війни [612; 645]. Зокрема, вони дотримувались думки, що протистояння двох наддержав після завершення Другої світової війни було неминучим і було обумовлено об'єктивними причинами, які склалися в ході історичного розвитку США та СРСР.

У 1980-х рр. у США було опубліковано багато досліджень з питань радянської пропаганди, серед яких слід відзначити роботи Л. Бітмана [584], М. Ебона [600], Т. Ремінгтона [651], А. Роксбурга [658], К. Роса [657], та інших. У своїх роботах вони спрямували увагу на методи радянської пропаганди, висвітлили характерні риси культури доби Холодної війни, а також проаналізували окремі засоби формування образу протилежної наддержави як основного ворога. Дослідники зосередили увагу в цілому на радянській системі пропаганди, розглянувши її основні інструменти.

Так, М. Ебон, у роботі «Радянська пропагандистська машина» розглянув причини, історію і тогочасні прояви пропаганди СРСР, виділивши в якості

одного з основних пропагандистських інструментів Радянського Союзу газету «Правда».

Т. Ремінгтон у своїй роботі «Правда влади: ідеологія і комунікації у Радянському Союзі» висвітлив ідеологічну політику в СРСР упродовж 1970-1980-х рр. [651]. На думку автора, ключове значення у функціонуванні стійкої централізованої ідеології відігравала навіть не сама сутність доктрини, а засоби її поширення. Зокрема, дослідник проаналізував засоби усної пропаганди та радянські ЗМІ, приділивши особливу увагу періодичним виданням СРСР.

Роль радянської газети «Правда» у системі радянських ЗМІ дослідив А. Роксбург, проаналізувавши у своїй роботі «Правда: всередині радянської машини новин» роботу редакції газети [658]. Дослідник відзначив провідну роль цього видання у системі новин СРСР, яке «задавало тон» всій іншій радянській пресі.

У 1988 р. була опублікована книга В.Е. Шляпентоха «Радянська ідеологія у період гласності: відповіді на застій Брежнева» [663]. Ця робота цікава, у першу чергу, через те, що її автор мігрував з СРСР до США у 1979 р. У 1960-1970-х рр. він вивчав громадську думку в СРСР, розробивши перші методики соціологічних опитувань у тоталітарному суспільстві. Тож, переїхавши до США, у 1980-х рр. В.Е. Шляпентох працював консультантом в американському уряді, виступаючи з регулярними доповідями стосовно ідеології та громадської думки в СРСР. У першій частині означеної книги автор розкрив проблеми загальної кризи в СРСР у досліджуваній ним період, а у другій – розглянув основні ідеологічні тенденції того часу, серед яких варто відзначити консервативну, неосталіністську та ліберальну, при цьому показавши поступове схиляння М.С. Горбачова до ліберальної ідеології. Це було одне з перших комплексних досліджень радянської ідеології доби Перебудови.

Американська дослідниця, М. Лейтон у своїй роботі вивчала радянську пропаганду як інструмент зовнішньої політики СРСР [636]. Використовуючи

офіційну документацію та яскраві приклади, вона показала, як пропаганда Радянського Союзу впливала на західні країни та на громадську думку. Зробивши на початку праці короткий огляд традицій російської пропаганди, дослідниця присвятила більшу частину роботи радянській пропаганді, спрямованій саме проти США, розглянувши період від початку дипломатичних відносин між цими країнами включно до періоду правління М.С. Горбачова.

Роль М.С. Горбачова у політичному та економічному житті Радянського Союзу на останньому етапі його існування, політику гласності проаналізував М. Левін у роботі «Феномен Горбачова: історичні інтерпретації, розширене видання» [637]. Значення М.С. Горбачова у політичних змінах в СРСР дослідила й інша американська дослідниця – Г. Шиши, яка висвітлила біографію радянського лідера на основі великої кількості інтерв'ю [660]. В якості найважливішого досягнення М.С. Горбачова вона виділила позбавлення страху і створення нового політичного покоління.

Однією з найпопулярніших робіт у контексті імагологічних досліджень є книга С. Кіна «Обличчя ворога...» [628]. Дослідник приділив увагу вивченню психологічних механізмів ворожнечі. На основі карикатур і політичних плакатів він показав, як спотворені зображення у пресі і на екрані можуть призвести до почуття ненависті і навіть викликати бажання вбивати сусідів.

Отже, у роки Холодної війни у зарубіжній, зокрема американській історіографії, була опублікована низка досліджень, в яких висвітлювалися проблеми радянської пропаганди. Особливого значення американські дослідники надавали газеті «Правда» як основному засобу поширення заангажованої інформації.

Після завершення Холодної війни із розпадом СРСР у 1991 р. актуальності почало набирати написання «нової» історії Холодної війни. Провідне місце у дослідженні проблем американсько-радянського протистояння посідають вчені США. Це спричинене кількома факторами. По-

перше, підвищена зацікавленість американських дослідників даною тематикою обумовлена тим, що саме США, паралельно з СРСР, відігравали вирішальну роль у Холодній війні. По-друге, у США функціонує велика кількість дослідницьких центрів, спрямованих на вивчення історії Холодної війни. Вони широко фінансуються як з коштів державного бюджету, так і за рахунок благодійних внесків фондів, серед яких фонд Карнегі, фонд Рокфеллера тощо [493].

Ще у роки Холодної війни у США почали працювати Гуверівський інститут війни, революції та миру (1941 р., спочатку як центр по вивченню СРСР), який по праву вважається у США «коледжем Холодної війни», Інститут Гаррімана (1946 р.), Російський дослідницький центр Гарвардського університету (Центр Девіса, 1948 р.), Інститут Кеннана у складі Міжнародного дослідницького центру ім. Вудро Вільсона (1974 р.). Звісно, що в умовах глобальної конфронтації двох наддержав – США та СРСР, головною метою даних дослідницьких установ було вивчення різних аспектів політичного, економічного, ідеологічного, культурного життя СРСР, розкриття негативних рис марксизму-ленінізму як офіційної радянської ідеології тощо. Але після завершення Холодної війни вони розширили рамки своїх досліджень на всі країни пострадянського простору та соціалістичної орієнтації. До того ж, виникли нові дослідницькі центри, які на сьогодні є провідними установами у вивченні різних аспектів Холодної війни. Так, у 1997 р. був створений Проект досліджень Холодної війни у рамках Центру Девіса. З 2000-го р. почала діяльність Група по дослідженню «холодної війни» при університеті Джорджа Вашингтона. Серед основних напрямів наукових досліджень: Холодна війна і країни Східної та Центральної Європи, країни «третього світу».

Сприйняття США та СРСР в якості «ворога» у роки Холодної війни стало предметом дослідження багатьох американських вчених. Так, Р.Л. Гарткофф дослідив як в СРСР сприймали США у 1965-1991 рр., як змінилися погляди на протилежну наддержаву упродовж досліджуваного періоду, яку роль відіграли в цьому радянські лідери і розвідка [615].

Дослідник дійшов висновку, що не дивлячись на певні особливості, «образ ворога» був важливою ознакою, притаманною обом наддержавам у сприйнятті один одного. І саме взаємне зображення протилежної країни як ворога, приписування йому агресивних, ворожих намірів було причиною зростання потенціалу протистояння, постійного нарощування озброєнь.

Б.Б. Фішер у книзі «Ми не завжди праві, але ми ніколи не помиляємося» висвітлив образ СРСР у сприйнятті американців у 1972-1991 рр. [605]. Автор зазначив, що фактично образ протилежної наддержави створювався на основі оцінок, які надавала американська розвідка. Саме американські розвідувальні служби формували образ СРСР як надмогутнього суперника, який має занадто великі людські і фінансові ресурси, і несе постійну загрозу США.

Р. Робін висвітлив роль наукової, академічної спільноти США у поширенні образу СРСР як основного ворога у роки Холодної війни [655]. На думку дослідника, престиж академічної спільноти у США після Другої світової війни обумовив відсутність будь-якого критичного аналізу такого явища як «образ ворога» і Холодної війни взагалі. Науковців періоду американсько-радянського протистояння Р. Робін охарактеризував як «академічних алхіміків», які були відповідальними за створення «образу ворога», примітивного, жорстокого, переважно заснованого на чутках. І хоча загроза перед США у роки Холодної війни існувала, і часто «образ ворога» був реальним, проте чутки і реальність, як зазначив дослідник, мали мало спільного.

Л. Сандхаус дослідив «образ ворога» у риториці американських президентів часів Холодної війни [580]. Науковець дійшов висновку, що Г. Трумен у промовах асоціював з «образом ворога» комунізм, а вже Д. Ейзенхауер виділяв два основних ворога США – СРСР та комунізм. В офіційних промовах Дж. Кеннеді Л. Сандхаус виділив три ворога – китайський комунізм, комунізм та СРСР. Власне, СРСР він асоціював із комунізмом, агресією і тиранією.

Роль телевізійних новин у роки Холодної війни, у тому числі у формуванні негативного образу протилежної наддержави дослідив Н.Е. Бернхард [582]. Зазначивши тісний взаємозв'язок історії Холодної війни і телевізійних новин, які постали в США одночасно після Другої світової війни, автор відмітив, що служби новин діяли в якості неофіційних державних пропагандистів.

Значну увагу науковці в США спрямували на дослідження ідеологічного протистояння та «образу ворога» у роки Холодної війни у сфері кіномистецтва. Цікавою роботою, присвяченою даній темі, є дослідження В.Д. Шляпентоха та Д.Е. Шляпентоха «Радянський кінематограф, 1918-1991: ідеологічний конфлікт та соціальна реальність» [662]. Автори створили загальний огляд радянського кінематографу з метою показати як впливала ідеологія на відображення радянської реальності у фільмах СРСР протягом всього періоду існування цієї держави.

Також увагу науковців привернув такий засіб формування «образу ворога» у роки Холодної війни, як карикатури. Серед американських дослідників до цієї теми зверталася Ж. Станке [666]. Так, у своїй роботі вона проаналізувала та розкрила на прикладі політичних карикатур образ СРСР, який склався у свідомості американців у останні роки існування Радянського Союзу та після його розпаду.

Також слід відзначити роботи С. Шейн [659], П. Кенеза [629], Дж. Метлока [641] та інших, в яких дослідники висвітлили питання останніх років існування Радянського Союзу, у тому числі ідеологічний та інформаційний виміри та їх роль у внутрішній кризі у СРСР.

Так, С. Шейн у своїй праці «Демонтаж утопії: як інформація зруйнувала Радянський Союз», залучивши описи яскравих епізодів, видатних персонажів, статистику, проаналізував намагання М.С. Горбачова оновити соціалізм шляхом послаблення контролю та управління інформацією [659]. Дослідник висвітлив процес швидкого поширення газет, книжок, фільмів з раніше забороненою інформацією про сталінський режим, про певні проблеми

соціалістичного суспільства, про життя інших держав, а також процес поступової руйнації радянської системи.

Значення ідеологічного фактору в історії СРСР, у тому числі і в роки Холодної війни, у своїй роботі «Історія Радянського Союзу від початку до розпаду» розкрив П. Кенез – професор Каліфорнійського університету, спеціаліст по історії Росії та Східної Європи [629]. Висвітлюючи політичну, економічну та культурну історію СРСР, автор приділив значну увагу дослідженню проблем пропаганди та її значення у житті радянського суспільства. Він намагався показати місце ідеологічного чинника у радянській політиці та його роль у культурно-масовій та освітянській сфері.

Також для даного дисертаційного дослідження значення мали роботи Б. Фішера [604], Дж. Хейнса [619], Дж. Макмахана [638], Ф. Фіцджеральда [606], у яких висвітлені питання зовнішньої політики США у роки правління Р. Рейгана. Зокрема, Б. Фішер, професор політології в Університеті Торонто, у своїй роботі проаналізувала зрушення у зовнішньополітичному курсі Р. Рейгана стосовно СРСР [604]. Дослідниця відмітила, що основні зміни відбулися у період з 3 жовтня 1983 р. до 16 січня 1984 р., а також визначила три основні події, які мали вплив особисто на президента США і призвели до кардинальної зовнішньополітичної переорієнтації: катастрофа корейського авіалайнера, приватний показ у Кемп-Девіді фільму «The Day After», а також операція «Able Archer 83» – наймасштабніші військові тренування США та їхніх союзників по НАТО у Європі. Ф. Фіцджеральд, письменник та неакадемічний історик, лауреат Пулітцерівської премії за вивчення війни у В'єтнамі, зосередив свою увагу на дослідженні такої складової політики адміністрації Р. Рейгана як «Стратегічна оборонна ініціатива», розкривши особливості ядерної дипломатії [606].

Слід зазначити також дослідження, в яких були висвітлені зміни у Радянському Союзі, що відбулися з приходом до влади М.С. Горбачова, його вплив на політику СРСР. Так, А. Браун, один з перших американських дослідників діяльності М.С. Горбачова, у роботі «Фактор Горбачова» зробив

спробу, враховуючи складність політики та доленосних змін в СРСР у другій половині 1980-х рр., виявити та розкрити роль особистого внеску в ці події М.С. Горбачова [590]. У книзі проаналізовано напрями внутрішньої та зовнішньої політики СРСР у період правління М.С. Горбачова, його нові ідеї, зроблено оцінку його ролі у глобальних геополітичних процесах. Огляд загальної історії Радянського Союзу та пострадянських країн у своїх роботах подали такі американські дослідники, як Дж.У. Бреслауер [587], М.Е. Малія [640], Р.Г. Суні [668].

Серед американських дослідників, які зосередилися на теоретичних питаннях стосовно зображення «образу ворога» слід відзначити Б. Сільверстейна [664], Дж. Стейна [667], Дж. Френка [608], Р.У. Рібера та Р.Дж. Келлі [654] тощо.

У пострадянській історичній науці найбільшу увагу дослідженню «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у роки глобального протистояння приділяють російські дослідники. Одним із важливих факторів, що вплинув на це є те, що історики колишніх радянських республік отримали шанс досліджувати власну національну історію, тож всесвітньоісторична проблематика певною мірою відійшла на другий план.

Так, українські дослідники, у зв'язку з можливістю вивчати історію власної держави в умовах проголошення незалежності, приділяли менше уваги даній тематиці.

В українській історіографії імагологічний напрям досліджень нині лише формується, про що свідчать поодинокі публікації, присвячені «образу іншого», зокрема збірка матеріалів конференції «Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації» (2005) [501], праці Л. Питльованої [507], А. Худолія [564], тощо. Деякі аспекти інформаційних війн, зокрема «війни пам'ятей» як їх різновид, дослідили С.С. Троян та А.М. Киридон [543]. Попри велику кількість історичних робіт, присвячених Холодній війні та міжнародним відносинам того періоду, «образ ворога» у США та СРСР не був об'єктом спеціального дослідження вітчизняних

науковців. Так, образ СРСР у США лише опосередковано висвітлений у працях, присвячених вивченню політики адміністрації Р. Рейгана, зокрема у таких авторів як Д.С. Крисенко [471], О.В. Рудюк [691], А.О. Овчаренко [503], С.В. Юрченко [698]. Так, Д.С. Крисенко у роботі «За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду правління адміністрації Р. Рейгана (1981-1989)» при характеристиці політики адміністрації Р. Рейгана здійснив спробу висвітлити образ СРСР, який склався у свідомості американців [471]. Тим не менш, власного дослідження «образу ворога» автор не здійснив, а лише запропонував огляд напрацювань інших, переважно російських авторів з питань імагології.

Як вже зазначалося, на відміну від вітчизняних науковців, російські історики демонструють значно більшу зацікавленість проблемами Холодної війни. Свідченням цього є публікація наукових збірників, у яких здійснено спроби по-новому оцінити перебіг глобального протистояння, проблеми взаємного сприйняття наддержавами один одного: «Холодна війна: нові підходи, нові документи» [563], «Радянська зовнішня політика у роки Холодної війни» (1945-1985): нове прочитання» [534], «Історія холодної війни: нові підходи та інтерпретації» [460]. Також даній темі присвячені статті директора Інституту загальної історії РАН, О.О. Чубар'яна – «Нова історія холодної війни» [567], «Про «нову історію» холодної війни (матеріали дискусії)» [568] тощо.

«Образ ворога» в США та СРСР у роки Холодної війни став предметом дослідження багатьох російських науковців. Проте, значна частина подібних досліджень присвячена початковому етапу глобальної конфронтації [396; 468; 498; 551; 678; 681; 686; 693].

Так, варто звернути увагу на роботу А.В. Фатеева, який здійснив спробу зробити комплексний, систематизований аналіз «образу ворога» у радянській пропаганді, обмеживши хронологічні рамки свого дослідження 1945-1954 рр. [551]. Так, дослідник висвітлив передумови формування «образу

ворога» в СРСР, етапи його формування, роль влади, мистецтва і періодичних видань у цьому процесі.

Слід відзначити значну кількість робіт, які присвячені ЗМІ та поданню у них інформації про супротивника. На вивчення образу протилежної наддержави у пресі спрямували свою увагу такі російські науковці як, А.С. Белоконева [678], Н.М. Бонцевич [396], О.Л. Сітнікова [693] тощо. Дослідники проаналізували образ протилежної наддержави на сторінках американської та радянської преси на початку Холодної війни, взаємодію влади та ЗМІ для досягнення поставленої мети, та зійшлися на думці, що саме ЗМІ є найбільш ефективним засобом впливу на масову свідомість.

«Образ ворога» в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни у сфері кіномистецтва у своїх роботах розкрили О.Г. Колесникова, О.В. Рябов, А.В. Федоров. Так, О.Г. Колесникова розглянула радянський кінематограф та еволюцію зображення у ньому образу США упродовж Холодної війни [465; 682]. Окрім фільмів, дослідниця звернула увагу на кіноафіші як засіб розповсюдження пропагандистських ідей. Автором була запропонована ієрархія негативних персонажів у кінематографі в залежності від ступеню ворожості по відношенню до соціалістичних країн. Також слід відзначити роботи А.В. Федорова, доктора педагогічних наук, спеціаліста по медіаосвіті, кінокритика [553-555]. Він дослідив основні міфи та структуру стереотипів, які склалися від самого початку глобального протистояння та розповсюджувалися у конфронтаційних кінострічках, виокремивши певні спільні риси для подібних фільмів у США та СРСР. Ще один російський дослідник, О.В. Рябов, визначивши фільми як один з найголовніших видів зброї в ідеологічному протистоянні, у своїх роботах висвітлив гендерний аспект «образу ворога» у радянському та американському кінематографі у роки Холодної війни [521-522].

Карикатури періоду Холодної війни як засіб формування і поширення «образу ворога» розглянули О.А. Костерева [468], Н.І. Ніколаєва [498; 499; 686], А.Ф. Шклярук [575]. Так, О.А. Костерева дослідила «образ ворога» на

прикладі збірки політичних карикатур «Бредові англо-американізатори», створеної відомим радянським гуртом карикатуристів – Кукриніксами [468]. Авторка проаналізувала карикатури, в яких Кукринікси відобразили агресивну, ворожу спрямованість США, їхнє бажання встановити світову гегемонію, негативно висвітлили союзників США, особливо Велику Британію, капіталістичний устрій взагалі, створення НАТО тощо.

Ще одна сфера ідеологічного протистояння США та СРСР у роки Холодної війни, за допомогою якої активно впроваджувався «образ ворога» і яка посіла певну нішу серед історичних досліджень радянської пропаганди – туристична справа. Зокрема, В.Є. Багдасарян розглянув прояви протистояння різних політичних систем під час проведення Олімпійських ігор, детально зупинившись на ідеологічному аспекті туризму під час літньої Олімпіади 1980 р., яка проводилася у м. Москві і стала одним з найяскравіших символів протистояння США та СРСР у 1980-х рр. [385]. І.І. Шнайден присвятив свою роботу аналізу ідеологічної складової у роботі з іноземними туристами упродовж Холодної війни, поклавши в основу дослідження матеріали «Інтуристу». Зокрема, він дослідив ідеологічну складову екскурсійних програм, ідеологічну підготовку професійних гідів тощо [697].

Також на сьогодні вже є роботи, присвячені «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни на сторінках літературних творів. Так, Є.А. Третьяченко, проаналізувавши твори Ф. Баргхорна, Дж. Девіса, Т. Драйзена, Д. Стейнбека та інших американських письменників, дослідила образ Радянського Союзу на сторінках їхніх творів від самого початку заснування до розпаду СРСР [695]. А.І. Лаврентьєв, на прикладі роману Р. Кувера «Публічне спалення», розкрив яким чином виконувалось одне з найголовніших завдань пропагандистів США у роки глобального протистояння: популяризація та змалювання переваг американського способу життя як інструменту ідеологічного впливу на масову свідомість громадян [476].

На проблеми радянської пропаганди у період війни в Афганістані звернув увагу російський дослідник С.Г. Фогель [558]. Він розглянув загальний контекст конфлікту, сутність пропаганди, її мету, методи та канали впливу. Особливу увагу було приділено інформаційному протистоянню США та СРСР у період війни, у тому числі, роль усної пропаганди (міфів, чуток) у даній країні, використання друкованих засобів пропаганди, радіо та інших звукових каналів пропагандистського впливу, а також кіно і телебачення.

Окремого розгляду потребують дослідження, присвячені проблемам зовнішньої політики обох наддержав у роки глобального протистояння, загальної міжнародної ситуації, у яких висвітлено те історичне тло, на фоні якого відбувалася еволюція «образу ворога» в обох державах. У роботах цієї групи розкриті переважно зміни векторів зовнішньої політики СРСР з приходом до влади М.С. Горбачова, детально розглянута проголошена ним концепція «нового політичного мислення», зовнішня політика США в період адміністрації Р. Рейгана тощо. Так, особистість М.С. Горбачова, його політичні рішення привернули увагу багатьох російських дослідників, серед яких – В.І. Болдін [394], Д.А. Волкогонов [404], О.М. Здравомислова [444] тощо. Зовнішньополітична діяльність Радянського Союзу та її основні напрями у 1985-1991 рр. знайшли відображення у роботах К.М. Нікітіна «Еволюція зовнішньополітичної доктрини СРСР. 1985-1991 рр.» [685], М.Ф. Полинова «Зовнішня політика СРСР у період перебудови. 1985-1991» [508], А.І. Уткіна «Велика вісімка: ціна входження» [547].

Також слід зазначити дослідження, присвячені технічним питанням зображення «образу ворога», його класифікації, функціям, формуванню стереотипів у суспільній свідомості. Серед досліджень російських науковців у даній тематиці особливої уваги заслуговують публікації Л. Гудкова «Ідеологема ворога» [414], Р. Зульцмана «Пропаганда як зброя на війні» [449], П.С. Гуревича «Стереотипи в політиці та образ ворога» [415].

Так, Л. Гудков у своїй статті «Ідеологема ворога» розглянув теорію «ворога», виокремив два плани в конструкції «ворогів» – віддалений та

ближній, прихований, невидимий, здійснив класифікацію «ворогів», представлених у радянській ідеології [414]. П.С. Гуревич у статті «Стереотипи в політиці та образ ворога», спираючись на концепцію стереотипів У. Ліппмана, проаналізував роль стереотипів у формуванні суспільної свідомості, необхідній політичній владі, як складової пропаганди [415]. Психологічні аспекти соціальних стереотипів розглянули: В.С. Агєєв [380], І.С. Кон [466], О.Ю. Семендяєва [527-528] та інші. Проблеми ідеології, суспільної свідомості у Радянському Союзі висвітлені на сторінках робіт А.К. Уледова [544-545]. Роль стереотипів у зовнішній політиці США дослідив С. Самуйлов [523]. Велика кількість досліджень присвячена взагалі політичній пропаганді та ролі ЗМІ у її розповсюдженні, серед яких роботи Г. Ібраєвої [450], І.М. Панаріна [506], М.І. Скуленко [533] тощо.

Таким чином, можна констатувати, що незважаючи на наявність значного доробку історичних праць з проблематики Холодної війни у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, існує певний брак імагологічних досліджень. Так, здійснено аналіз «образу ворога» в США та СРСР на початкових етапах біполярного протистояння. Найбільш дослідженими вимірами на сьогодні є «образ ворога» у кіномистецтві, у літературі, пресі (але на початковому етапі Холодної війни), роль розвідувальних служб у створенні та функціонуванні образу протилежної держави як основного ворога. Тим не менш, комплексного дослідження «образу ворога» в США та СРСР упродовж всієї Холодної війни, або на окремих її етапах (окрім початкового) дотепер не здійснено. Враховуючи той факт, що в українській історіографії імагологічний напрям досліджень лише тільки формується, компаративне вивчення трансформації «образу ворога» в США та СРСР в останнє десятиліття Холодної війни на прикладі офіційної риторики та друкованих ЗМІ є доволі актуальним. Окрім цього, серед перспективних напрямів подальших досліджень з означеної проблематики можна виділити необхідність поглибленого вивчення відображення образу

США та СРСР в освіті та науці часів біполярного протистояння, втілення «образу ворога» у телевізійному просторі, у масовій культурі тих часів.

1.2. Джерельна база дослідження

У рамках даної дисертаційної роботи дослідження «образу ворога» як одного з важливих проявів американсько-радянського протистояння другої половини ХХ ст. було здійснено на основі залучення широкої та різнобічної джерельної бази. Всі джерела, використані в ході дослідження, можна розділити на такі основні групи: 1) *міжнародні нормативно-правові документи*; 2) *документи і матеріали державної влади США та СРСР*; 3) *джерела особового походження*; 4) *періодичні видання*; 5) *навчально-методична література періоду Холодної війни*; 6) *кінофільми*. Розглянемо їх детальніше.

До першої групи використаних джерел відносяться *міжнародні нормативно-правові документи*. Метою створення цих документів є регулювання міждержавних відносин, встановлення норм і правил поведінки на міжнародному рівні для держав, які підписали договори. Так, у ході дослідження були проаналізовані тексти міжнародних угод та декларацій, серед яких можна зазначити «Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про ліквідацію їх ракет середньої дальності та меншої дальності» [9], «Декларацію про міжнародні гарантії» [1], «Угода про взаємозв'язок» стосовно становища в Афганістані [2] тощо. Вивчення цих документів дало змогу порівняти наскільки задекларовані норми відповідали реальній ситуації в американсько-радянських відносинах.

Другу групу джерел складають *документи і матеріали державної влади США та СРСР*. Вони являють собою документальні джерела, що відбивають позицію представників офіційної влади з того чи іншого питання, фіксують норми міждержавних відносин та різнопланові аспекти внутрішнього життя тієї чи іншої країни.

З метою вивчення зображення образу СРСР в американській офіційній риториці у ході дисертаційного дослідження були розглянуті публічні виступи президента США, а саме інавгураційні промови, щорічні виступи президента на спільному засіданні обох палат Конгресу США, промови під час офіційних зборів і зустрічей, виступи президента США у ЗМІ. Головна увага була спеціально приділена публічним виступам лідерів держави, бо вони мали важливий інформаційний вплив на американське суспільство.

Так, у процесі дослідження «образу ворога» в американській офіційній риториці були проаналізовані інавгураційні промови президентів США у роки Холодної війни, зокрема Г. Трумена [19], Д. Ейзенхауера [14], Дж. Кеннеді [15], Р. Ніксона [16], Дж. Картера [13], Р. Рейгана [17-18], Дж. Буша-старшого [12]. Як складова частина урочистої церемонії вступу особи на посаду президента США, інавгураційна промова являє собою концентрований виклад основних політичних принципів, яких буде дотримуватися лідер держави упродовж перебування на посаді. Невід'ємною рисою цих промов є звернення до традиційних основ американського суспільства, а саме нагадування про такі цінності, як демократія, свобода. У роки Холодної війни це особливо яскраво підкреслювалось за рахунок порівняння із тоталітарним режимом СРСР. Майже кожен президент США упродовж американсько-радянського протистояння у своїх інавгураційних промовах звертався до проблеми відносин двох наддержав, наголошуючи на необхідності повалення тоталітарного режиму в СРСР.

Важливим джерелом були щорічні виступи президента на спільному засіданні обох палат Конгресу США. Так, були проаналізовані виступи Дж. Картера, Р. Рейгана, Дж.У. Буша-старшого у 1980-1991 рр. У цих промовах президенти США зосереджували увагу на бюджеті держави на наступний фінансовий рік, а також визначали основні вектори зовнішньої політики США, в тому числі стосовно СРСР [25; 31]. Ці виступи є важливим джерелом для дослідження образу СРСР як основного ворога та його еволюції упродовж 1980-х рр. в офіційній риториці США.

На окрему увагу заслуговують промови президента США під час офіційних зборів і зустрічей як в США, так і в інших країнах. Зокрема, при написанні тексту дисертації були залучені виступи Р. Рейгана на конференції Консервативного комітету політичної дії (20 березня 1981 р.) [35], у парламенті Великої Британії (8 червня 1982) [32], на щорічній конференції Національної асоціації євангелістів (8 березня 1983 р.) [34], при підписанні Договору по РСМД (8 грудня 1987 р.) [36], під час зустрічі зі студентами Московського державного університету (31 травня 1988 р.) [33] тощо. У них відображено погляди президента США на міжнародну ситуацію та зовнішню політику СРСР.

Серед використаних матеріалів важливе значення мають виступи президента США у ЗМІ. Так, для виявлення основних рис «образу ворога» в офіційній риторичі США були проаналізовані щотижневі звернення президента по радіо до американського народу, серед яких особливого значення набули виступи Р. Рейгана [51-71]. Саме він був ініціатором цих промов, в яких висвітлював найактуальніші питання внутрішньої та зовнішньої політики США. У коментарях до однієї з таких промов у книжці «Відверто кажучи» він зазначив: «Ці радіопередачі дозволяли мені поговорити про самі гарячі новини і поділитися своїми сумнівами» [40, с. 127]. Для нас представляють інтерес промови, в яких розкривалися проблеми відносин з СРСР, зокрема, «Радіозвернення до американців щодо зустрічі з радянським генеральним секретарем Горбачовим у Рейк'явіку, Ісландія» 4 жовтня 1986 р. [64], «Радіозвернення до американців щодо радянсько-американські відносини» 29 серпня 1987 р. [62], «Радіозвернення до американців щодо радянсько-американської офіційної зустрічі у Москві та економічного саміту у Торонто» 4 червня 1988 р. [67] тощо.

Значну роль у ході дослідження відіграли матеріали прес-конференцій президентів та інтерв'ю [44-46; 48-49; 72-90]. У США систематично організовувалися прес-конференції з президентом США, під час яких висвітлювалися актуальні для американського суспільства питання

внутрішньої та зовнішньої політики. Для нас представляють інтерес прес-конференції, на яких основним питанням були американсько-радянські відносини, зокрема загальний стан відносин між наддержавами (29 січня 1981 р. [81], 14 червня 1984 р. [84], 27 червня 1989 р. [46]), проблеми гонки озброєнь (31 березня 1982 р. [86]), проблеми в Польщі і можливість військового вторгнення СРСР до Західної Європи (17 грудня 1981 р. [75]) тощо.

Окрему підгрупу становлять тексти директив РНБ США (Рада національної безпеки) як основного консультативного органу державного управління з питань національної безпеки і зовнішньої політики. У роки Холодної війни СРСР сприймали як основного ворога США, а тому у більшості директив висвітлювалися основні завдання і принципи політики щодо протилежної наддержави. Так, інтерес представляє Директива № 59, згідно якої передбачалась можливість наносити ядерні удари по військовим об'єктам СРСР тощо [95]. Окрім того, були проаналізовані і інші директиви РНБ, які стосувалися питань обмеження експорту нафтового й газового обладнання до СРСР, економічних санкцій проти СРСР у зв'язку із подіями у Польщі у 1981 р. тощо [91-94].

З метою вивчення позиції радянських офіційних представників стосовно США в ході дисертаційного дослідження були розглянуті публічні виступи лідерів СРСР (доповіді на з'їздах Комуністичної партії Радянського Союзу (далі – КПРС), Пленумах ЦК КПРС, промови під час офіційних та урочистих зборів, виступи у ЗМІ, промови під час зустрічей з лідерами та провідними політичними діячами інших країн), протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС, постанови Секретаріату ЦК КПРС.

Так, важливим джерелом для вивчення «образу ворога» в СРСР в останнє десятиліття Холодної війни послуговували доповіді лідерів держави під час офіційних партійних з'їздів, зокрема з'їздів КПРС [101-104; 106; 108], XIX Всерадянської конференції КПРС [105], Пленумів ЦК КПРС [98-100; 107]. Ці джерела мали переважно пропагандистський характер. У них

знайшли відображення базові засади радянської ідеології. Метою таких виступів були аргументація та роз'яснення основних напрямків політики СРСР, у тому числі і зовнішньої, а також визначення основних завдань для пропагандистів та ідеологів. Ці матеріали видавалися окремими книжками, брошурами. Інформація про них друкувалася в центральних газетах, серед яких особливе місце посідала «Правда». У ході дослідження були проаналізовані доповіді М.С. Хрущова (XX з'їзд КПРС) [108], Л.І. Брежнєва (XXIII – XXVI з'їзди КПРС, Пленум ЦК КПРС 23 червня 1980 р.) [100-104], Ю.В. Андропова (Пленум ЦК КПРС 22 листопада 1982 р., 13 червня 1983 р.) [2], М.С. Горбачова (XIX Всерадянська конференція КПРС, XXVII з'їзд КПРС) [105-106] тощо. У кожній із звітних доповідей під час конференцій КПРС, з'їздів та Пленумів ЦК КПРС радянські лідери значну увагу приділяли проблемам американсько-радянських відносин, надавали негативні характеристики США, що дає змогу прослідкувати образ США як основного ворога в радянській офіційній риторичі.

Важливе значення мали промови лідерів СРСР під час офіційних та урочистих зборів, зокрема виступи з нагоди державних ювілеїв, свят, під час передвиборчих компаній, під час з'їздів партій у радянських республіках, на обідах з нагоди зустрічі з представниками інших держав тощо [109-113; 115-117]. Також було проаналізовано текст виступу Генерального секретаря ЦК КПРС М.С. Горбачова під час 43-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (7 грудня 1988 р.) [114]. Не дивлячись на те, що ці урочисті збори переважно були присвячені певним подіям і датам, їх невід'ємною складовою було наголошення на основних принципах і векторах зовнішньої політики СРСР, порівняння двох наддержав з метою підкреслення мирних прагнень СРСР на фоні США.

Важливим джерелом для дослідження «образу ворога» в СРСР та його еволюції упродовж 1980-х рр. були виступи лідерів СРСР у ЗМІ. Зокрема, це матеріали інтерв'ю з американськими та радянськими журналістами стосовно актуальних питань у відносинах США та СРСР, гонки озброєнь, розробки

стратегічних оборонних систем тощо [118-123]. Також, інтерес представляють звернення Генерального секретаря ЦК КПРС до президента США Р. Рейгана (травень 1985 р.) [124], заява М.С. Горбачова по телебаченню стосовно питання ядерних випробовувань (серпень 1986 р.) [125], звернення до радянського народу, опубліковані на сторінках радянської «Правди» тощо. Ці джерела дають змогу проаналізувати офіційну радянську риторику стосовно американсько-радянських відносин, виявити ставлення лідерів СРСР до США.

Значний інтерес становлять промови М.С. Горбачова під час зустрічей з лідерами та провідними політичними діячами інших країн стосовно питань зовнішньої політики та міжнародної ситуації, зокрема з президентом США Дж. Бушем-старшим (2-3 грудня 1989 р.) [126; 135], з державним секретарем США Дж. Шульцем (23 жовтня 1987 р.) [127], з прем'єр-міністром Швеції Й. Карлссоном (15 квітня 1986 р.) [131], головою Державної ради Куби Ф. Кастро (2 березня 1986 р.) [132], з Папою Римським Іоанном-Павлом II (1 грудня 1989 р.) [128] та іншими.

Особливе значення у ході дисертаційного дослідження відіграли протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС – керівного органу, до складу якого входили найвпливовіші члени ЦК, які фактично визначали політику СРСР. Так, нами були проаналізовані тексти протоколів засідань Політбюро ЦК КПРС стосовно становища в Афганістані, рішення про спрямування спеціального підрозділу, а потім і введення військового контингенту до цієї країни тощо [139-141]. Також, були використані протоколи, у яких було зафіксовано рішення стосовно необхідності прийняття певних пропагандистських та контрпропагандистських заходів в СРСР упродовж проведення Олімпійських ігор 1980 р., про основні заходи, прийняті в області держбезпеки на цей час [142-143].

Важливе значення для вивчення «образу ворога» в СРСР у 1980-х рр. мали постанови Секретаріату ЦК КПРС – колективного керівного робочого органу ЦК КПРС, метою якого було керівництво поточної роботи партії і ЦК. Зокрема, у ході дослідження були проаналізовані постанови Секретаріату

ЦК КПРС стосовно заходів на підтримку проведення Олімпіади 1980 р., про підготовку в США нової політичної диверсії у зв'язку з Мадридської зустріччю (від 25 жовтня 1979 р.) [145], про підсилення впливу на органи масової інформації у країнах, що розвиваються (від 12 червня 1979 р.) [144], про скорочення культурних обмінів з США (від 5 лютого 1980 р.) [147] тощо.

Протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС і постанови Секретаріату ЦК КПРС, які на сьогодні вже є опублікованими в електронних архівах у мережі Інтернет, відрізняються від джерел публічного характеру більш конкретною, чіткою інформацією та більш прямими оцінками подій. Вони розраховувалися не для широкого загалу, а для вузького кола осіб і поки тривала глобальна конфронтація, були заборонені для ознайомлення. Лише після завершення Холодної війни ці джерела почали поступово оприлюднюватися, хоча велика кількість документів ще є засекреченими і зберігається в архівах.

Наступну групу складають *джерела особового походження*. Особливістю цих джерел є передача інформації про ті чи інші події крізь призму бачення автора, на підставі його особистих вражень. Даний вид джерел має відбиток авторського світобачення, що допускає можливу наявність його оцінок та суджень. Зокрема, науковий інтерес становлять роботи з питань зміни векторів зовнішньої політики в середині 1980-х рр. та концепції «нового політичного мислення» в СРСР, аналізу тенденцій розвитку міжнародних відносин. У ході дослідження було проаналізовано працю М.С. Горбачова «Перебудова та нове мислення для нашої країни та для всього світу» [154]. Також, була залучена мемуарна література, в якій відображено спогади лідерів наддержав. Зокрема, у ході дослідження були використанні такі видання, як «Роки важких рішень» [152], «Життя і реформи» М.С. Горбачова [153], «Життя по-американськи» Р. Рейгана [162], «Суто довірливо. Посол у Вашингтоні при шести президентах США (1962-1986 рр.)» А.Ф. Добриніна [155], «Очами маршала та дипломата» С.Ф. Ахромєєва та Г.М. Корнієнка [151] та інші.

Важливим джерелом для написання роботи послуговували матеріали *періодичних видань*. Взагалі, преса – дуже важливий інформаційний ресурс, головний «рупор» для офіційної влади і джерело формування громадської думки. Шляхом висвітлення тих чи інших тем на сторінках періодичних видань відбувається фокусування уваги суспільства на тих чи інших подіях, що дає змогу маніпулювати масовою свідомістю. Тож для вивчення еволюції «образу ворога» у США та СРСР останнього десятиліття Холодної війни преса має важливе наукове значення.

Специфіка політичного устрою та державних традицій в США обумовила особливості преси у цій країні. Так, американські періодичні матеріали в залежності від того, яких політичних поглядів дотримується редакція, можна розділити на пресу ліберального та консервативного спрямування. Відповідно до цього простежується певна різниця в оцінках та судженнях стосовно тих чи інших політичних питань та рішень. Наприклад, у виданні «The New York Times» автори матеріалів в більшості випадків підтримують Демократичну партію та критикують дії республіканців, тому його можна віднести до газет ліберального спрямування. У свою чергу, кореспонденти такого видання, як «The Wall Street Journal» дотримуються республіканських поглядів, через що його можна віднести до консервативної преси. Підтримка поглядів тої чи іншої партії редакціями періодичних видань впливала у тому числі і на висвітлення інформації про СРСР у досліджуваній нами період. У пресі консервативного спрямування простежується більш критичне, різке, вороже ставлення до протилежної наддержави порівняно з позиціями авторів ліберальних газет.

У США найбільш тиражними та популярними виданнями у досліджуваній період були «The Washington Post», «The New York Times», «The Wall Street Journal». Окреслимо коротко їх специфіку.

Виходячи з того, що в США немає єдиної центральної газети, в основу дослідження ми поклали матеріали газети «The Washington Post», що обумовлено декількома факторами. По-перше, це столичне видання. «The

Washington Post» – щоденна американська газета, яка є найкрупнішим та одним із найстаріших видань столиці США. Була заснована у 1887 р. і почала видаватися тиражем 10 тисяч екземплярів. По-друге, це видання – одне з найбільш тиражних та популярних в США. Найбільший тираж газета мала у 1993 р., коли він складав 832 332 екземпляри. По-третє, на наш вибір вплинула тематика новин. В основному, у газеті публікуються політичні новини, які стосуються роботи американського уряду, а також висвітлюються питання міжнародних та національних новин.

Ще одне важливе американське періодичне видання для даного дослідження – «The Wall Street Journal» – щоденна газета, яка друкується у м. Нью-Йорк (штат Нью-Йорк). Тираж видання складає більше 2 млн. примірників. У першу чергу, видання спеціалізується на публікації американських та міжнародних ділових та фінансових новин.

Також було залучено публікації американської газети «The New York Times» – щоденної газети, тираж якої складає близько 1 млн. примірників. У 1980-х рр. дане періодичне видання мало статус загальнонаціонального і публікувало новини стосовно всіх можливих сфер життя суспільства.

У СРСР найпотужнішими, найбільш впливовими були центральні газети, що одночасно були і найпоширенішими: «Правда», «Известия». На відміну від американських традицій, у Радянському Союзі всі редакції газет прямо або опосередковано, через спеціальні відомства, підпорядковувалися Управлінню пропаганди й агітації (УПА), що включало секретаріат й 19 відділів, у тому числі відділ центральних і відділ місцевих газет. Через це характерними рисами радянської преси були однобічне висвітлення подій, відсутність критики політичного курсу власної держави. Слід відмітити, що більшість громадян СРСР досить довірливо ставилася до влади і повідомлень преси.

На завершальному етапі Холодної війни значну частину газетних видань випускали партійні комітети, вплив яких на суспільне життя був ще дуже сильним. Велика кількість газет республіканського масштабу мала

об'єднаного видавника, наприклад, ЦК Компартії та Рада Міністрів республіки, і як правило, вони передруковували матеріали центральних газет.

Одним з найважливіших джерел для дослідження «образу ворога», який поширювався серед радянських громадян є газета «Правда», яка була заснована 5 травня 1912 р. У радянський період вона була щоденним центральним друкованим органом КПРС і мала тираж приблизно 11 мільйонів екземплярів. Ця газета містила багато ідеологічно навантаженого матеріалу, що дозволило відстежити частоту та якість публікацій, присвячених США, а також виявити еволюцію ставлення до цієї країни упродовж досліджуваного періоду.

Важливу і досить цікаву інформацію містить у собі газета «Аргументи та факти», перший номер якої датується січнем 1978 р. Спочатку це видання було створено як бюлетень для лекторів та пропагандистів, що містив статистичні відомості, аналіз певних подій тощо. З 1982 р. ця суспільно-політична газета видавалася щотижнево по середах. У 1990 р. була занесена до Книги рекордів Гіннесу через найбільший в історії людства тираж – 33,5 млн екземплярів. У даному виданні велика кількість матеріалів щодо США присвячувалась не тільки політичним, але й культурним та соціально-економічним питанням.

Також у ході дослідження було залучено публікації газети «Известия», щоденної радянської газети, яка була заснована у березні 1917 р. У радянські часи це видання було офіційним друкованим органом Верховної Ради СРСР. У газеті публікувалися всі декрети та постанови Верховної Ради, а також висвітлювалась інформація про події в СРСР та за його межами. У тому числі друкувалися матеріали про зовнішню та внутрішню політику США. Газета «Труд» – ще один потужний інформаційний ресурс. До початку 1990-х рр. ця газета була друкованим органом ВЦРПС. На 1990 р. тираж досяг 21,5 млн. екземплярів. У газеті друкували матеріали відомих радянських письменників, багато статей пропагували могутність радянського ладу. Паралельно з цим в газеті висвітлювали інформацію і про США.

Цінність періодичних видань як джерела для вивчення «образу ворога» підвищується і за рахунок того, що окрім текстових матеріалів, на їх сторінках публікувалися плакати і карикатури. У період Холодної війни це був один з основних засобів наочної агітації. У плакатах та карикатурах знайшли відображення всі символи епохи американсько-радянського протистояння.

Карикатури дають можливість уявити пануючі думки і настрої людей в певний час. При аналізі карикатур та плакатів необхідно пам'ятати, що для їх створення використовувалися символи, перебільшення, гіперболи. Вони відображали не сам факт, а думку про нього, а тому давали спрощене уявлення про події. Карикатури видавалися окремим збірками, а також були широко розповсюдженими на шпальтах щоденних газет, що забезпечувало систематичний вплив на підсвідомість громадян.

П'яту групу джерел становить *навчально-методична література США та СРСР* років Холодної війни. Відзначимо, що в останні роки підручники привертають увагу багатьох дослідників в історичній, психологічній галузях, бо вони дають змогу досліджувати загальний стан та характерні риси масової свідомості суспільства на тому чи іншому історичному етапі. Підручники з історії – один з найважливіших факторів формування історичної свідомості та національної ідентичності. Історична свідомість забезпечує формування та поширення почуття єдності народу, його самосприйняття себе як єдиного цілого на основі історичної уяви про спільне походження, минуле. Під час навчання відбувається активний процес соціалізації дитини, її духовного, інтелектуального розвитку, виховання майбутнього слухняного громадянина країни. І в цей період становлення особистості та світобачення людина величезну кількість інформації отримує саме з підручників. Тому підручники часто використовуються в якості ідеологічного інструменту для впливу на свідомість суспільства. Зокрема, нами були проаналізовані навчальні та навчально-методичні видання, шкільні та університетські підручники з історії, які дають уявлення про презентацію світового історичного процесу тогочасними авторами школярам та студентам досліджуваного періоду [355-

364]. Навіть побіжне вивчення цієї групи джерел дало змогу виявити непересічну роль та потенціал навчальної літератури у формуванні уявлень про країну-суперника, що має стати об'єктом спеціального історичного дослідження.

До шостої групи джерел відносяться *кінофільми*. Фільми – один із важливих засобів формування масових стереотипів, вони характеризуються яскравим емоційним забарвленням, впливом на підсвідомість людини. Художні стрічки спрямовують глядача на самоідентифікацію з героями фільмів. Вони спонукають відчувати симпатію до позитивних героїв – як правило представників своєї країни, та неприязнь до анти-героїв – представників протилежної сторони. З огляду на те, що вже існують спеціалізовані історичні дослідження американського та радянського кінематографів періоду Холодної війни, у даному дисертаційному дослідженні ці джерела відігравали допоміжну роль. Так, при окресленні основних засобів формування «образу ворога» у контексті відносин США – СРСР нами були проаналізовані фільми періоду Холодної війни, в яких висвітлювалися проблеми американсько-радянського протистояння: «Топаз» [371], «День під назвою Х» [365], «Це не тест» [370] (США), «Сліди на снігу» [377], «Постріл у тумані» [373], «Гра без правил» [374] (СРСР) тощо. У цих кінострічках країна-суперник та її представники наділялися виключно негативними, ворожими рисами. Серед центральних питань, що підіймалися у фільмах цього періоду – проблеми шпигунства, атомної зброї та наслідки можливої війни з її використанням тощо.

Таким чином, під час роботи над дисертаційним дослідженням був залучений та опрацьований комплекс різнопланових джерел, який дозволив здійснити вивчення «образу ворога» у США та СРСР як важливої складової ідеологічного протистояння та інформаційної політики у 1980-х рр. Поєднання та співставлення інформації з офіційних джерел та матеріалів преси, джерел особового походження та інших матеріалів дало змогу комплексно дослідити трансформацію «образу ворога» у США та СРСР в

останнє десятиліття Холодної війни, виділити етапи цієї еволюції та виявити спільне та відмінне у відображенні цих двох країн в американському та радянському інформаційному просторі.

1.3. Методологія дослідження та ключові поняття

Під час роботи над дисертаційним дослідженням був використаний різноплановий комплекс загальнонаукових та загальноісторичних методів і принципів.

З-поміж загальнонаукових принципів пізнання у даному дослідженні був використаний принцип історизму. Застосування принципу історизму вимагало розглядати матеріали у логічній та хронологічній послідовності, беручи до уваги взаємозв'язок та взаємообумовленість усіх складових елементів предмету, що досліджується. Зокрема, цей принцип дозволив: відстежити історичний фон, на тлі якого відбувалося функціонування та еволюція «образу ворога» у США та СРСР у 1979-1991 рр.; виявити та врахувати основні засоби формування образу країни-суперника упродовж попередніх періодів Холодної війни; відстежити основні етапи трансформації образу «образу ворога» у досліджуваний період.

Використання принципу об'єктивності передбачало неупередженість дослідника, вимагало всебічного аналізу процесів, подій і фактів. Означений принцип був реалізований у даній роботі через використання різнобічних джерел, що дало змогу критично і неупереджено розглянути процес еволюції «образу ворога» в американсько-радянських відносинах упродовж 1980-х рр.

Принцип багатофакторності дав змогу врахувати всі фактори, що мали вплив на функціонування «образу ворога» в США та СРСР та обумовили його еволюцію в останнє десятиліття Холодної війни. Так, була визначена роль впливу на еволюцію образу протилежної держави таких факторів як: міжнародна ситуація, зокрема американсько-радянські відносини; наявні базові політичні міфи у США та СРСР; історично сформовані та укорінені в американській та радянській суспільній свідомості стереотипи.

Принцип системності дав можливість побудувати роботу за чіткою схемою і планом, що зумовило цілісний характер дослідження, взаємопов'язаність всіх його частин.

Зазначені принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукових (системно-структурний, аналіз і синтез, узагальнення), міждисциплінарних (групування, контент-аналіз, графічний, біхевіористський, інституційний, дискурсивний аналіз, міфологічний аналіз) та спеціально-історичних (метод синхронного аналізу, періодизації, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний) методів наукового дослідження.

Системно-структурний метод зумовив вивчення процесу трансформації образу протилежної держави у його взаємозв'язку з перебігом американсько-радянських відносин. Як окрему систему було розглянуто «образ ворога» в офіційній риторичі та друкованих ЗМІ США та СРСР упродовж 1980-х рр. і досліджено його структурні елементи (сфери життєдіяльності суспільства).

Методи аналізу і синтезу дозволили конкретизувати загальні уявлення про образ протилежної держави в США та СРСР як «образ ворога», спираючись на знання внутрішньої природи предмету. Зокрема, за допомогою цих методів були виділені окремі складові у структурі «образу ворога», виявлено роль і значення тієї чи іншої складової на різних етапах трансформації образу держави-суперника.

Використання методу узагальнення дозволило сформулювати загальне визначення «образу ворога» як певної ідеологічної конструкції з урахуванням одиничних, особливих рис, які є притаманними цьому явищу. Також метод узагальнення дав можливість виявити загальний образ протилежної держави в США та СРСР у досліджуваній період як основного ворога.

З-поміж міждисциплінарних – метод групування дозволив виділити із загальної сукупності інформації стосовно США та СРСР окремі теми – сфери суспільного життя в США та СРСР та ключові слова та висловлення, характерні для кожної з них. Ці сфери були покладені в основу контент-аналізу матеріалів преси.

Одним з основних міждисциплінарних методів був контент-аналіз – кількісно-якісний науковий метод, який підвищив ступінь об'єктивності аналізу американської та радянської преси. Це становило важливу складову дисертаційного дослідження. Застосування цього методу було здійснено з метою проаналізувати інформацію про протилежну державу на шпальтах періодичних видань США та СРСР. Основним завданням було виявлення кількісних показників стосовно висвітлення різних аспектів функціонування країни суперника, сукупність яких і склала загальний «образ ворога».

Вибір періодичних матеріалів для проведення контент-аналізу був обумовлений тиражем видання, характером та спрямованістю новин, географією видання. Так, серед найбільш тиражних друкованих ЗМІ США, а саме «The Wall Street Journal», «The Washington Post», «The New York Times», нами було обрано «The Washington Post». На відміну від інших двох згаданих періодичних видань ця газета видається у столиці і фактично першою висвітлює всі новини Білого дому. Спеціалізується дане видання на публікації інформації стосовно внутрішньої та зовнішньої політики американського уряду, основних міжнародних подій. Із радянських газет була обрана «Правда» як центральний друкований орган ЦК КПРС, а також найбільш популярне та масове видання в СРСР тих часів. Серед постійних рубрик даного видання для нас представляла інтерес інформація про міжнародні події.

Важливу роль при проведенні контент-аналізу відіграє формування репрезентативної вибірки, що визначається масштабами і завданнями дослідження. Так, О.Т. Манаєв, доктор соціологічних наук, спеціаліст по соціології мас-медіа та комунікації, засновник і директор Незалежного інституту соціально-економічних та політичних досліджень (Білорусь), обґрунтовуючи необхідну кількість матеріалів для формування коректної та репрезентативної вибірки, відзначив, що у разі формування річної вибірки матеріалів ЗМІ достатнім є 12-16 номерів газети [484].

У даному дисертаційному дослідженні вибірка сформована на основі 24 номерів кожної газети за 1 рік – по 2 номери кожного місяця: за 1 та 15 число. Звідси, враховуючи повний період дослідження (1980-1991 рр.), загальна вибірка для кожної з вищезазначених газет складала 288 номерів. При проведенні контент-аналізу публікації за 1979 р. не враховувалися з огляду на те, що загострення американсько-радянських відносин сталося наприкінці означеного року (внаслідок введення радянського контингенту до Афганістану 27 грудня 1979 р.).

У ході проведення аналізу враховувалися всі опубліковані матеріали у двох зазначених виданнях, незалежно від жанру та обсягу, інформація в яких стосувалася протилежної держави, що дало можливість провести комплексне дослідження.

При проведенні контент-аналізу в рамках даної дисертаційної роботи в якості одиниці аналізу були обрані теми (категорії) – основні *сфери* життєдіяльності суспільства. Так, були виділені наступні основні сфери, про які подавалася інформація на шпальтах американських та радянських газет в окреслений період: військова, політична, соціально-економічна, культурна, екологічна (після аварії на Чорнобильській АЕС). В якості одиниці рахунку була обрана частотна поширеність – частота висвітлення різних тем.

Окрім того було здійснено виявлення основних слів, які вказували на тематику публікацій. Так, було сформульовано 5 основних категорій, зміст яких включав наступні слова та словосполучення: 1) військова – військове вторгнення, інтервенція, створення нових видів зброї, продаж та поставка озброєнь, гонка озброєнь, військові бази, військові навчання; 2) політична – політики, вибори, переговори, міжнародні зустрічі; 3) соціально-економічна – економіка, безробіття, інфляція, фінансовий бюджет, рівень життя; 4) культурна – музика, актори, театр, фільм, книга; 5) екологічна – екологія, екологічні катастрофи, забруднення.

Застосування даного методу дозволило простежити частоту появи на шпальтах газет тем, присвячених окремим сферам життєдіяльності

суспільства в США та СРСР та виявити якісні структурні зміни у зображенні протилежної наддержави упродовж 1980-х рр.

Використання графічного методу забезпечило візуалізацію результатів контент-аналізу. Так, на основі даних, отриманих у процесі підрахунку, були побудовані графіки та діаграми, які полегшили сприйняття великого об'єму кількісної інформації, забезпечили наочність висновків, сприяли науковій інтерпретації отриманих результатів та якісному аналізу текстів публікацій американської та радянської преси.

Біхевіористський метод дослідження застосовувався з метою дослідження зовнішньої політики США та СРСР у роки Холодної війни як такої, що має особистісний вимір. За допомогою даного методу дослідження дії американських та радянських лідерів були розглянуті як такі, що висловлювали провідні інтереси та погляди американського та радянського суспільств.

Інститутційний метод був необхідний для аналізу періодичних видань США та СРСР як одного з основних інститутів, за допомогою яких здійснювалася політична та інформаційна діяльність.

Дискурсивний аналіз забезпечив можливість інтерпретації текстів офіційних промов, виступів лідерів, документів, а також текстів, опублікованих у друкованих ЗМІ США та СРСР як продуктів мовленевої діяльності людей, обумовлених конкретними суспільно-політичними обставинами та культурно-історичними умовами. Використання даного методу дослідження передбачало урахування взаємозв'язку між мовою та соціальними, політичними процесами.

Застосування методу міфологічного аналізу дозволило виявити та врахувати у ході дослідження основні міфи, які сформувалися та були поширеними у свідомості американського та радянського суспільств за часів глобальної конфронтації.

З-поміж спеціально-історичних був використаний метод синхронного аналізу, який дозволив дослідити одночасне функціонування «образу ворога»

у США та СРСР у досліджуваний період, виявити спільні та специфічні для них риси.

Метод періодизації дозволив виділити основні етапи еволюції «образу ворога» в американсько-радянських відносинах в останнє десятиліття Холодної війни. Так, було виявлено три етапи трансформації образу протилежної наддержави в США та СРСР у 1979-1991 рр.

За допомогою ретроспективного методу було розглянуто історичні передумови формування образу країни-суперника як основного ворога в США та СРСР у роки Холодної війни. Зокрема, було визначено історичні корені та деякі стереотипи, які сприяли формуванню спочатку негативного, а згодом ворожого ставлення до іншої держави.

Використання проблемно-хронологічного методу дозволило виділити основні проблеми, пов'язані із функціонуванням «образу ворога» в США та СРСР у період Холодної війни та розглянути їх у хронологічній послідовності, зокрема вплив міжнародних подій на сприйняття іншої наддержави, образ протилежної наддержави в офіційній риториці та періодичних виданнях США та СРСР, його еволюцію упродовж 1980-х рр.

За допомогою порівняльно-історичного методу в ході дисертаційного дослідження було виявлено специфіку відображення «образу ворога» в американсько-радянських відносинах, виділені спільні риси та відмінності у зображенні протилежної наддержави в США та СРСР в останнє десятиліття Холодної війни.

Загалом, окреслення цієї теми на перетині декількох спеціальностей (історії, політології, психології, соціології та філології), як і на межі різних наукових напрямів в історичній науці (політичної, соціальної, мас-медійної, неформальної) зумовили застосування міждисциплінарного підходу.

Враховуючи, що предметом дослідження було обрано трансформацію «образу ворога» в США та СРСР упродовж останнього десятиріччя Холодної війни, варто зазначити, що дана дисертаційна робота виконана у рамках такого наукового напрямку як імагологія. Об'єктом вивчення імагології є образ

«іншого», «чужого», а в контексті історичних досліджень – уявлення про інший народ чи країну, які формуються у масовій свідомості того чи іншого суспільства на певному історичному етапі [505].

Імагологія, як окремий напрям наукових досліджень, сформувалась у рамках літературної компаративістики, та згодом – з 1990-х рр. – почала використовуватися в інших науках. На сьогодні сформувалось багато відгалужень, предметом наукових розвідок яких є образ «іншого»: літературна імагологія, історична, потестарна (як один з різновидів історичної), фольклорна, художня тощо. У тому числі, як самостійний науковий напрям активно розвивається імагологія міжнародних відносин. На думку В.І. Журавльової, доктора історичних наук, керівника Науково-освітньої програми з американістики Російського Державного Гуманітарного Університету, метою досліджень в рамках цього напрямку є вивчення транснаціональних образів, стереотипів сприйняття, співставлення «свого» та «чужого», розуміння ролі «інших» у вибудові національної «я-концепції» [432]. Отже, були враховані методологічні засади імагологічних досліджень в ході дослідження «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 рр.

Через те, що існує ймовірність різного трактування окремих категорій, які застосовувалися в ході даного дисертаційного дослідження, слід детальніше зупинитися на розгляді ключових понять, як то: ідентичність, образ «свого» і «чужого», міф, «образ ворога», стереотип.

При вивченні «образу ворога» слід враховувати те, що одним з ключових понять у даних дослідженнях є «ідентичність». Український етнополітолог, доктор історичних наук Л.П. Нагорна визначила ідентичність у політичному дискурсі як «наслідок процесу усвідомленого самоототожнення індивіда чи групи із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки, що формуються на основі певних ціннісних систем і визначають характер і спрямованість процесів соціалізації та інтеракцій» [491, с. 34]. Ідентичність не є вродженою властивістю для людини. Вона поступово

формується у рамках соціального спілкування, виховання, навчання. Таким чином, вона є результатом поступової адаптації та особистісної інтеграції індивіда у суспільство. У ході дослідження «образу ворога» в американсько-радянських відносинах нами враховано, що залежно від того, з яким груповим утворенням ідентифікує себе людина, можна передбачити її поведінку, бо вона на підсвідомому рівні сприймає всі ціннісні норми, погляди групи. Ідентичність, в основі якої лежить ототожнення людиною самою себе із певною групою, є підґрунтям для формування образу «свого», адже на побутовому рівні вона сприймається людьми як уявний бар'єр між «ми» і «вони». Отже, ідентичність є результатом створення образу «свого» в протиставленні чи відторгненні до «іншого».

Для виявлення причин функціонування «образу ворога» в американсько-радянських відносинах є необхідним розуміння понять образів «свого» та «чужого», «іншого». Категорія «образ іншого» невід'ємно співіснує з категорією «образ свого». «Інші», «чужі» ототожнюються з групою «вони» по відношенню до групи «ми» і використовуються для визначення не таких як «ми», не схожих на «нас». Ці образи функціонують у свідомості будь-яких соціальних груп, колективів, народів з давніх часів. Людству притаманне ділення світу на «ми» та «вони». В основу «образу іншого» покладено несхожість, наявність специфічних рис у культурах різних народів, держав, соціальних груп тощо.

Прояви усвідомлення людьми образу «іншого» можна простежити протягом всього періоду існування людства: в епоху первіснообщинного ладу – формувалися перші об'єднання людей з певними груповими нормами, цінностями, які ототожнювали себе із своєю групою через різницю з іншими, в античному суспільстві «іншими» сприймали один одного представники варварського і цивілізаційного світу; в епоху середньовіччя – християнського і мусульманського; у ХХ ст. – капіталістичного і комуністичного.

У даному дисертаційному дослідженні було враховано, що усвідомлення суспільством образів «свого» і «чужого» підтримується за

рахунок політичних міфів. Саме функціонування політичних міфів є одним з основних інструментів маніпулювання масовою свідомістю. Міф як феномен сучасної політики і фактор розвитку політичної свідомості розглядає у своїх дослідження Ю.Ж. Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту. Він визначає політичний міф як «цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя» [569]. Головною метою створення та поширення політичних міфів є досягнення певних політичних цілей: боротьба за владу, легітимація влади, утвердження нової політичної ідеології тощо. Для дослідження «образу ворога» в американсько-радянських відносинах в останнє десятиліття Холодної війни важливим є розуміння базових політичних міфів, які були поширеними в досліджуваний період в США та СРСР. Наприклад, у свідомості американців актуальним і найбільш поширеним був міф про «американський спосіб життя», який розумівся як життя у суспільстві достатку, свободи, загального блага. Одним з базових політичних міфів у Радянському Союзі, у тому числі в період Холодної війни, була ідея про досягнення «світлого комуністичного майбутнього» та неминучого кінця капіталістичного ладу. В цілому, одним із завдань поширення політичних міфів є підтримка усвідомлення образу «свого» в протиставленні до «іншого».

Втім, в умовах конфронтації, та особливо військової загрози образ «іншого» перетворюється на образ «ворога», в якому, у свою чергу, підкреслюються і навіть гіпертрофуються негативні риси, ворожість. У даному випадку «інший» вже сприймається як супротивник. У даному дисертаційному дослідженні враховано, що формування «образу ворога» спрямовано переважно на підтримку у суспільстві стану негативного відношення до «чужого», готовності до боротьби з ним у будь-який момент. Характерними рисами «образу ворога» є несхожість, жорстокість,

агресивність, ворожість. «Інший», який перевтілюється на «ворога», позбавляється будь-яких позитивних рис.

У дослідженнях психологів поняття «ворог» трактується як певна межа психологічної альтернативи «ми-вони», коли «вони» потрапляють до категорії «нелюдів», «дикунів». У цьому випадку «чужий» малюється чорними фарбами, викликає відразу, презирство і гнів [537].

Для нас важливим є розуміння, що для актуалізації «образу ворога» необхідним є врахування національних та етнічних стереотипів, що вже існують у масовій свідомості на момент створення «образу ворога». Пропаганда є дієвою лише у тому разі, коли вона відповідає певним очікуванням, потребам і запитам суспільства, легендам, міфам, стереотипам, ідеям і уявленням, що вже поширені у суспільній свідомості [414].

Слід зазначити, що «образ ворога» в американсько-радянських відносинах теж базувався на історично сформованих та укорінених у свідомість американського та радянського суспільств стереотипах. Так, українська дослідниця І.В. Живоглядова в якості основних рис ментальності американців виділила індивідуалізм, демократичні ідеали, відчуття національної винятковості [428]. Із самого початку існування американської держави, головною цінністю тут проголошувався індивідуалізм, а тому на першому місці завжди була людина, а не держава. На противагу цьому, у російській (у контексті даного дисертаційного дослідження вважаємо за можливе ототожнювати поняття «російській» та «радянській») суспільній свідомості, на думку українського філософа С.А. Дацюка, визнання самоцінності індивіда взагалі не могло бути можливим. Серед ключових елементів російського менталітету дослідник визначив примат загального або колективного над особистим або індивідуальним [416]. Саме такі цінності насаджувалися у Радянському Союзі та формували радянський менталітет. Однією з основних ментальних рис американців є привалювання демократичних ідеалів, а отже – свободи вибору, в той час як особливістю менталітету «радянської людини» була, навпаки, схильність до колективного

підпорядкування і залежності, централізації, імперськості. Ця кардинальна протилежність в основних ментальних установках американського та радянського суспільств послугувала основним психологічним підґрунтям для поширення у масовій свідомості певних стереотипів у період Холодної війни.

У ході даного дисертаційного дослідження було враховано, що актуальним «образ ворога» стає в той період, коли суспільство знаходиться у стані сильної соціальної напруги, істинні причини якої не лежать на поверхні. У подібних ситуаціях суспільство починає відчувати необхідність консолідуватися в єдине ціле перед обличчям колективної небезпеки. Будь-який «образ ворога» повинен формувати уявлення про те, що він є небезпечним, що він несе загрозу базовим цінностям того чи іншого суспільства і тим самим він вимагає від суспільства об'єднатися навколо авторитетної влади, що гарантує колективну безпеку і захист.

Таким чином, *«образ ворога» – це певна ідеологічна конструкція у суспільній свідомості, яка цілеспрямовано формується для підтримки внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу держави з урахуванням вже існуючих етнічних та національних стереотипів, і стає актуальною у період соціальної напруги та колективної небезпеки.* Саме тому, «образ ворога» відіграє ключову роль у періоди воєн та глобальних конфронтації, допомагає згуртувати суспільство заради перемоги над зовнішнім супротивником. Цю специфіку «образу ворога» необхідно враховувати не тільки при дослідженні подій минулого, а й для аналізу поточних політичних процесів, в яких «образи минулого» використовуються як один із важелів політичного впливу.

При вивченні «образу ворога» у рамках даного дисертаційного дослідження було враховано що він, як складова державної ідеології, виконує наступні функції: формує самоідентифікацію, самоусвідомлення народу; консолідує суспільство (в умовах боротьби із зовнішнім супротивником усі внутрішні протиріччя мають відходити на другий план); забезпечує психологічну підтримку народом зовнішньополітичного курсу держави (навіть у разі війни, агресії); сприяє відволіканню уваги від внутрішніх

проблем у державі; спрямовує агресію, яка визріває у суспільстві, за межі держави.

У суспільній свідомості «образ ворога» формується шляхом стереотипізації. Виходячи з цього, однією з ключових категорій імагології є «стереотип». Першим цей термін почав використовувати американський журналіст і соціолог У. Ліппман. Так, у роботі «Громадська думка», опублікованій у 1922 р., він визначив стереотип як «особливу форму сприйняття навколишнього світу, що безпосередньо впливає на почуття людини ще до того, як вони нею усвідомлюються» [478, с. 102]. Дослідник розумів стереотипи як певні «малюнки» в голові людини тих явищ, які вона безпосередньо не спостерігає, маючи уявлення про них ще до безпосереднього контакту. Цей термін швидко став популярним у наукових колах, особливо серед соціологів. На сьогодні існує багато визначень категорії «стереотип». На нашу думку, влучним є визначення, наведене у глосарії з політичної психології, згідно якого стереотип – це «стандартизований, схематизований, спрощений та сплющений, зазвичай яскраво емоційно забарвлений образ будь-якого соціально-політичного об'єкта (явища, процесу), який володіє значною стійкістю, але фіксує у собі лише деякі, інколи несуттєві його риси» [504]. Для нас важливим є врахування основних рис, притаманних стереотипам, як то: емоційна забарвленість, відносна стійкість, неповність об'єкту, формування стереотипів в умовах дефіциту інформації.

Також у процесі дослідження «образу ворога» в американсько-радянських відносинах в останнє десятиліття Холодної війни ми враховували основні соціально-психологічні функції стереотипів. Зокрема, британський психолог А. Тешфел виділив наступні функції стереотипізації: забезпечення соціальної ідентичності будь-якого індивіда з його групою, суспільством; пояснення існуючих відносин між групами, у тому числі пошук причин важких, негативних соціальних подій; виправдання характеру тих чи інших міжгрупових відносин, наприклад реакційних політичних доктрин за рахунок

впровадження у масову свідомість негативних стереотипів по відношенню до переможених народів [541].

У ході даного дисертаційного дослідження важливим було розуміння, що стереотипи формуються у контексті відображення об'єктивної дійсності, а також у процесі комунікації, що і дає можливість маніпулювати масовою свідомістю. Сьогодні цей термін дуже часто використовується для пояснення та характеристики процесів, які притаманні тій чи іншій культурі, ідеології, державній політиці тощо.

В цілому, використання вищезазначеного комплексу наукових принципів та методів наукового дослідження, а також методологічних засад імагології та її ключових понять, дозволили проаналізувати сутність категорії «образ ворога», історичні витоки появи такого образу в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни та його еволюцію упродовж 1979-1991 рр.

* * *

Таким чином, огляд наявних наукових розробок вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволив виявити відсутність комплексного дослідження «образу ворога» в СРСР та США у контексті американсько-радянських відносин. Означена проблематика певною мірою висвітлена у роботах, присвячених початковим десятиліттям глобального біполярного протистояння, однак інші періоди Холодної війни залишилися поза увагою науковців. Окрім цього, з'ясовано, що бракує компаративних досліджень, спрямованих на співставлення образів протилежної держави у США та СРСР в останнє десятиліття Холодної війни. Представлена дисертаційна робота, в основі якої міститься комплексне дослідження «образу ворога» та його еволюції у США та СРСР упродовж 1980-х рр., є спробою доповнити наявні наукові розробки. Ця спроба здійснена на підставі залучення репрезентативної джерельної бази, що складається з доступного комплексу різнопланових документів та матеріалів, головну роль з-поміж яких

відігравали матеріали офіційної риторики та друкованих ЗМІ. Використані методи дослідження та методологія, на якій побудоване дисертаційне дослідження, дозволили виконати поставлену мету та дослідницькі завдання, а також дійти аргументованих висновків та узагальнень, що забезпечило наукову новизну та практичне значення роботи.

У ході дисертаційного дослідження, результати якого представлені в основному тексті дисертації, було виявлено, що серед подальших напрямів досліджень означеної проблематики перспективними є наступні: поглиблене вивчення специфіки викладання історії США та СРСР у школах та поширення «образу ворога» у рамках навчального процесу; аналіз особливостей висвітлення історії протилежної держави у шкільних та університетських підручниках; характеристика «образу ворога», що втілювався у телевізійному просторі періоду Холодної війни; з'ясування ролі академічного середовища та наукових досліджень у формуванні та поширенні «образу ворога» в американському та радянському суспільствах у роки Холодної війни тощо.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ БІПОЛЯРНОГО ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

2.1. Засоби формування «образу ворога» у США та СРСР

З метою виявлення еволюції «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 рр. варто здійснити огляд основних засобів формування цього образу упродовж всього біполярного протистояння та зокрема у 1946-1979 роки, які передують досліджуваному в рамках цієї дисертаційної роботи періоду. Це необхідно тому, що образ протилежної сторони як основного ворога фактично сформувався у США та СРСР ще на початку Холодної війни. Для кращого розуміння сутності «образу ворога», його основних рис та еволюції в останнє десятиліття американсько-радянської конфронтації, важливо знати його особливості у попередніх періодах.

Зазначимо, що «образ ворога» упродовж усього біполярного протистояння змінювався під впливом цілого комплексу факторів. Особливу роль у цьому відігравав стан міжнародних відносин та безпосередньо характер американсько-радянських відносин на кожному з етапів Холодної війни. Для встановлення ступеню залежності «образу ворога» в США та СРСР від зовнішньополітичної ситуації вважаємо за необхідне здійснити короткий огляд перебігу основних етапів Холодної війни через призму американсько-радянських відносин.

З огляду на те, що суперництво двох держав було доволі тривалим, у ньому виділяють декілька періодів. На сьогодні істориками запропоновано багато різноманітних підходів щодо періодизації історії Холодної війни. Відсутність універсальної періодизації американсько-радянського протистояння свідчить про те, що це складне явище у міжнародних відносинах і виокремлення тих чи інших періодів залежить від предмету та мети дослідження. З огляду на те, що найбільшу зацікавленість у вивченні американсько-радянського біполярного протистояння демонструють

американські та російські дослідники – найбільша кількість пропозицій з цього питання міститься саме у їх роботах. Наведемо декілька прикладів.

Американський політолог М.Ф. Хопкінс у роботі «Холодна війна, 1945-1991» виділив шість періодів американсько-радянської конфронтації: 1) 1945-1950 рр. – початок конфронтації; 2) 1950-1962 рр. – криза американсько-радянських відносин; 3) 1962-1972 рр. – співробітництво; 4) 1972-1983 рр. – центр похолодання відносин; 5) 1983-1991 рр. – розв'язка Холодної війни [599].

Американський дослідник Д.К. Енгерман пропонує наступну періодизацію Холодної війни: 1) 1945-1949 рр. – зародження Холодної війни; 2) 1949-1962 рр. – глобалізація; 3) 1962-1975 рр. – стримування; 4) 1975-1989 рр. – розв'язка. Будучи прихильником ідеологічного підходу у вивченні проблем Холодної війни, він також окремо виділяє період 1917-1945 рр., коли виник американсько-радянський антагонізм [601].

У роботі американського дипломата, політолога Г.А. Кіссинджера «Дипломатія», виділені наступні періоди Холодної війни: 1) 1945-1947 рр. – початок Холодної війни; 2) 1947-1969 рр. – політика стримування; 3) 1969-1981 рр. – розрядка і її тривоги; 4) 1981-1991 гг. – кінець Холодної війни [463].

Американський дослідник Ф. Холлідей виокремив чотири фази еволюції Холодної війни: 1) 1946-1953 рр. – Перша Холодна війна; 2) 1953-1969 рр. – коливальний антагонізм; 3) 1969-1979 рр. – розрядка; 4) 1979-1989 рр. – Друга Холодна війна [618].

Певний науковий інтерес становить періодизація Холодної війни, яку запропонував В.М. Зубок, професор російської історії в університеті Темпл (Філадельфія). Він, з точки зору інтересів і мотивів СРСР по відношенню до США у роки Холодної війни, вирізняє 8 періодів: 1) 1945-1953 рр. – шлях до розділу Німеччини; 2) 1953-1962 рр. – ядерні досліди М.С. Хрущова, «мирне співіснування»; 3) 1962-1972 рр. – шлях до розрядки; 4) 1973-1979 рр. – захід

розрядки, імперська інерція; 5) 1980-1987 рр. – відхід старої гвардії; 6) 1988-1991 рр. – кінець радянської імперії [446].

Ще один дослідник історії Холодної війни – російський історик і політолог А.І. Уткін у роботі «Світова холодна війна» запропонував періодизацію відповідно до зміни президентів США та їх зовнішньої політики, у тому числі стосовно СРСР. Відповідно, він виділив такі періоди американсько-радянського протистояння: 1) 1945-1953 рр. – структурне оформлення протистояння; 2) 1953-1960 рр. – непримириме протиборство; 3) 1961-1969 рр. – пік напруги; 4) 1969-1975 рр. – ера переговорів; 5) 1975-1981 рр. – похолодання; 6) 1981-1989 рр. – Холодна війна; 7) 1989-1991 рр. – фінал Холодної війни [548]. Схожу періодизацію запропонував і С.Ю. Шенін, доктор історичних наук, також користуючись критерієм перебування при владі в США того чи іншого президента [571].

У комплексній роботі з історії міжнародних відносин під редакцією А.Д. Богатурова виділені наступні періоди Холодної війни: 1) 1945-1953 рр. – формування біполярної системи; 2) 1953-1962 рр. – наступальні стратегії та мирне співіснування; 3) 1962-1979 рр. – розрядка; 4) 1980-1985 рр. – відновлення біполярної конфронтації; 5) 1986-1991 рр. – розпад ялтинсько-потсдамської системи [531].

З огляду на те, що предметом даного дисертаційного дослідження є еволюція «образу ворога» в американсько-радянських відносинах в останнє десятиліття Холодної війни, для нас інтерес представляє більш узагальнюючий підхід до періодизації Холодної війни. Проаналізувавши різні варіанти періодизацій глобальної конфронтації, можна дійти висновку, що більшість дослідників виокремлюють три основні періоди – «загострення», «налагодження» та наступного «загострення» відносин між США та СРСР.

Згідно вищенаведених періодизацій Холодної війни дослідники визначають в якості початку першого основного періоду загострення 1945 р. або 1946 р. Частина науковців пов'язує початок американсько-радянської конфронтації з відходом США та СРСР від союзництва у зв'язку із

завершенням Другої світової війни. Інші дослідники схилиються до 1946 р., називаючи початком Холодної війни фултонську промову У. Черчилля тощо. Перший період американсько-радянської конфронтації позначився відходом наддержав від союзницьких відносин до протистояння, гонкою озброєнь, винайденням нових видів зброї. Вирішальною подією цього періоду Холодної війни стала Карибська криза 1962 р., коли світ опинився на межі ядерної катастрофи. Загострення американсько-радянських відносин знайшло своє відображення в ідеологічній сфері. Зокрема, і у США, і у СРСР, майже одразу після завершення Другої світової війни був сформований образ протилежної наддержави як основного зовнішнього ворога, наділений рисами агресивності, ворожості.

Незалежно від великої кількості існуючих варіантів періодизацій історії Холодної війни, в них можна виділити дві основні точки зору стосовно переламного року, коли відбувся відхід від першого основного періоду американсько-радянського протистояння до міжнародної «розрядки». Деякі дослідники, зокрема А.Д. Богатуров, В.М. Зубок, Д.К. Енгерман, М.Ф. Хопкінс, вбачають початок ери переговорів між наддержавами з 1962 р. Інші дослідники, такі як Г.А. Кіссинджер, А.І. Уткін, Ф. Холлідей в якості нижньої хронологічної межі періоду міжнародної розрядки виокремлюють 1969 р. Хоча деякі дослідники виділяють 1962 р. як вирішальний і характеризують період після Карибської кризи як роки стримування між наддержавами, слід зазначити, що у 1962-1969 рр. протистояння наддержав тривало, але змістилося більшою мірою у країни «третього світу». У ці роки у відображенні протилежної країни не спостерігалось ніяких змін. Початок міжнародної розрядки можна простежити з 1969 р. Основними її вимірами називають домовленості щодо скорочення озброєнь, а також покращення відносин між наддержавами на різних рівнях. Упродовж цього періоду в основу системи міжнародних відносин було покладено принцип збереження балансу сил двох наддержав, проводилися переговори по скороченню озброєнь. Втім, не дивлячись на офіційні зустрічі між лідерами США та СРСР,

напруга та конфронтація зберігалися. Це знайшло прояв і у висвітленні інформації стосовно протилежної наддержави. Образ країни-суперника як основного зовнішнього ворога набув певних пом'якшених рис, але не зникав і продовжував підтримуватися всіма засобами впливу на суспільну свідомість. Причиною тому слугувало збереження основних протиріч, що існували між США та СРСР, а також страх перед можливістю початку відкритого військового конфлікту.

Хронологічні рамки наступного загострення американсько-радянського протистояння у більшості періодизацій не співпадають. В якості нижньої межі дослідники виділяють 1979 р. – введення радянських військ до Афганістану (Ф. Холлідей), 1980 р. – різке загострення американсько-радянських відносин (А.Д. Богатуров, В.М. Зубок), або 1981 р. – прихід до влади в США Р. Рейгана (Г.А. Кіссінджер, А.І. Уткін). Не збігаються думки науковців і щодо року завершення глобального протистояння. Серед деяких дослідників поширеною є думка про завершення Холодної війни у 1989 р. у зв'язку із оксамитовими революціями у країнах Центральної та Південно-Східної Європи і звільнення їх від радянської влади (Д.К. Енгерман, Ф. Холлідей). Більшість дослідників пов'язують завершення глобальної конфронтації із 1991 р., коли відбувся розпад СРСР (А.Д. Богатуров, В.М. Зубок, М.Ф. Хопкінс тощо). У першій половині 1980-х рр. спостерігалось різке загострення американсько-радянського протистояння, подальша гонка озброєнь. Зміни у двосторонніх відносинах наддержав відобразились на поширенні інформації про основного політичного суперника. Образ протилежної наддержави як основного ворога, що набув пом'якшених рис упродовж попереднього періоду Холодної війни, відновився із новою силою, що відобразилося в ідеологічній сфері та інформаційній політиці обох держав.

Для вивчення «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у досліджуваній період (1979-1991 рр.) необхідно розглянути засоби його формування та функціонування упродовж попередніх років Холодної війни. Слід відзначити, що напруження між союзниками по антигітлерівській

коаліції почало проявлятися одразу після Другої світової війни. Певною мірою це знайшло відображення у так званих «довгих телеграмах», які містять перші свідчення про початок загострення відносин між СРСР та США. Саме ці тексти, разом із фултонською промовою У. Черчилля (5 березня 1946 р.), ілюструють розгортання ворожої риторики проти колишнього союзника.

Автором однієї з «довгих телеграм», яка була написана як відповідь на запит міністерства фінансів США і надіслана 22 лютого 1946 р., був радник Посольства США у СРСР – Дж. Кеннан [165]. Другою «довгою телеграмою» вважається аналітичний огляд посла СРСР у США М.В. Новікова – «Зовнішня політика США у повоєнний період» [158]. Цей текст був представлений радянським послом на Паризькій мирній конференції 27 вересня 1946 р. Обидва автори відзначили появу у наддержавках негативних настроїв проти вчорашнього союзника. Розглянемо їх детальніше.

У своїх мемуарах Дж. Кеннан згадував, що запит міністерства фінансів США з приводу небажання СРСР дотримуватися рекомендацій Всесвітнього банку та Міжнародного валютного фонду він розцінив як чудову можливість донести до американського керівництва суть «феномену московського режиму» [164]. Далі він зазначив, що всі його попередні спроби дати зрозуміти в США основи радянської політики не мали успіху: «До сих пір я звертався до Вашингтону як до кам'яної стіни» [164]. Дж. Кеннан зазначив у телеграмі, що після завершення Другої світової війни в СРСР з новою силою відновились офіційна партійна лінія, відповідно до якої існує два протилежні світи – капіталістичний та комуністичний. Радник посольства США в СРСР наголосив, що в СРСР капіталістичний світ сприймають як такий, якому властивими є внутрішні конфлікти, що неможливо вирішити мирним шляхом, а тому неодмінно будуть відбуватися війни. Проте, Дж. Кеннан відмітив, що ці основи радянського світобачення не є властивими для всього російського народу, який він охарактеризував як дружній до зовнішнього світу, як такий що намагається переймати досвід та бажає насамперед жити в мирі. Відзначивши провідну роль партії у формуванні світобачення радянського

суспільства, автор наголосив, що партія дуже часто висуває ідеї, протилежні умонастроям людей. У результаті, радник посольства США в СРСР прийшов до висновку, що згідно офіційної партійної лінії СРСР тимчасова угода з США не може мати довготривалого характеру, що у планах радянського керівництва підірвати «внутрішню гармонію американського суспільства», порушити традиційний образ життя та зломити міжнародний авторитет США [165].

Згадуючи у мемуарах про реакцію представників влади США на цей текст, Дж. Кеннан зазначив, що телеграма викликала подив в США: «Не буде перебільшенням сказати, що цей мій трактат викликав тоді у Вашингтоні сенсацію. Нарешті моє звернення до нашого керівництва викликало резонанс, який тривав декілька місяців» [164].

Текст іншої «довгої телеграми» був складений М.В. Новіковим на доручення тогочасного міністра зовнішніх справ СРСР В.М. Молотова. У своїх спогадах згодом радянський посол в США зазначив, що цю доповідь лише умовно можна вважати його, бо вона була виправлена згідно зауважень В.М. Молотова [159]. М.В. Новіков згадував, що його виступ був вислуханий із байдужістю і не викликав дебатів, окрім позитивного схвалення з боку міністра зовнішніх справ СРСР. В цілому, у тексті автор відзначив характерні для правлячих кіл в США численні ворожі висловлювання американських політичних та військових діячів стосовно СРСР та його зовнішньої політики, заклики до війни проти СРСР із можливістю застосування ядерної зброї. Також він зазначив, що більшість американських періодичних видань публікує ще більш різку і негативну інформацію щодо СРСР. М.В. Новіков назвав основною метою антирадянської кампанії в американській суспільній думці вчинити політичний тиск на СРСР та створити атмосферу військового психозу для підсилення військового потенціалу США [158]. В цілому, і Дж. Кеннан, і М.В. Новіков висловили особисті враження, які підтверджували, що в СРСР почала формуватися міцна анти-американська пропаганда, а в США – анти-радянська. Обидва документи яскраво показали

зростання ідеологічного чинника у зовнішній політиці СРСР та США і дуже чітко відобразили повоєнний час у цьому аспекті [393, с. 120].

Хоча перший період Холодної війни не є у центрі уваги даного дисертаційного дослідження, зазначимо що формування негативного образу протилежної наддержави у перші повоєнні роки викликало значні труднощі. У силу недавнього союзництва США та СРСР у Другій світовій війні, у суспільній свідомості цих держав були поширені дружнє та позитивне ставлення один до одного. Так, у пам'яті радянських громадян зберігалися згадки про високий економічний розвиток США, про їх допомогу Радянському Союзу під час світової війни американськими товарами, у яких відчувало потребу населення СРСР. Це були і продукти харчування, і автопромислові товари, сільськогосподарське оснащення тощо. Окрім цього, на громадян СРСР, особливо на підлітків та молодь, великий вплив мала американська культура: джаз, фільми тощо. Російський письменник, В.П. Аксьонов у своїй книзі «У пошуках сумного бебі» (1986 р.), створеній на основі власних спогадів автора, відмічав, що «під час війни виникло стійке відчуття Америки як країни казкового багатства та щедрості. У пам'яті народу слово «Америка» пов'язано було з чудом появи смачної та поживної їжі під час військового голоду. Мішки з жовтим яєчним порошком, банки згущеного молока та шинки врятували від смерті сотні тисяч радянських дітей» [150].

Деякі дослідники, зокрема Н.В. Злобін, Е. Хеір відмічають, що у свідомості американського суспільства також панувало дружнє ставлення по відношенню до радянського народу як «доблесного союзника», а «дядя Джо» (Й.В. Сталін) викликав повагу у простих американців» [445; 644]. Так, як свідчать карикатури, у роки Другої світової війни у засобах масової інформації поширювався доброзичливий образ Й.В. Сталіна із посмішкою на обличчі та люлькою для паління [646].

Сьогодні існують спеціальні дослідження стосовно проблем та механізму формування «образу ворога» в США та СРСР у перші роки Холодної війни, тому ми не будемо заглиблюватися у цю тему, але зауважимо

що на початку глобальної конфронтації формування «образу ворога» та його вплив на масову свідомість були малоефективними в обох наддержавках.

Важливу роль у формуванні «образу ворога» у США відіграли адміністрація президента та Державний департамент. На думку деяких дослідників, зокрема Н. Бернхард [582], О. Сітнікової [693], представники влади встановлювали зв'язки з мас-медійними структурами, які, у свою чергу, були зацікавлені у співробітництві з офіційною владою, з метою формування у суспільній свідомості США антирадянських настроїв. Окрім того, у 1953 р. було створено Інформаційне агентство США (ЮСІА) – федеральне відомство, головною функцією якого був вплив на суспільні погляди у зарубіжних країнах на підтримку зовнішньополітичних цілей США [650].

У Радянському Союзі компонент пропаганди завжди відіграв важливе значення. Тому, ще до Другої світової війни у структурі ЦК ВКП(б) (з 1952 р. – КПРС) функціонував відділ пропаганди та агітації, основними функціями якого були: проведення необхідної для радянської влади «ідеологічної лінії», виховання почуття радянського патріотизму, забезпечення контролю за пропагандистською діяльністю як центральних, так і регіональних, місцевих комуністичних органів влади та об'єднань [149]. Можна стверджувати, що трансформація образу США у повоєнний період з «союзника» на «головного ворога» в СРСР відбувалася саме завдяки діяльності цього відділу. Зокрема, 1 березня 1949 р. відділом агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) було видано «План заходів щодо посилення антиамериканської пропаганди найближчим часом», яким передбачалось ввести систематичний друк статей у періодичних виданнях, провести цикл передач по радіо, випустити великим тиражем наукові та науково-популярні книги антиамериканського спрямування тощо [148].

Для формування та поширення негативного образу протилежної сторони у роки Холодної війни в обох наддержавках використовувалося багато прямих та опосередкованих засобів, але найбільш впливовими, масовими та

доступними були офіційні риторика, преса, карикатури, навчальна література, кінофільми, згодом – і телебачення. Розглянемо їх детальніше.

Важливе значення у формуванні негативних стереотипів у свідомості американського та радянського суспільств відіграла офіційна позиція влади, яка тиражувалася у тогочасних ЗМІ. У США вона відображалася у виступах і промовах президентів, зовнішньополітичних доктринах, директивах РНБ. У них СРСР кваліфікували як «головного ворога США», «агресора», «загарбника». Характерним прийомом було висвітлення особливостей політики США та СРСР як протистояння «добра» та «зла». Наголошуючи на тому, що мета американців – сприяти досягненню свободи всіх націй та людей, Радянський Союз представляли як режим з кардинально протилежними цілями та іншою концепцією життя.

Візьмемо, як приклад, інавгураційні промови американських президентів 1946-1979 рр. Кожен з них – так чи інакше згадував про СРСР. Так, наприклад, називаючи основні риси комунізму, Г. Трумен у своїй інавгураційній промові робив акцент на його негативних характеристиках: порушення прав і свобод людини, вирішення соціальної несправедливості шляхом насилля, неминучість війни через поділ світу на протилежні класи, атеїстичну політику. Президент відмітив, що СРСР керується хибною філософією, в основі якої «обман та знуцання, злидні та тиранія» [19]. У січні 1957 р. Д. Ейзенхауер заявив щодо радянського керівництва наступне: «Замисли цієї влади, темні в цілях, ясні на практиці. Вона прагне закарбувати назавжди долю тих, кого поневолила» [14]. У 1961 р. Дж. Кеннеді у своїй інавгураційній промові акцентував увагу на агресивних діях СРСР у країнах Південної Америки, зазначивши готовність США «протистояти агресії або підривній діяльності у будь-якому місці в Америці» [15]. У період міжнародної розрядки Р. Ніксон у 1969 р., відмітивши той факт, що період конфронтації змінився ерою переговорів, у той же час підкреслив, що не можна очікувати, що «всі стануть їх друзями», закликавши супротивників до «мирної конкуренції не у завоюванні територій... а у покращенні життя

людини» [16]. У СРСР офіційна позиція влади була представлена у програмах, уставі, матеріалах з'їздів КПРС та пленумів ЦК КПРС. Радянські лідери, формуючи негативний образ США, звинувачували їх у наступному: відсутність свободи особистості (через те, що права особистості визнавалися лише за багатіями), експлуатація більшості населення, розпалення війн, підсилення зовнішньої економічної експансії, гонка озброєнь, створення американських військових баз у різних країнах світу. Про зображення США як агресивної країни представниками радянської влади свідчать, наприклад, назви пунктів у звітних доповідях генеральних секретарів: «Імперіалістична політика сколочування агресивних блоків та розпалювання Холодної війни» [108, с. 20], «Розпад колоніальної системи імперіалізму» [108, с. 24], «Боротьба Радянського Союзу проти агресивної політики імперіалізму» [101, с. 38], «Відсіч імперіалістичній політиці агресії» [102, с. 46] тощо. Певні позитивні зміни у характеристиці США відбулися у середині 1970-х рр. Так, у доповідях на з'їздах КПРС почали фігурувати пункти з основних напрямків міжнародної політики з нейтральними формулюваннями назв, як «Розвиток відносин з капіталістичними країнами» [104, с. 39]. Однак, ці зміни були досить обмеженими, і не дивлячись на такі багатообіцяючі назви, поруч з інформацією про встановлення контактів із США у всіх сферах міжнародного співробітництва, радянські лідери наголошували, що деякі впливові сили США продовжують закликати до збільшення гонки озброєнь тощо [104, с. 44].

Одним з найбільш масових засобів формування «образу ворога» у роки Холодної війни була преса, яка істотно впливала на закріплення нею же створених стереотипів. Преса займала особливе місце в ідеологічному протистоянні, бо: по-перше, вона була потужним ресурсом поширення офіційної інформації; по-друге, преса була загально розповсюдженим і легкодоступним засобом отримання інформації. На шпальтах як американських, так і радянських друкованих ЗМІ стереотипні уявлення стосовно протилежної держави формувалися за допомогою тексту та візуальних зображень, зокрема карикатур.

Періодичні видання, як засіб формування та підтримки «образу ворога» в США та СРСР у роки Холодної війни, потребують спеціального, більш детального вивчення. Як вже зазначалося, деякі науковці вже дослідили окремі аспекти формування негативного образу протилежної держави у пресі в роки американсько-радянського протистояння. Зокрема, американські дослідники М. Ебон [600], Т.Ф. Ремінгтон [651], А. Роксбург [658] висвітлили роль радянських періодичних видань, приділивши особливу увагу газеті «Правда» як одному із найвпливовіших засобів формування стереотипів у свідомості радянського суспільства. Російські дослідники, серед яких А.С. Белоконева [678], Н.М. Бонцевич [396], О.Л. Сітнікова [693], присвятили увагу вивченню формування образу країни-суперника в США та СРСР саме у перші роки конфронтації. Враховуючи наявні дослідження і те, що період 1946-1979 рр. не є у центрі нашого дослідження, наголосимо лише на певних аспектах поширення «образу ворога» за допомогою періодичних видань в окреслений період.

У США у різних штатах видавалися різні періодичні видання, проте існували також і найбільш тиражовані газети, які публікувалися у м. Вашингтоні та м. Нью-Йорку. Зокрема, слід зазначити газети «The Washington Post», «The New York Times», «The Wall Street Journal». У цих періодичних виданнях багато уваги приділялось міжнародним відносинам, біполярному протистоянню. Відповідно, саме вони відігравали важливу роль у формуванні «образу ворога». В американській пресі по відношенню до СРСР часто використовувалися такі вирази як «шлях до деспотизму», «тоталітаризм», «агресивна політика».

У СРСР найбільш впливовими і тиражованими були центральні газети, а саме «Правда», «Известия», «Труд». Висвітлюючи інформацію стосовно США, радянські автори акцентували увагу на негативних рисах протилежної держави. Зокрема, у багатьох публікаціях наголошувалось на антидемократичності США, де представники влади не переймаються становищем, умовами життя свого народу, рівнем їх культурного розвитку.

Складовою негативного образу США у радянській пресі була характеристика їх культури як тієї, що занепадає [348, с. 2]. Однією з найхарактерніших рис «образу ворога» на сторінках радянських періодичних видань було звинувачення лідерів США і інших капіталістичних країн у розпаленні нової війни. Яскравим прикладом може слугувати стаття О. Косигіна «Нашими успіхами ми зобов'язані товаришу Сталіну», що вийшла друком у газеті «Правда» від 21 грудня 1949 р. Сама побудова висловлювань в означеній статті ілюструє основні підходи, які використовувалися при характеристиці західних країн: «Повні ненависті до Радянського Союзу і справи миру кидаються розпалювачі нової війни – всілякі «Черчиллі» та усілякі соціал-лакеї в пошуках гарматного м'яса для нової війни» [294, с. 5].

У цілому, огляд періодичних видань США та СРСР у роки Холодної війни дає змогу виявити, що для обох країн спільним був історичний фон зображення «образу ворога», а саме: постійна військова загроза та розширення сфери впливу протилежної наддержави на інші країни.

Важливим засобом візуалізації «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни були карикатури, що масово публікувалися у пресі. З одного боку радянська карикатура відрізнялася великою емоційністю, заідеологізованістю. А з іншого боку вона була настільки повсякденним явищем, що люди сприймали її не як пропаганду, а як засіб розваги, певну забавку, яка, тим не менш, масово впливала на підсвідомість радянських громадян. У силу поширеності та впливу карикатури як засобу формування «образу ворога» в США та СРСР у роки глобальної конфронтації, вони потребують окремого вивчення. Втім, варто нагадати про те, що окремі дослідники, зокрема Ж. Станке [666], А.Ф. Шклярук [575], О.А. Костерева [468], Н.І. Ніколаєва [498], вже звернули увагу у своїх дослідженнях на роль карикатури у поширенні негативної інформації стосовно протилежної наддержави у роки американсько-радянського протистояння.

З огляду на те, що період 1946-1979 рр. не є у центрі нашого дослідження, ми зазначимо лише певні особливості висвітлення образу протилежної наддержави у карикатурах в означені роки. Зокрема, для карикатуристів обох наддержав було характерним використання декількох найбільш часто вживаних елементів з метою формування образу країни-суперника як основного зовнішнього ворога. Так, і в США, і в СРСР поширеним було застосування національних символів, як офіційних, так і неофіційних. У радянських карикатурах це була позначка «US»; символічний персонаж «дядько Сем», який втілював образ США; його вбрання, розмальоване у кольори американського прапора, а також зображення зірок та смуг. Американські карикатуристи найчастіше демонстрували головну державну емблему СРСР – серп і молот, Кремль. Одним з широкоживаних методів було ототожнення протилежної наддержави із представниками тваринного світу: так, Радянський Союз в американських карикатурах зображувався у вигляді ведмедя, а Сполучені Штати у радянських – у вигляді орла. Також, карикатуристи СРСР та США вдавалися до зображення різних видів військової зброї, особливо ракет. Отже, певні усталені символи, які використовувалися карикатуристами під час зображення протилежної наддержави, допомагали створювати та поширювати у суспільній свідомості образ країни-суперника як основного зовнішнього ворога (Див. Додаток А).

Важливим засобом формування «образу ворога» у наддержавках у роки Холодної війни була система освіти. Особливу роль при цьому відігравали навчальні та навчально-методичні видання. Нами взято лише кілька підручників, але навіть їх поверхневий огляд дає певну уяву про «образ ворога» в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни. Ця проблема ще не є детально дослідженою істориками, тож вона потребує окремого вивчення. Ми зазначимо лише певні особливості висвітлення інформації стосовно протилежної наддержави у підручниках з історії та методичній літературі років Холодної війни.

Так, спільною рисою для означеної групи видань було фокусування уваги на експансіоністському характері політики держави-супротивника. В американських підручниках з історії Радянський Союз представлявся як країна, яка проводить агресивну політику, спрямовану на розширення сфери впливу у світі та порушення міжнародного порядку. Підкреслювалось, що радянська політика у Східній Європі становила не лише небезпеку для Західної Європи, але й загрозу для національної безпеки США. Висвітлюючи зовнішньополітичну лінію СРСР, автори підручників систематично використовували такі негативні характеристики як «радянська експансія», «комуністичний експансіонізм», «радянська гегемонія», що сприяло створенню ворожого образу Радянського Союзу [355-357].

У радянських підручниках з історії при характеристиці зовнішньої політики США аналогічно наголошувалось на таких негативних рисах, як прагнення до розширення своїх колоніальних володінь та встановлення політичної гегемонії у світі. США представляли як загарбника, «молодого імперіалістичного хижака» [364, с. 126]. Для підсилення агресивних, негативних рис при висвітленні проблеми поширення сфери впливу США в інших країнах, постійно використовували такі характеристики, як «політика великого кийка», «дипломатія долара», маючи на увазі військове, політичне, економічне втручання США.

Слід відзначити, що в ході висвітлення негативного образу країни-суперника, автори означених видань не оминали й проблематику економічного розвитку один одного. Спільним можна назвати те, що в обох країнах особлива увага приділялася питанням збільшення фінансування військової сфери у державі-супротивника, давалася критична характеристика економічного устрою протилежної сторони.

Так, автори американських підручників з історії, характеризуючи економіку СРСР, наголошували на виключно державній власності, централізованому контролі, колективізації. Підкреслювалось, що робітничі союзи контролювалися Комуністичною партією. До того ж, подавалися факти,

які мали показати американським громадянам переваги вільної ринкової торгівлі та економіки США та залякати їх ситуацією в СРСР, як то впровадження смертної кари за економічні злочини [356, с. 292; 357].

З іншого боку, в СРСР акцент робився на зображенні у негативному світлі монополістичного характеру американської економіки. Показовою у цьому відношенні є мета уроку на тему «Економічний розвиток США», сформульована у «Методичному посібнику з Нової історії» (9 клас, 1979 р.), в якій викладачам історії пропонувалось: «Виділити особливості процесу переходу капіталізму США у найвищу стадію: швидкі темпи монополізації, прояви паразитизму та загнивання капіталізму в епоху імперіалізму» [363, с. 120].

Спільною рисою, притаманною навчальним та навчально-методичним виданням з історії в США та СРСР у формуванні «образу ворога», було акцентування на невідповідності демократичним традиціям та нормам політичного та соціального устрою протилежної сторони. Річ в тім, що поняття «демократія» використовувалося в офіційній риториці та публічному просторі обох наддержав, але розумілося воно по-різному. Якщо у США демократія трактувалася у більш звичному для нас сьогодні контексті – «право вибору», «свобода слова», то в СРСР демократія дорівнювала «справедливості».

Так, автори американських навчальних видань акцент робили на тому, що СРСР – це тоталітарна держава, для якої не був притаманний політичний плюралізм. Щодо характеристики радянської влади та політичного устрою, то у США часто застосовувалися такі характерні висловлювання як: «деспотична олігархія», «тоталітарна диктатура», «тиранія», «спадкоємець російського імперіалізму» [356]. Радянське суспільство представляли виключно як «рабське», у якому відсутні свобода вибору, слова. Наголошувалось на неодноразових політичних зачистках, репресіях у СРСР, на злочинах Міністерства внутрішніх справ. Дж. Мей у своїй роботі відзначав, що представники радянської влади знищували своїх опонентів за допомогою

сили: «Декого з обвинувачуваних відправляли на смерть, інших заганяли у табори примусової праці, а інші, будучи на свободі, залишались під жорстким наглядом поліції» [357, с. 233]. Прототип радянського суспільства порівнювали із концентраційним табором, у якому не визнавалась особистість людини, будь-хто міг бути заарештованим без здійснення злочину, покараний без рішення суду. Окрім цього, важливою складовою негативного образу СРСР були факти про проведення атеїстичної політики, знищення церков [356, с. 292].

У радянських навчальних та навчально-методичних виданнях, у свою чергу, було поширеним акцентування на тому, що США не є демократичною країною. Автори підкреслювали, що в США, як і в інших капіталістичних країнах представники влади не переймаються становищем та умовами життя свого народу, рівнем їх культурного розвитку. Капіталістичний устрій у радянських підручниках характеризувався лише як експлуаторський, паразитичний [359, с. 281].

У цілому, навіть поверхневий огляд навчальної та навчально-методичної літератури періоду Холодної війни дає змогу стверджувати, що це був потужний засіб формування негативного образу протилежної наддержави. У таких виданнях висвітлювалась інформація стосовно різних сфер життя суспільств, що забезпечувало комплексний характер образу країни-суперника, у тому числі і у якості основного зовнішнього ворога.

Одним з найбільш впливових засобів формування негативного образу протилежної наддержави в американсько-радянських відносинах у роки Холодної війни були кінофільми. Візуалізація «образу ворога» викликала потужний емоційний вплив у глядачів. На сьогодні вже існують спеціальні дослідження, присвячені даній темі. Так, в огляді історіографії вже називалися роботи О.Г. Колеснікової, О.В. Рябова, А.В. Федорова, Д.В. Шляпентоха, В.Е. Шляпентоха. Зазначимо лише певні особливості зображення «образу ворога» в кінофільмах США та СРСР періоду Холодної війни.

В американських фільмах 1946-1979 рр. тема шпіонажу була однією з основних («Топаз», 1969 р.) [371]. Поширеною була тематика винайдення та можливого використання Радянським Союзом атомної зброї в агресивних цілях: «49-й чоловік» (1953 р.) [367], «День, найменований Ікс» (1957 р.) [365], «Тихий американець» (1958 р.) [369], «Це не тест» (1962 р.) [370]. Також знімалися фільми, в яких розкривалися проблеми контролю над свідомістю, політичних вбивств, багатонаціональних змов. Так, в основі сюжету стрічки «Маньчжурський кандидат» (1962 р.) лежала історія про програмування американського солдату радянськими та китайськими агентами на вбивства за допомогою прихованих кадрів [368].

Значна кількість радянських фільмів також була присвячена темам шпіонажу, тайної розвідки, змови ворогів («Сліди на снігу» (1955 р.) [377]; «Тінь біля пірсу» (1955 р.) [378]; «Над Тисою» (1958 р.) [375] тощо). О.В. Федоров відмітив, що однією з поширених тем було полювання західних спецслужб за новими видами тайної зброї, яку винаходили радянські вчені («Постріл в тумані» (1963 р.), «Слід в океані» (1964 р.) тощо) [555]. Також розповсюдженою у радянських фільмах була тематика співпраці американців з фашистами у післявоєнній Німеччині («Гра без правил», 1965 р.) [374]. Окрім того, у кінострічках СРСР значне місце посідала тематика засудження таких явищ як расизм, придушення національних демократичних рухів, критика колоніальної, агресивної політики США у країнах Африки, на Кубі, у Чилі.

Слід відзначити, що «німецьке питання», яке було одним з проявів Холодної війни, також висвітлювалося у кінофільмах з метою акцентування уваги глядачів на негативних діях протилежної сторони у біполярному протистоянні. Так, в американських фільмах («Втеча зі Східного Берліну» (1962 р.) [366], «Розірвана завіса» (1966 р.) [372]) показували недоліки та жахи країни з тоталітарним режимом, у якій скрізь були розташовані контрольно-пропускні пункти, звичним був розбій дезертирів радянської армії, намагання людей втекти за «залізну завісу» у країну свободи. В СРСР встановлення

радянської влади в цій частині Німеччини зображувалось як врятування її від таємної змови американців перетворити цю державу на черговий штат США.

Огляд кінофільмів як одного із основних засобів формування «образу ворога» в США та СРСР в роки Холодної війни дає змогу стверджувати, що для обох наддержав характерним було використання жанру шпигунських детективів. Серед основних тем кінофільмів періоду глобального протистояння можна виділити діяльність спецслужб, винайдення та використання нових видів зброї тощо.

Важливим засобом поширення уявлень про іншу країну в США та СРСР у роки Холодної війни було телебачення, яке отримало масовий характер у США у 1950-х рр., а в СРСР – на початку 1970-х рр. Серед переваг телебачення як одного із засобів формування негативного образу країни-суперника слід зазначити, що воно поєднало масовість преси та видовищність кінострічок. Окрім того, характерною рисою телебачення стала наявність різних форматів телепередач, зокрема – новини, документальні стрічки, розважальний контент тощо. Враховуючи ступінь впливу телебачення на масову свідомість, формування образу протилежної держави як «основного ворога» у роки Холодної війни за допомогою даного засобу потребує окремого детального дослідження.

Таким чином, здійснивши огляд основних засобів формування «образу ворога», можна констатувати, що одразу після завершення Другої світової війни в обох країнах почали поширюватися негативні інтерпретації протилежної сторони, що знаменувало собою початок глобального протистояння між США та СРСР. Серед основних засобів формування «образу ворога» в США та СРСР можна виділити наступні: офіційні виступи лідерів обох держав, періодичні видання (друковані тексти та карикатури), навчальна, навчально-методична та художня література, кінофільми, телебачення. «Образи ворога» як в США, так і в СРСР, які формувалися згаданими засобами, були певною мірою віддзеркаленням один одного. Упродовж 1946-1979 рр. цей образ змінювався під впливом двосторонніх

відносин та загальної міжнародної ситуації, проте він зберігався протягом всієї Холодної війни і відігравав одну з ключових ролей в ідеологічному протистоянні.

2.2. Загострення протистояння між США та СРСР у роки «Другої холодної війни» (1979-1985 рр.)

Для кращого розуміння особливостей функціонування «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1980-х рр. варто трохи окреслити той історичний фон, на тлі якого це відбувалося. Ми вже відзначали у попередньому підрозділі що у 1979 р. розпочався новий період Холодної війни у зв'язку із погіршенням відносин між США та СРСР. У роботах деяких дослідників цей період отримав назву «Другої холодної війни» через те, що він характеризувався різкою ескалацією протистояння наддержав після декількарічного мирного співіснування.

Перш, ніж детальніше охарактеризувати історичний фон різкого погіршення американсько-радянських відносин, варто звернути увагу на одне з американських наукових періодичних видань – журнал Чиказького університету «Бюлетень вчених-атомників». З 1947 р. у цьому виданні був започаткований проект «Годинник апокаліпсису», спрямований на відображення розвитку міжнародних відносин та рівня ядерної загрози для світу. «Годинник апокаліпсису» дозволяє побачити усвідомлення небезпеки в ті часи, що дає можливість сучасним дослідникам відстежити періоди загострення міжнародних відносин, коли «образ ворога» мав найяскравіші риси. Цей годинник відображав символічний час, що відокремлював людство від дня глобальної ядерної катастрофи: у разі посилення небезпеки стрілка годинника «переводилась» ближче до опівночі. У 1974-1979 рр. «Годинник апокаліпсису» показував 9 хвилин до опівночі, а починаючи з 1980 р. символічна стрілка поступово пересувалася ближче до опівночі, демонструючи нове загострення міжнародних відносин (Див. Додаток Б). У 1984 р. стрілка годинника була пересунута на 3 хвилини до опівночі

(Див. Додаток В) [244]. Ближче до катастрофи, після завершення Другої світової війни, світ опинявся лише у 1953 р., коли США та СРСР випробували термоядерні бомби. Співставлення таких свідчень дає можливість виокремити періоди ескалації та пом'якшення американсько-радянських відносин упродовж Холодної війни, що безпосередньо впливало на образ протилежної наддержави в США та СРСР у ті роки.

Як зазначалось вище, з 1979 р. в американсько-радянських відносинах розпочався наступний період загострення, що вплинуло на функціонування «образу ворога» в США та СРСР. По ступеню і характеру ескалація конфлікту була схожа із початковим періодом Холодної війни, внаслідок чого деякі дослідники виділили його як «Другу холодну війну». Для кращого розуміння історичного фону функціонування «образу ворога» варто окреслити доречність використання цього підходу для характеристики американсько-радянських відносин, починаючи з 1979 р.

У наявних дослідженнях зустрічаються застосування таких понять як «Перша холодна війна», «Друга холодна війна». Так, концепція «Першої» та «Другої» Холодної війни набула поширення серед американських та британських дослідників ще у 1980-х рр. Наприклад, дану термінологію використовували у своїх роботах такі науковці як Дж. Діггінс [598], М. Кокс [597]. Слід звернути особливу увагу на роботу доктора наук з міжнародних відносин Ф. Холідея, яка є однією з ґрунтовних праць, присвячених саме «Другій холодній війні». Автор визначив хронологічні межі «Першої холодної війни» 1946-1953 рр. [618]. Період з 1979 р. до 1989 р. Ф. Холідей назвав «Другою холодною війною». Означена концепція набула поширення і у роботах інших авторів.

Також, слід зазначити, що концепція «Другої холодної війни» втілюється при викладанні курсів з історії ХХ ст. у навчальному процесі у деяких західних університетах – викладачі та студенти використовують такий підхід при визначенні та характеристиці основних періодів Холодної війни. Втім, на відміну від інтерпретації Ф. Холідея, який доводив «Другу холодну

війну» до 1989 р., в основному її датують 1979-1985 рр., доводячи верхню межу тільки до приходу до влади у СРСР М.С. Горбачова [623]. Також спільним для всіх є те, що цей період біполярного протистояння пов'язують передусім із діяльністю Р. Рейгана, а основною характеристикою цього часу, як правило, визначають збільшення вірогідності війни, особливо ядерної.

На пострадянському просторі дана концепція виокремлення «Першої» та «Другої» Холодної війни не є поширеною. Наприклад, упродовж останніх років цей вислів здебільшого використовується у публіцистиці, а також у наукових дослідженнях для характеристики загострення відносин Росії із США у 2010-х рр. [511]. Тим не менш, можна знайти поодинокі випадки згадування даного терміну в історичних працях та в навчальних курсах. Цю назву вживають у роботах деякі російські автори. Так, використав цю назву доктор історичних наук О.В. Шубін, характеризуючи цим поняттям загострення відносин між СРСР та США, що почалося з 1979 р. Автор під час детального огляду основних подій цього періоду, відмічав, що «Друга холодна війна» була для СРСР оборонною [576]. Даний термін також можна зустріти у деяких російських навчальних виданнях. Наприклад, саме його застосував у своєму підручнику з міжнародних відносин Ю.В. Косов [489].

Для даного дисертаційного дослідження важливим є те, що в цілому, які б інтерпретації основних періодів Холодної війни не наводилися – більшість авторів відзначають, що назрівання кризи «розрядки» розпочалося ще з другої половини 1970-х рр. і було викликано діями обох наддержав: і США, і СРСР здійснювали кроки, які в результаті призвели до погіршення відносин між ними та підсилення недовіри. Зокрема, у 1977 р. СРСР розпочав ядерне переозброєння в країнах Східної Європи, замінивши застарілі ракети середньої дальності «СС-4» та «СС-5» на оновлені «СС-20». У НАТО також розглядалося питання заміни в країнах Західної Європи ракет «Першинг-1» на оновлені ракети «Першинг-2», яке вирішилося прийняттям «подвійного рішення» на саміті НАТО 12 грудня 1979 р. [6].

Прикладом загострення американсько-радянських відносин у другій половині 1970-х рр. можна вважати боротьбу США та СРСР на Африканському розі (Північно-Східна Африка), яка переросла у збройний конфлікт в Ефіопії. Це питання стало предметом спеціальних наукових досліджень. Зокрема як типовий конфлікт у роки Холодної війни протистояння наддержав у цьому регіоні у 1970-1980-х рр. розглянув дослідник Д.С. Крисенко [470].

Кінцевою крапкою у завершенні етапу «розрядки» та поновленні протистояння наддержав, а отже і створенні передумов для радикалізації «образу ворога», було введення радянського військового контингенту до Афганістану 27 грудня 1979 р.

Формальним приводом для втручання СРСР у справи Афганістану послуговували неодноразові заклики керівництва цієї країни про допомогу, викликані загостренням боротьби між місцевими ісламськими та просоціалістичними угрупованнями. Представники радянської влади добре розуміли, що втручання СРСР неминуче призведе до загострення міжнародної ситуації та припинення політики розрядки. Так, у рішенні Політбюро ЦК КПРС від 12 квітня 1979 р. відмічалось: «Між тим ясно, що зважаючи на переважно внутрішній характер антиурядових виступів в Афганістані, участь радянських військ у їх придушенні завдала б серйозної шкоди міжнародному авторитету СРСР та відкинула б далеко назад процес розрядки» [140].

Тим не менш, не зважаючи на потенційно негативні наслідки військового втручання СРСР у справи Афганістану, радянське керівництво від цього не відмовилося. Однією з головних цілей введення радянських військ до Афганістану було не допустити втрати цієї країни з-під радянського впливу і переходу її під контроль США. На рівні керівництва у Радянському Союзі розуміли можливість поширення американського політичного впливу на Афганістан, особливо після проголошення 16 вересня 1979 р. Х. Аміна генеральним секретарем ЦК Народно-демократичної партії Афганістану. Як свідчить протокол № 172 засідання Політбюро ЦК КПРС від 31 жовтня

1979 р., афганське керівництво підозрювали у зв'язках з ЦРУ і намірах наблизитися до західних країн: «Останнім часом відмічаються ознаки того, що нове керівництво Афганістану має намір проводити «більш збалансовану політику» по відношенню до західних держав. Відомо, зокрема, що представники США на підставі своїх контактів з афганцями дійшли висновку про можливість зміни політичної лінії Афганістану у сприятливому для Вашингтону напрямку» [141]. Внаслідок вищезгаданих обставин 6 грудня 1979 р. радянське керівництво прийняло рішення про відправлення спецзагону до Афганістану, а 24 грудня була підписана директива про введення радянських військових контингентів [139].

Звісно, такий крок з боку радянської влади викликав бурхливу реакцію міжнародного співтовариства і призвів до різкого погіршення міжнародного іміджу СРСР. Лідери багатьох країн почали виступати з промовами, в яких засуджували зовнішню політику Радянського Союзу, його рішення та дії, звинувачували СРСР як агресора. Так, з приводу введення радянських військ до Афганістану тогочасний президент США Дж. Картер 31 грудня 1979 р. в одному з інтерв'ю відмітив: «Радянське вторгнення до Афганістану – це найбільша загроза світу з часів Другої світової війни... воно змінило моє ставлення до зовнішньої політики СРСР більше, ніж будь-що інше за роки мого перебування на посаді» [49].

Події, пов'язані з Афганістаном, знаменували завершення процесу «розрядки» та початок «Другої холодної війни», що безпосередньо відобразилося на збільшенні негативних характеристик щодо протилежної наддержави як основного зовнішнього ворога. Окрім того, це було перше активне військове втручання СРСР у справи держави, яка не належала до соціалістичного табору та безпосередньо не перебувала у сфері впливу СРСР.

Дії радянського керівництва викликали невдоволення і в країнах «третього світу». Більшість представників ісламських країн критично поставилися до агресивної політики Радянського Союзу в Афганістані. Так,

27-29 січня 1980 р. у м. Ісламабаді відбулася конференція ісламських країн, під час якої 35 країн різко засудили акт введення радянських військ [647].

Додамо, що не всі соціалістичні країни, які перебували у сфері впливу СРСР, підтримали його дії. Схвально оцінили введення військ до Афганістану НДР, Болгарія, ЧРСР. У той же час, дуже стримано віднеслися Угорщина, Польща. І лише Румунія відкрито засудила дану акцію. У цілому, внаслідок початку військових дій в Афганістані склалися умови для використання цього як аргументу в ідеологічному протистоянні для радикалізації образу СРСР як «образу ворога».

Слід також відзначити значну роль суб'єктивного фактору у подальших змінах у двосторонніх відносинах наддержав. Багато чого залежало від змін в американському керівництві. По-перше, у листопаді 1979 р. пішов у відставку С. Венс – державний секретар, який був прибічником вирішення конфліктів шляхом перемовин, через що постійно знаходився у конфлікті із З. Бжезинським (на той час обіймав посаду Радника Президента з національної безпеки) [676, с. 50]. По-друге, адміністрація Дж. Картера тривалий час займала позиції збереження «балансу сил» у міжнародних відносинах. Як представник Демократичної – більш м'якої у відношенні до СРСР – партії, Дж. Картер дотримувався ідеї про необхідність ведення переговорів з СРСР. Проте, після введення радянських військ до Афганістану представники американського керівництва вже не могли «закривати очі» та ігнорувати дії Радянського Союзу, тому прийняли рішення про введення певних санкцій в економічній та культурній сферах. А вже після приходу у 1981 р. до влади республіканця Р. Рейгана, зовнішня політика США та відносини з СРСР почали різко загострюватися. Можна стверджувати, що надалі саме США підштовхували СРСР до розгортання нової гонки озброєнь і підсилення протистояння. Це було спричинене зміною стратегічних цілей у зовнішній політиці США, бо основною метою адміністрації Р. Рейгана була саме перемога у Холодній війні, а не збереження військового та політичного паритету з СРСР. П. Швейцер у своїй роботі «Перемога» наводив цитати зі

спогадів О.О. Безсмертних, на той час радника-посланника СРСР в США, згодом міністра зовнішніх справ СРСР. Зокрема, він зазначив: «З приходом до влади нового президента, Рейгана, США вирішили змінити оборонну політику на озброєння... Вашингтон серйозно думав про знищення Радянського Союзу з першої спроби» [570]. Ці наміри відображені і в офіційній риториці, що буде детальніше розкрито у наступному розділі.

Посилення конфронтації між двома наддержавами з кінця 1970-х рр. знайшло прояви у всіх сферах міжнародних відносин – політичній, економічній, військовій, культурній. У даному дисертаційному дослідженні ми оглянемо їх поверхнево з метою висвітлити той історичний фон, на тлі якого відбувалася еволюція «образу ворога» в США та СРСР.

У політичній сфері основними проявами загострення американсько-радянського протистояння стали розробка та прийняття нових зовнішньополітичних доктрин, відмова від ратифікації договорів по зменшенню озброєнь. Так, у січні 1980 р. було проголошено «доктрину Картера», згідно якої зона Перської затоки визнавалася життєво важливою для економіки США. До того ж, для забезпечення своїх інтересів Сполучені Штати проголошували можливість «обмеженої ядерної війни» [23]. У наслідок початку війни в Афганістані керівництво США прийняло рішення відкласти розгляд та ратифікацію Договору ОСВ-2; було загальмовано відкриття нових американських і радянських консульств; призупинено культурні, економічні, науково-технічні зв'язки між США та СРСР.

Як вже вказувалося, подальше загострення американсько-радянських відносин відбулося з приходом до влади у США Р. Рейгана, що вплинуло на радикалізацію «образу ворога» у США та СРСР. Слід відзначити, що негативне ставлення до двох головних кандидатів на пост президента США – Дж. Картера та Р. Рейгана – проявлялося у СРСР ще під час виборчої кампанії. Так, тогочасний міністр закордонних справ СРСР А.А. Громико у червні 1980 р. відмічав: «До речі, вибір кандидатів в президенти небагатий. Картер і Рейган, які вийшли вперед, один одного варті. Не випадково серед

американців поширеним є похмурий жарт: «Одне добре – Картер та Рейган не можуть одночасно опинитися у Білому домі» [107]. Коли у 1980 р. Р. Рейган отримав перемогу на президентських виборах, у радянському науковому середовищі на результати цих виборів прореагували такими словами: «Внаслідок президентських виборів до влади у США прийшли найбільш реакційні сили американського імперіалізму на чолі з Рейганом» [688].

Негативні оцінки супротивника з боку СРСР мали під собою певне підґрунтя. З початком президентства Р. Рейгана у США було прийнято лінію на більш жорстку політику стосовно країни-суперника. Крім того, згодом було проголошено нову зовнішньополітичну доктрину, характерною рисою якої став неоглобалізм. Її основи були сформульовані Р. Рейганом у щотижневому радіовиступі 16 лютого 1985 р. і зводились до підтримки адміністрацією президента США антикомуністичних рухів у країнах «третього світу» [53]. Активізувалося втручання США у справи країн Близького Сходу та Латинської Америки, а також надання допомоги антикомуністичним рухам спротиву у країнах Африки, Азії, Латинської Америки.

Загострення протистояння між наддержавами відобразилося і на економічній сфері. Через введення радянських військ до Афганістану, США запровадили санкції проти СРСР. Проілюструємо деякі з них. Так, у зверненні до американців від 4 січня 1980 р. Дж. Картер наголосив, що проти СРСР будуть прийняті наступні санкції: обмеження у сфері торгівлі, що стосувалися поставок товарів стратегічного призначення; урізання раніше наданих пільг СРСР у рибній ловлі на узбережжі США; скасування поставки до СРСР 17 млн. тонн зерна [47]. У 1981 р. через втручання СРСР у політичні справи Польщі та надання допомоги репресивному режиму, до цих санкцій були додані ще нові, серед яких відміна рейсів «Аерофлоту» у США, припинення поставок нафтогазового обладнання, видачі ліцензій на продаж електрообчислювальної техніки [92]. Також було прийнято рішення про згортання співробітництва з СРСР у сфері енергетики, американським та європейським компаніям було заборонено укладати контракти по закупівлі газу в СРСР [94].

Окрім того, як свідчить Директива Ради національної безпеки № 24, США здійснювали тиск на капіталістичні країни Європи та Японію, вимагаючи скоротити надання кредитів Радянському Союзу та припинити торгівлю [91].

Як стверджує П. Швейцер, економічна війна США проти СРСР була однією з головних цілей адміністрації Р. Рейгана. Головними ідеологами економічної війни проти СРСР були тодішні директор ЦРУ У. Кейсі (1981-1987 рр.) та міністр оборони США К. Уайнбергер (1981-1987 рр.). Представники американського керівництва розуміли, що СРСР економить десятки мільярдів доларів за рахунок крадіжки технологій. Зокрема, П. Швейцер наводить у приклад слова С. Галпера, директора міжуправлінського комітету у справах передачі технологій: «СРСР прийняв стратегічне рішення уникати витрат на дослідження та розробки, забезпечивши собі доступ до західних технологій завдяки крадіжкам та нелегальним закупівлям її...» [570].

Внаслідок цього, у США за пропозицією У. Кейсі та К. Уайнбергера було прийнято рішення про розширення списків технологій та товарів, які контролювалися діяльністю КОКОМу. Ще в 1949 р. за ініціативою США західними країнами був створений Координаційний комітет з експортного контролю, відомий як КОКОМ (CoCom, Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) – міжнародна організація, учасниками якої були 17 країн та яка проіснувала до 31 березня 1994 р. [595]. Завданням цієї організації було не допущення продажу країнам радянського блоку стратегічно важливих товарів і технологій, які фіксувалися в спеціальних списках. Вважалось, що за умови придбання Радянським Союзом та його союзниками зазначених у списках товарів, він міг би значно підвищити свій військовий потенціал. Рішення про розширення діяльності КОКОМу та його списків було зафіксовано в Директиві РНБ № 66 від 29 листопада 1982 р. [94].

Отже, як свідчать офіційні документи, економічна складова американсько-радянської конфронтації була однією з вирішальних у першій половині 1980-х рр. На фоні економічного протистояння образ протилежної наддержави в

США та СРСР набув значну кількість негативних характеристик, що призвело до радикалізації «образу ворога».

Загострення американсько-радянського відносин на початку 1980-х рр. знайшло прояв і у військовій сфері. Внаслідок військового втручання СРСР до Афганістану, в США була прийнята президентська директива з національної безпеки № 59 (липень 1980 р.) [95]. Згідно цього документу на випадок ядерної війни передбачалась можливість США наносити «вибіркові» ракетно-ядерні удари по пунктам командування та іншим стратегічним військовим об'єктам СРСР.

Іншою подією, яка призвела до загострення американсько-радянського протистояння та поглиблення образу протилежної наддержави як головного ворога на початку 1980-х рр., була криза в Польщі. У 1980 р. у Польщі сформувалася незалежна самокерована профспілка «Солідарність», діяльність якої призвела до формування масового соціального руху антикомуністичної спрямованості. Внаслідок підсилення опозиційного руху у 1981 р. соціалістична влада у Польщі за підтримки СРСР прийняла рішення про введення військового становища, яке тривало до липня 1983 р.

Як стверджує П. Швейцер у роботі «Перемога», американське керівництво і ЦРУ розглядали Польщу як одне із основних полів діяльності проти СРСР. Ще під час президентства Дж. Картера США надавали допомогу «Солідарності». Проте, на той час це зводилось до публікації і розповсюдження літератури та копіювальної техніки. З приходом до влади Р. Рейгана, допомога США країнам Східної Європи активізувалася. Зокрема, американські цілі у Східній Європі були сформульовані у Директиві РНБ № 54 від 2 вересня 1982 р. У цьому документі у складі регіону Східної Європи розглядалися наступні країни: Болгарія, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка, Угорщина, Польща та Румунія. Головною метою США у цьому регіоні визначалося нейтралізувати радянський контроль і тим самим полегшити реінтеграцію до Європейського співтовариства націй за

рахунок культурного, економічного, наукового, дипломатичного співробітництва тощо [93].

Внаслідок різкого загострення конфронтації між США та СРСР, загальмувалися переговори між двома наддержавами щодо зменшення кількості зброї і з новою силою розпочалася «гонка озброєнь». Це призвело до стрімкого зростання занадто небезпечних видів зброї масового знищення, таких як нейтронна, ядерна, біологічна зброя тощо. У березні 1983 р. американський президент Р. Рейган оголосив про початок дії програми «Стратегічна оборонна ініціатива» (СОІ), яка в подальшому стала відомою під назвою «Зоряні війни» [50]. Мета даної програми полягала у розробці складної системи протиракетної оборони з метою запобігання ядерного удару з боку інших країн, зокрема, СРСР [596]. У свою чергу, СРСР працював над створенням власної космічної системи «Буран», метою якої було забезпечення стримування потенційного супротивника [146].

У березні 1983 р. відбулася ще одна подія, яка стала одним із символів Холодної війни у 1980-х рр. Р. Рейган під час одного із публічних виступів назвав СРСР «імперією зла». Детальніше головний зміст цього виступу буде розглянуто в наступному розділі, при аналізі офіційної риторики. Варто звернути увагу і на наступні історичні факти. Ще у листопаді 1982 р. американська десятирічна дівчинка Саманта Сміт, яка на той час була звичайною школяркою, написала листа Генеральному секретареві ЦК КПРС Ю.В. Андропову, у якому привітала його із зайняттям нової посади і запитала, чи не почнеться ядерна війна між США та СРСР, і чи не збирається він проголосувати за початок цієї війни [161]. Упродовж декількох місяців С. Сміт не отримувала відповіді від Ю.В. Андропова. І лише 19 квітня 1983 р. радянський лідер написав листа С. Сміт, у якому запевняв її, що в СРСР всі налаштовані на мир і дружбу з іншими народами, що СРСР не буде використовувати першим ядерну зброю [160]. Також Ю.В. Андропов запропонував дівчинці відвідати СРСР і самій упевнитися в мирних настроях радянського народу. Можливо, відповідь радянського лідера була викликана

загостренням американсько-радянського протистояння, проголошенням СОІ і радикалізацією висловів Р. Рейгана стосовно СРСР і була спробою покращити образ СРСР перед іншими країнами.

У липні 1983 р. С. Сміт із мамою прилетіла на два тижні до СРСР, де відвідала Москву, Ленінград і дитячий табір «Артек» у Криму. Після повернення до США С. Сміт написала книгу «Мандрівка до Радянського Союзу» [163], основною ідеєю якої було те, що в СРСР живуть такі самі люди, як і в США. Як згодом згадувала Катя Личова, представниця СРСР, яка здійснила аналогічний візит до США у 1986 р. (детальніша інформація буде висвітлена у наступному параграфі), на питання – чи змінила ця поїздка щось в американсько-радянських відносинах, С. Сміт відповіла що не знає, чи щось змінилось, але вона запевнила, що «люди в СРСР не хочуть війни, а прагнуть миру і дружби» [157, с. 67].

Для даного дисертаційного дослідження важливим є те, що загострення регіональних військових конфліктів, активізація «гонки озброєнь», проголошення програми СОІ стали проявами загострення американсько-радянського протистояння і безпосередньо призвели до збільшення кількості негативних характеристик стосовно протилежної наддержави.

Ще однією сферою, у якій яскраво проявилось загострення американсько-радянської конфронтації на початку 1980-х рр., була культурна. Зокрема, прикладом посилення протистояння США та СРСР стали події, які відбувалися під час проведення Олімпійських ігор 1980 р. та 1984 р., а саме взаємне бойкотування Олімпіад у м. Москві та м. Лос-Анджелесі. Це безпосередньо вплинуло на висвітлення негативної інформації стосовно протилежної наддержави. Для розуміння історичного середовища, на фоні якого функціонував «образ ворога» в США та СРСР у першій половині 1980-х рр., зробимо поверхневий огляд цього явища.

Так, у 1980 р. відбувся один з найбільш гучних бойкотів за всю історію проведення Олімпійських ігор, ініціаторами проведення якого виступили США, Канада та Великобританія. Рішення про це почали обговорювати під

час зустрічі НАТО 1 січня 1980 р. У результаті, від участі у змаганнях на московській Олімпіаді 1980 р. відмовилися спортсмени 64 країн. Аналогічним чином у травні 1984 р. СРСР проігнорував Олімпійські ігри, які проходили у США, прийнявши рішення про проведення альтернативних міжнародних змагань для соціалістичних країн під назвою «Дружба-84» [138].

У Радянському Союзі були видані офіційні документи стосовно скорочення культурних обмінів з США. Так, Секретаріатом ЦК КПРС було прийнято рішення про необхідність призупинити гастролі радянських художніх колективів та виконавців до США, поїздки офіційних делегації з питань в області культури, направлення вистав з музейних зібрань тощо [147]. При цьому, СРСР наголосив на необхідності активізувати культурні зв'язки з капіталістичними країнами Заходу, які виразили незгоду з адміністрацією Дж. Картера, а також з Японією, країнами Латинської Америки та Африки.

Таким чином, перша половина 1980-х рр. ознаменувалася різким загостренням міжнародної ситуації та посиленням глобального протистояння двох наддержав, що було особливо відчутним після періоду міжнародної «розрядки». Причинами посилення конфронтації послуговували зовнішньополітичні рішення та дії Радянського Союзу, серед яких слід згадати розміщення ракет у Східній Європі, введення військ до Афганістану, події у Польщі. Така політика викликала зовнішньополітичну активізацію США. Надалі, вже саме політика та дії США провокували поглиблення конфронтації, що знайшло прояв у декларуванні нових доктрин, суть яких полягала у розширенні сфери інтересів США, швидкому нарощуванні та створенні нових видів зброї, особливо зброї масового знищення, проголошенні програми СОІ.

У цілому, за основними ознаками – загостренням двосторонніх відносин, нарощуванням зброї, залученням до конфліктів в інших країнах з метою послаблення суперника – американсько-радянські відносини наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х рр. були тотожними до подій самого початку Холодної війни. Це дає підстави деяким дослідникам називати

цей період «Другою холодною війною», у тому числі і через радикалізацію «образу ворога» в обох країнах.

2.3. Еволюція американсько-радянських відносин на завершальному етапі Холодної війни (1985-1991 рр.)

Для кращого розуміння еволюції «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 рр. варто виявити той переломний момент, коли розпочався відхід від традиційно негативного зображення протилежної наддержави. З історичної ретроспективи, саме 1985 р. можна вважати вирішальним як для СРСР, так і для світової історії. У цей рік Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний М.С. Горбачов – людина, яка на думку багатьох авторитетних дослідників зіграла вирішальну роль у завершенні Холодної війни [585; 590; 661]. Саме особистісний фактор істотно вплинув на подальший перебіг біполярного протистояння та його поступове згортання. Втім, забігаючи наперед відзначимо, що у 1985 р. у міжнародних відносинах корінних змін не відбулося.

Однією з основних сфер протистояння США та СРСР залишалася військова. Важливим напрямом внутрішньої політики обох наддержав було постійне нарощування кількості озброєнь, збільшення державного фінансування військової сфери, підтримка науково-дослідних проектів у сфері винайдення нових видів зброї, як наземної, так і для використання у космосі.

Так, наявна інформація про військові витрати засвідчує, що з 1980 р. по 1989 р. відбувалось їх постійне збільшення в обох наддержавках. За даними, наведеними у статті кандидата економічних наук І.Є. Караваєва, в СРСР у 1980 р. витрати на військову сферу склали 48,9 млрд. руб., у 1985 р. – 63,4 млрд. руб., у 1988 р. – 76,9 млрд. руб. У США також спостерігалось постійне збільшення витрат у військовій сфері: 1980 р. – 141,6 млрд. дол., 1985 р. – 252,7 млрд. дол., 1988 р. – 292,8 млрд. дол. Щодо відсоткової частки військових витрат відносно ВВП, вона також зростала. У СРСР у 1980 р. вона

складала 7,4%, у 1985 р. – 8,3%, у 1988 р. – 8,9%, у США: 1980 р. – 5%, 1985 р. – 6,2%, 1988 р. – 5,9% [461, с. 32].

Окрім того, військові витрати здійснювалися і поза межами обох наддержав: і США, і СРСР постачали зброю у країни «третього світу», надавали військову підтримку місцевим прокомуністичним або прозахідним силам відповідно. Саме участь у локальних регіональних конфліктах стала одним з найяскравіших проявів глобальної конфронтації між двома наддержавами у цей час. Плацдармом для боротьби за сфери впливу у середині 1980-х рр. були такі країни, як Лівія, Ангола, Афганістан, Нікарагуа тощо.

Як вже зазначалось у попередньому підрозділі, в СРСР основним військовим конфліктом на регіональному рівні упродовж 1980-х рр. залишалася війна в Афганістані. В США одним з найбільш галасливих політичних скандалів у цей період був «Іран-контрас», або «Ірангейт». Він розгорівся у зв'язку з тим, що стало відомо про таємні постачання зброї з США до Ірану не дивлячись на збройне ембарго щодо цієї країни. Гроші, які отримувалися від продажу цієї зброї, спрямовувалися у Нікарагуа для підтримки повстанців-контрас. Не будемо зупинятися на цьому питанні детально. Для даного дисертаційного дослідження важливим є враховувати, що цей скандал, як і інші регіональні конфлікти, використовувалися і в США, і в СРСР для радикалізації образу протилежної наддержави як головного зовнішнього ворога.

Важливість цієї теми для американської зовнішньої політики можна простежити у тому, що цьому приділялася увага у щорічних зверненнях президента до об'єднаного засідання Конгресу. Так, у лютому 1986 р. Р. Рейган заявив щодо Афганістану, Анголи, Камбоджі, Нікарагуа: «Ви не одні, борці за свободу. Америка буде надавати вам моральну та матеріальну допомогу» [25]. У той же час, у січні 1987 р. американський президент відмітив, що СРСР за останні 5 років надав близько 75 млрд. дол. на

озброєння для таких країн, як Сирія, В'єтнам, Куба, Лівія, Ангола, Ефіопія, Афганістан, Нікарагуа [31].

Протистояння наддержав продовжувалося і в економічній сфері. Американська влада підтримувала санкції, які були прийняті по відношенню до СРСР ще у першій половині 1980-х рр., а також намагалася здійснювати певний тиск на радянську економіку через співробітництво із Саудівською Аравією за рахунок широкого доступу до нафтових ресурсів.

У цілому, можна стверджувати, що станом на 1985 р. жорстке протистояння між США та СРСР у міжнародних відносинах продовжувалося. Загальноісторичну атмосферу того періоду відображено у виступах обох лідерів наддержав. Це детально буде висвітлено у наступних розділах.

Річ у тім, що і в СРСР, і в США до 1989 р. військові витрати безупинно зростали, а отже, не дивлячись на певні внутрішньоекономічні проблеми, СРСР був спроможним і далі продовжувати гонку озброєнь. Наддержави знаходились у стані ядерного паритету, що вважалося стримуючим фактором. Центральним елементом тогочасної військової політики США була програма СОІ. Втім, за твердженням сучасних дослідників, провідні спеціалісти у військовій сфері та представники американської влади розуміли неспроможність виконати програму СОІ. Це знав і лідер СРСР – М.С. Горбачов. Генеральний секретар ЦК КПРС відзначив, що СОІ «це, на думку наших, і як я знаю, багатьох ваших спеціалістів, нездійсненна фантазія, пуста мрія» [121, с. 9]. Вважається, що основною метою заяв тогочасного американського керівництва про продовження розгортання програми «зоряних війн» було подальше втягування СРСР у непосильну гонку озброєнь та психологічний тиск на свідомість радянських громадян.

Не дивлячись на це, М.С. Горбачов почав робити односторонні кроки у бік зменшення гонки озброєнь, постійно наголошуючи на тому що «рівновага страху» підсилювала недовіру та підозри і вже не могла бути стримуючим фактором [125, с. 4]. Втім, радянський лідер відзначав, що необхідно відмовитися саме від гонки озброєнь, вочевидь, припускаючи можливість

продовження політичного, економічного та військового протистояння двох систем.

Перші кроки М. Горбачова у припиненні гонки озброєнь були пов'язані з введенням з 7 квітня 1985 р. мораторію на розгортання ракет середньої дальності в Європі, але на обмежений термін – до листопада 1986 р. З 6 серпня 1985 р. з радянського боку було введено заборону на випробування ядерної зброї.

У заяві керівництва СРСР від 15 січня 1986 р. була висунута програма поетапної ліквідації ядерної зброї до 2000 р., бо коли неможливо використовувати ядерну зброю, то необхідно було відмовитися взагалі від її створення та знищити вже існуючу. Проте, на Заході всі ці кроки були сприйняті як черговий пропагандистський крок, про що писала американська преса: «Не зрозуміло, чи становлять зрушення в її [Москви] позиціях щось більше, ніж тактичну гнучкість у кулуарах» [233].

Тим не менш, упродовж 1985-1988 рр. було проведено ряд офіційних зустрічей і переговорів між Р. Рейганом та М.С. Горбачовим з питань роззброєння. Для кращого розуміння того історичного фону, на тлі якого відбувалася еволюція «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у другій половині 1980-х рр., варто детальніше розглянути підготовку, хід та результати цих зустрічей. Це допоможе виявити переломний момент, коли розпочалися зміни у зображенні протилежної наддержави.

Перша зустріч лідерів США та СРСР відбулася у листопаді 1985 р. у м. Женеві. Відповідно до мемуарів Р. Рейгана та М.С. Горбачова, упродовж березня-жовтня 1985 р. між ними тривали переговори стосовно цієї зустрічі. Частина цих переговорів відображена у листуванні, фрагменти якого опубліковані у книзі Р. Рейгана «Життя по-американськи».

У цілому, тодішній посол СРСР у США А.Ф. Добринін пізніше згадував, що ця зустріч мала досить незвичний характер у порівнянні з будь-якими іншими міжнародними зустрічами. Через великі розбіжності у позиціях лідерів обох наддержав стосовно головного питання, а саме проблеми

контроля над ядерними озброєннями, не було можливим «заздалегідь встановити будь-який цілеспрямований порядок для обговорення на зустрічі». У результаті не було створено спільних розробок стосовно найбільш актуальних питань. Лідери США та СРСР сприймали цю зустріч як ознайомчу. М.С. Горбачов зазначив у своїх спогадах: «До Женевської зустрічі ми підходили з реалістичних позицій, не розраховуючи на значні домовленості... Було важливим, щоб керівники наддержав «придивились» один до одного...» [153].

Не очікували досягнення конкретних домовленостей на цій зустрічі і в США. Так, А.Ф. Добринін відзначив спогади экс-президента США Р. Ніксона про зустріч з Р. Рейганом перед його поїздкою до м. Женеви: «Найближче його [Р. Рейгана] оточення (яке мало супроводжувати його до м. Женеви) орієнтувало президента в цілому «на філософську розмову загального порядку»...» [155, с. 631]. Далі Р. Ніксон наголосив, що більшість помічників президента США схильні розглядати цю зустріч переважно «як позування перед фотографами керівників двох наддержав» [155, с. 632].

Під час зустрічі у м. Женеві лідери двох держав вирішили провести бесіду наодинці. Як свідчить М.С. Горбачов, із загальної сукупності переговорів, які тривали близько 15-16 годин, 5-6 годин лідери наддержав провели тет-а-тет. І Р. Рейган, і М.С. Горбачов відмітили у своїх мемуарах, що розмови наодинці дозволили їм вийти за рамки формальних норм і сприяли поступовому налагодженню стосунків. Основні питання, які обговорювалися під час зустрічі в м. Женеві: порушення прав людини, регіональні конфлікти та участь у них наддержав, проблема озброєння. Базова проблема, яка постала під час цих переговорів – це питання СОІ. Обидві сторони погоджувалися скоротити стратегічні ядерні озброєння на 50%, але М.С. Горбачов відстоював думку, що США повинні відмовитися від СОІ, у той час як Р. Рейган вважав це неприпустимим і взамін пропонував поділитися з СРСР результатами наукових досліджень і розробок у цій сфері.

Як і очікувалося, відповідно до спогадів і мемуарів тогочасних політичних діячів, жодних конкретних домовленостей з питань космічних та ядерних озброєнь досягти не вдалося. Проте, зустріч закінчилася виробленням і підписанням спільної американсько-радянської заяви, основною ідеєю якої було визнання неможливості початку ядерної війни і отримання перемоги в ній. Також обидві сторони домовилися не намагатися досягти військової переваги у будь-яких видах зброї [7]. Окрім вищезазначеної спільної заяви, лідери наддержав під час розмови наодинці домовилися про наступні зустрічі у м. Вашингтоні та м. Москві, що було одним з головних завдань відповідно до спільної записки Міністерства зовнішніх справ, Міністерства оборони та КДБ, затвердженої на засіданні Політбюро ЦК КПРС в якості директиви для М.С. Горбачова. Текст цієї записки наводиться у спогадах А.Ф. Добриніна. Згадуючи реакцію учасників переговорів у м. Женеві на повідомлення Р. Рейгана та М.С. Горбачова про згоду на зустрічі, А.Ф. Добринін відмітив «подив, але одночасно і задоволення» більшості присутніх [155, с. 635]. Таким чином, ця зустріч ознаменувала початок двосторонніх переговорів з питань роззброєння та покращення міжнародної ситуації. Р. Рейган у своїх мемуарах згадував: «Коли ми летіли додому, я відчував себе добре: Горбачов був жорстким, міцно вірив у переваги комунізму над капіталізмом, але майже через п'ять років я нарешті зустрів радянського лідера з яким можна розмовляти» [162, с. 641].

У цілому, не дивлячись на підписання спільної американсько-радянської заяви, в результаті зустрічі у м. Женеві розбіжності у поглядах лідерів США та СРСР на основні проблеми не були вирішені. Як зазначив Р. Рейган у мемуарах щодо позитивного настрою після зустрічі, «ейфорія виявилась передчасною» [162, с. 642]. Недовіра, різниця у підходах до вирішення питань призвели до того, що у міжнародних відносинах не відбулось відчутних позитивних змін. Це знайшло відображення і в ідеологічній сфері. В офіційній риториці та пресі продовжували зберігатися негативні характеристики стосовно протилежної наддержави.

У жовтні 1986 р. відбулася наступна зустріч у м. Рейк'явіку Р. Рейгана та М.С. Горбачова, під час якої обговорювалися шляхи радикального скорочення кількості ядерної зброї. Листування між лідерами наддержав з приводу цієї зустрічі і питань, які мають бути вирішені під час її проведення, розпочалося відразу після повернення з м. Женеви. Р. Рейган у листах до М.С. Горбачова наголошував на необхідності вирішити проблему регіональних конфліктів, особливо афганське питання. Зокрема, у листі від 28 листопада 1985 р. президент США писав Генеральному секретареві ЦК КПРС: «Ваша країна має користь з локальних конфліктів та напруги і навіть підсилює їх шляхом поставляння зброї і прямого втручання в боротьбу, яка виникає з причин місцевого характеру» [162, с. 645]. Окрім того, у листах Р. Рейган наголошував на проблемі порушення прав людини в СРСР. У свою чергу, головним питанням, яке піднімав у своїх листах М.С. Горбачов, була вимога до Р. Рейгана відмовитися від програми СОІ: «Радянське керівництво незмінно приходять до одного висновку: в теперішніх реальних умовах «космічний щит» може знадобитися лише тій стороні, яка готує перший (обеззброюючий) удар» [162, с. 648]. Окрім того, радянський лідер неодноразово в листах до президента США наголошував на тому, що США приймають участь у регіональних конфліктах і втручаються у справи інших держав, що також потребує вирішення.

Влітку 1986 р. було прийнято рішення провести наступну зустріч двох лідерів наддержав, яка, як вже зазначалось, відбулась у м. Рейк'явіку. Переговори тривали сорок вісім годин, і вже були досягнуті домовленості скоротити протягом наступних п'яти років всі стратегічні сили на 50 % і протягом 10 років ліквідувати всі балістичні ракети. Але переговори були зірвані і не було підписано жодного документу. Фактично, не дивлячись на згоду обох сторін по більшості розглянутих питань і готовності скоротити стратегічні озброєння, жодної з домовленостей не було досягнуто. Всі питання під час зустрічі розглядалися одним «пакетом» і розбіжності у поглядах на програму СОІ завадили досягти згоди. У планах М.С. Горбачова

було змусити США відмовитися від програми СОІ, у той час як Р. Рейган не бажав йти у цьому питанні на поступки. Президент США так згадує свої відчуття в той момент: «Я все більше закипав, не в силах стримати роздратування» [162, с. 686]. Далі він звернувся до присутніх із такими словами: «Переговори завершені. Пішли, Джордж, звідси. Ми їдемо» [162, с. 686]. Згодом, висвітлюючи зустріч у м. Рейк'явіку, М.С. Горбачов охарактеризував її як драматичну подію, порівнявши з Чорнобильською трагедією: «Різного роду драми – Чорнобиль та Рейк'явік. Але через те, як вони потрясли післявоєнний світ, вони співвідносяться... Після Рейк'явіку всім стало зрозуміло, що світ, можливо, на останньому перевалі – до порятунку роду людського або до загибелі» [153].

Для даного дисертаційного дослідження важливим є те, що внаслідок зустрічі лідерів обох наддержав у м. Рейк'явіку ситуація в американсько-радянських відносинах фактично не покращилась. Перші дві офіційні зустрічі лідерів наддержав засвідчили готовність до ведення переговорів, але реальних наслідків по зменшенню кількості озброєнь не мали. До того ж, обидві сторони не довіряли одна одній і не були впевнені у тому, що протилежна сторона буде дотримуватися прийнятих рішень.

Для розуміння історичного фону, на тлі якого у другій половині 1980-х рр. відбувалася еволюція «образу ворога» в США та СРСР, слід відзначити ще одну подію. У 1985 р. американська школярка Саманта Сміт, яка у 1983 р. здійснила мирний візит до СРСР, загинула внаслідок авіакатастрофи. Згодом точилися дискусії і висувалися звинувачення у тому, що в трагедії винні радянські або американські спецслужби. Після загибелі Саманти Сміт представники американської організації «Діти як миротворці» вирішили запросити до США з мирним, дружнім візитом радянську школярку. В СРСР було оголошено конкурс, відповідно до якого одна дівчинка віком не старше 11 років мала здійснити поїздки до США. У конкурсі перемогла Катя Личова, яка стала радянським послом миру, відвідавши у березні-квітні 1986 р. США. Як згодом Катя зазначила у своїй книжці «З місією миру», метою її поїздки

було «розповісти американським школярам якомога більше про наше життя і запропонувати їм дружбу від імені всіх радянських дітей» [157, с. 67]. На питання – як вона вважає, чи щось змінила ця поїздка у відносинах між США та СРСР, Катя Личова відповіла: «Я вірю, що наша дружба допоможе зберегти мир на планеті» [157, с. 67]. Проте, в цілому, ця поїздка не внесла корінних змін в американсько-радянські відносини. Фактично, книга її спогадів про поїздку до США була опублікована лише у 1988 р., значно пізніше після її візиту.

Отже, на кінець 1986 р. – початок 1987 р. ситуація в американсько-радянському протистоянні все ще не змінилася. У березні 1987 р. в американському виданні «Бюлетень вчених-атомників» відмічалось: «У цілому, зовнішня політика наддержав не змінилася і вони продовжують погрожувати один одному як головні гравці у змаганні за світову гегемонію» [202, с. 35]. Все це безпосередньо впливало на ідеологічну сферу. Протилежну наддержаву продовжували зображувати у негативному світлі.

Ю.А. Жуков, політичний оглядач радянської газети «Правда», у книзі, присвяченій відносинам СРСР та США (вийшла друком у 1988 р.), відзначив, що лише «десь у середині року [1987] позначилися перші ознаки позитивних зрушень у радянсько-американських переговорах, що тривали сьомий рік» [156, с. 307].

Лише під час третьої зустрічі М.С. Горбачова та Р. Рейгана, що мала місце у м. Вашингтоні 8 грудня 1987 р., був підписаний Договір про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (РСМД). Це стало можливим за рахунок того, що у лютому 1987 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС було прийнято рішення, за яким пропозиції під час наступного саміту лідерів наддержав не мали розглядатися єдиним «пакетом». Фактично, це означало, що радянське керівництво вирішило розглядати питання скорочення стратегічних озброєнь окремо від проблеми дотримання сторонами умов Договору по ПРО, порушенням якого і була програма СОІ. Отже, навіть за

умови незгоди по окремих проблемах, з'явився шанс досягти домовленості стосовно інших питань.

Підготовка до цієї зустрічі тривала протягом усього 1987 р. Так, була проведена серія зустрічей між Дж. Шульцем, державним секретарем США, та М.С. Горбачовим, а також міністром зовнішніх справ СРСР Е.А. Шеварднадзе. Під час цих зустрічей були обговорені проблеми ліквідації ракет середньої та меншої дальності, а також параметри наступного договору, який мав бути підписаний у м. Вашингтоні.

У грудні 1987 р., під час перебування радянської делегації на чолі з М.С. Горбачовим у м. Вашингтоні, декілька днів відбувалися переговори і розробка тексту договору. Була створена спеціальна робоча група під керівництвом начальника Генерального штабу Збройних сил СРСР С.Ф. Ахромєєва та спеціального радника президента та державного секретаря США з питань контролю над озброєннями П. Нітце. Як згадував С.Ф. Ахромєєв пізніше (спогади були опубліковані у 1992 р.), робота групи була дуже напруженою, працювали 14-15 годин на добу: «Докладати М.С. Горбачову та Е.А. Шеварднадзе про хід переговорів та отримувати відповідні вказівки доводилося глибоко вночі» [151].

У результаті складної і напруженої роботи, тривалих переговорів був підписаний Договір по РСМД, за умовами якого учасники зобов'язалися не виробляти, не випробувати та не розгортати балістичні та крилаті ракети наземного базування середньої та малої дальності. Протягом трьох років сторони повинні були знищити всі пускові установки та ракети наземного базування з радіусом дії від 500 до 5500 км, як на європейській, так і на азійській території. Також договір передбачав процедуру перевірки інспекторами, які мали слідкувати за знищенням ракет протилежної сторони [9].

З огляду на предмет дослідження даної дисертаційної роботи, а саме трансформація «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 рр., важливим є відзначити той факт, що саме після цієї зустрічі

Р. Рейгана та М.С. Горбачова і підписання Договору по РСМД розпочався швидкий процес завершення американсько-радянського протистояння. Це безпосередньо призвело до змін у висвітленні інформації стосовно протилежної наддержави, що детально розглядатиметься у наступних розділах.

Відчуття наближення завершення американсько-радянського протистояння підсилилося в результаті офіційного візиту Р. Рейгана до м. Москви, що відбувся з 29 травня до 2 червня 1988 р. Під час цього саміту не було підписано нових значних договорів, бо, як зазначають учасники тих подій, існувало багато розбіжностей між поглядами на Договір по СНО [151]. Проте, упродовж перебування американського президента у столиці Радянського Союзу були проведені переговори на вищому рівні з широкого кола питань, у тому числі відбулася ратифікація Договору по РСМД. Були врегульовані питання про проведення інспекції за умовами Договору по РСМД, прийнято рішення про розвиток діалогу в області прав людини та глобальних проблем сучасності. Також, як зазначив у мемуарах С.Ф. Ахромєєв, який як і під час попереднього саміту, разом з П. Нітце очолював американсько-радянську робочу групу з переговорів, ними було розроблено два «скромних по формі, але дуже ємних за змістом» документи. У них були відображені розбіжності у поглядах американської та радянської сторін стосовно скорочення стратегічних наступальних озброєнь [151].

Отже, перші дві зустрічі Р. Рейгана та М.С. Горбачова (1985-1986 рр.) послугували підґрунтям для майбутнього покращення міжнародної ситуації, і лише внаслідок двох наступних зустрічей (1987-1988 рр.) були досягнуті реальні домовленості щодо скорочення озброєнь. Це призвело до поступового зменшення напруги в американсько-радянських відносинах, що відобразилося і на ідеологічній сфері. Образ протилежної наддержави почав набувати поступово позитивних рис.

Зміни в американсько-радянських відносинах і можливість досягнення домовленостей між наддержавами певною мірою стали можливими внаслідок

формування в СРСР нової філософсько-політичної концепції СРСР, яка отримала назву «нового політичного мислення». Це питання вже детально розглянуто деякими науковцями, зокрема, М.Ф. Полиновим [509]. Спираючись на джерела та наукові розробки з цієї теми, оглянемо основні ідеї концепції для розуміння еволюції зовнішньої політики СРСР.

Як зазначив М.Ф. Полинов, окремі ідеї «нового політичного мислення» почали виникати ще до обрання М.С. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС [509]. Проте, саме він надів їм чіткого формулювання і почав втілювати у зовнішній політиці. Окремі ідеї були висловлені радянським лідером ще під час XXVII з'їзду КПРС 25 лютого 1986 р. Але повністю концепцію було сформовано пізніше. Основні її положення висвітлені у книзі М.С. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу», що вперше була опублікована у 1987 р. [154]. Головний сенс даної концепції полягав у відмові від ідеї про розкол сучасного світу на дві протилежні суспільно-політичні системи – капіталістичну та соціалістичну, визнання його єдиним та взаємозалежним. Також ця концепція передбачала відмову від використання сили в якості засобу вирішення міжнародних проблем. Універсальним засобом розв'язання міжнародних питань відтепер визнавався не баланс сил двох систем, як це було раніше, а баланс їх інтересів. Важливим положенням була відмова від принципу пролетарського інтернаціоналізму та визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, ідеологічними, національними, релігійними тощо.

На думку багатьох дослідників, остаточного завершення ця концепція набула під час виступу М.С. Горбачова на 43-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 7 грудня 1988 р. [114]. Сам М.С. Горбачов згодом відзначив, що саме під час цього виступу він найбільш повно сформулював ідеї «нового політичного мислення». Зокрема, лідер радянської держави наголосив на необхідності відмовитися від використання сили у вирішенні міжнародних питань. У його промові також було підкреслено багатоваріантність соціального прогресу, в якому вирішальну роль мали б відігравати загальнолюдські цінності та

система колективної безпеки; було визнано свободу вибору шляхів розвитку для всіх народів.

Лінію американсько-радянських відносин у бік роззброєння та розрядки міжнародної напруги підтримав і новообраний президент США – Дж. Буш-старший (1989-1993 рр.). Упродовж 1981-1989 рр. він займав посаду віце-президента США. Як представник Республіканської партії США він був прибічником політики президента США Р. Рейгана. Перебуваючи на посаді віце-президента США (1981-1989 рр.), він неодноразово зустрічався і спілкувався з М.С. Горбачовим. Під час бесід з Генеральним секретарем ЦК КПРС Дж. Буш-старший часто підкреслював свої наміри продовжувати політику налагодження відносин між наддержавами. Зокрема, у грудні 1987 р., під час приватної бесіди по дорозі в аеропорт, коли М.С. Горбачов вертався із м. Вашингтону після офіційної зустрічі з президентом США Р. Рейганом, Дж. Буш-старший наголосив: «Я прихильний справі покращення радянсько-американських відносин. Якщо буду обраний, продовжу розпочате» [133, с. 190]. Під час передвиборчих дебатів з основним конкурентом на посаду президента США, представником Демократичної партії США М. Дукакісом, Дж. Буш-старший фокусував увагу на тому, що буде продовжувати політичну лінію Р. Рейгана, у тому числі стосовно СРСР [41; 42]. Підтвердив бажання співпрацювати з М.С. Горбачовим у справі поліпшення американсько-радянських відносин Дж. Буш-старший і в приватній бесіді після відомого виступу радянського лідера на Генеральній Асамблеї ООН 7 грудня 1988 р. [137, с. 220]. Так, майбутній президент США наголосив, що буде обирати у склад своєї адміністрації прибічників покращення відносин з СРСР.

У грудні 1989 р. відбулася особиста зустріч М.С. Горбачова та новообраного президента США, Дж. Буша-старшого на Мальті. Протягом цієї зустрічі були підтвержені попередні домовленості з приводу підготовки договорів про скорочення стратегічних наступальних озброєнь на 50%, про ліквідацію хімічної зброї, про скорочення звичайної зброї в Європі. Фактично,

під час зустрічі на Мальті було висловлене бажання СРСР відмовитися від протистояння з США у регіональній політиці. Прикладами цього послугували: рішення про припинення постачання зброї у країни Латинської Америки та Африки; заява про переорієнтацію Організації Варшавського Договору (ОВД) з чисто військових на політичні та консультативні функції; акцентування уваги на готовності СРСР співпрацювати у вирішенні питання об'єднання Західної та Східної Німеччини в єдину державу. Ця зустріч пропагувалася як перемога «нового політичного мислення» і була важливим кроком на шляху до завершення Холодної війни.

Важливою складовою у покращенні міжнародної ситуації було врегулювання регіональних конфліктів, до яких були залучені наддержави. На XXVII з'їзді КПРС (1986 р.) відмічалось: «Ми за те, щоб активізувати колективні пошуки шляхів розблокування конфліктних ситуацій на Близькому та Середньому Сході, у Центральній Америці, на Півдні Африки, у всіх киплячих точках планети. Цього потребують інтереси загальної безпеки» [106, с. 70].

Але найбільшою проблемою залишалась війна в Афганістані. 14 квітня 1988 р. у м. Женеві було підписано п'ять договорів, які стосувалися майбутньої долі Афганістану, серед яких два договори – афгано-пакистанські про взаємне невтручання, відмову від інтервенції, принципи взаємовідносин, і два американсько-радянські договори.

Так, була підписана американсько-радянська «Декларація про міжнародні гарантії виконання домовленостей по Афганістану» і «Угода про взаємозв'язки для врегулювання становища, що відноситься до Афганістану» [1; 2]. Згідно цих документів Радянський Союз зобов'язався вивести свої війська з афганської території, а США були зобов'язані утримуватися від втручання у справи Афганістану після виведення звідти радянського військового контингенту. Таким чином, було покладено кінець цій кровопролитній війні. До 15 лютого 1989 р. виведення радянських військ з території Афганістану було завершено.

Припинення війни в Афганістані, виведення радянського військового контингенту з території країни призвело до покращення міжнародної ситуації, бо свого часу це була одна з головних причин повернення від політики «розрядки» до нового загострення взаємовідносин між двома наддержавами.

З приходом до влади М.С. Горбачова яскраво простежувалася зміна радянського зовнішньополітичного курсу і по відношенню до соціалістичних країн. У другій половині 1980-х рр. відбулося зменшення ролі СРСР у житті країн Центральної та Південно-Східної Європи. Розпочалося поступове послаблення позицій Радянського Союзу в цьому регіоні, що дійшло свого апогею у 1989 р.

Слід відзначити, що нові принципи соціалістичного співробітництва були вперше сформульовані та оголошені ще у жовтні 1985 р. під час виступу М.С. Горбачова на Нараді Політичного комітету ОВД, що проходила у м. Софії, а вже на XXVII з'їзді КПРС (1986 р.) ці принципи були закладені в якості основи нового зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу. Вони передбачали розвиток економічних відносин на основі взаємної вигоди та взаємодопомоги, подолання бюрократизму в системі структури Ради Економічної Взаємодопомоги (далі – РЕВ), однакової відповідальності членів співдружності за долю соціалізму. У матеріалах з'їзду з приводу необхідності змін у діяльності РЕВ відзначалося: «Головне, аби у реалізації програми було менше адміністрування, всілякого роду комітетів та комісій, більше уваги до економічних важелів, ініціативи, соціалістичної підприємливості, залученню до цього процесу трудових колективів» [106, с. 71].

У грудні 1988 р. на Генеральній сесії ООН М.С. Горбачов заявив про скорочення радянських військ у Східній Європі на 500 тис. чоловік, а також про наміри вивести із НДР, Угорщини та Чехословаччини до 1991 р. шість танкових дивізій та розформувати їх. Радянські війська були введені у ці країни ще під час революцій у 1950-1960-х рр. [114].

Керівництво СРСР істотно зменшило тиск та фактично перестало контролювати політичні процеси у цих країнах. У 1989 р., 9 листопада був

повалений Берлінський мур, який був одним з найяскравіших символів Холодної війни. Під час зустрічі на Мальті у грудні 1989 р. М.С. Горбачов висловив позицію Радянського Союзу з приводу розвитку демократичних процесів у соціалістичних країнах Європи, яка передбачала невтручання у їх політичні зміни будь-якої сторони: «Проблеми федерації, проблеми республік необхідно вирішувати через надання їм більш широких реальних прав, розширення і укріплення їх самостійності та відповідальності у політичній, економічній, духовній сферах». Також під час цієї зустрічі радянський лідер акцентував увагу Дж. Буша-старшого на необхідності відмовитися від підтримки сепаратистських настроїв у республіках: «Реакція на втручання у наших людей дуже гостра. Якщо ви бажаєте підірвати відносини, якщо бажаєте зіпсувати ставлення наших людей до США, тоді втручайтеся, заохочуйте сепаратизм. Але ми, звісно, розраховуємо на уважні, продумані дії Президента США у цій виключно делікатній сфері» [135, с. 249]. При обговоренні німецького питання радянський лідер пішов на поступки, наголосивши, що німці повинні самі прийняти рішення щодо його врегулювання: «Відносини ФРН-НДР – значне питання... І у відношенні майбутнього німці повинні визначитися самі» [126]. У результаті 3 жовтня 1990 р. відбулося об'єднання НДР та ФРН у єдину державу.

У цілому, у 1988-1989 рр. поступово було зменшено участь наддержав у регіональних конфліктах, вирішено німецьке питання, що призвело до значного покращення міжнародної ситуації, особливо у Європі. У 1990 р. з 30 травня по 4 червня відбувся офіційний візит М.С. Горбачова до США. На той час радянський лідер вже отримав популярність на Заході через свої наміри подолати протистояння. Він був нагороджений багатьма медалями та преміями у США. Під час цього візиту у м. Вашингтоні Дж. Буш-старший та М.С. Горбачов підписали «Угоду між СРСР та США про знищення та не створення хімічної зброї», згідно умов якої лідери наддержав зобов'язалися підтримувати співробітництво в області методів та технологій безпечного знищення існуючої хімічної зброї та скоротити власні запаси хімічної зброї до

мінімального однакового рівня [3]. Також було прийнято рішення про прискорення підготовки Договору СНО, що згодом, у червні 1991 р., був підписаний у м. Москві [10]. Відповідно до цього договору США та СРСР зобов'язалися скоротити стратегічні ядерні наступальні озброєння і дотримуватися паритету між стратегічними ядерними силами.

Таким чином, у другій половині 1980-х рр. намітилися поступові позитивні зміни у міжнародній ситуації. У 1985-1987 рр. склалися передумови для поживлення американсько-радянських відносин. Проте, реальні зрушення у відносинах між США та СРСР розпочалися у другій половині 1987 – у 1988 рр., коли були підписані договори про зменшення озброєнь, та СРСР взяв на себе зобов'язання вивести свої війська з Афганістану. Ці кроки дали змогу підвищити рівень довіри між США та СРСР, що забезпечило поступове налагодження відносин між ними. Покращення міжнародної ситуації призвело до позитивних змін у висвітленні інформації стосовно протилежної наддержави, що буде розглянуто детально у наступних розділах.

* * *

У цілому, Холодна війна була досить тривалим конфліктом, що охопив майже півстоліття. Упродовж цього глобального протистояння відносини між США та СРСР коливалися між загостреннями, налагодженням та наступним загостренням. Це впливало на усі міжнародні відносини того часу та відображалось на сприйнятті образу протилежної сторони у масовій свідомості американського та радянського суспільств. Упродовж всієї Холодної війни найбільш впливовими засобами формування «образу ворога» були офіційні виступи лідерів обох держав, періодичні видання (друковані тексти та карикатури), кінофільми, навчальна, навчально-методична та художня література, телебачення тощо.

З 1979 р., унаслідок введення радянських військ до Афганістану, після кількарічної міжнародної «розрядки» розпочався період чергового загострення американсько-радянських відносин (боротьба за сфери впливу у

країнах «третього світу»; винайдення нових видів смертельно небезпечної зброї масового ураження; санкції проти СРСР), що в історіографії інколи кваліфікують як «Другу холодну війну».

З 1985 р., з приходом до влади в СРСР М. Горбачова, почали формуватися передумови для відходу від цієї конфронтації до налагодження відносин між державами-суперниками. Втім, фактичні позитивні зрушення в американсько-радянських відносинах спостерігалися з кінця 1987 р., після досягнення перших домовленостей між лідерами СРСР та США про скорочення озброєнь.

Означені зміни у двосторонніх відносинах та міжнародній ситуації в цілому істотно впливали на ідеологічну сферу, відображувалися в інформаційному просторі обох держав та відбивалися на сприйнятті образу протилежної сторони.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВТІЛЕННЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В США ТА СРСР ПІД ЧАС «ДРУГОЇ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» (1979-1985 рр.)

3.1. Офіційна риторика щодо країни-суперника у роки загострення американсько-радянських відносин

Як відзначалося у попередньому розділі, з кінця 1979 р. розпочався наступний період загострення американсько-радянських відносин. Холодна війна набрала нових обертів, на фоні чого відбулося різке поживлення ідеологічного протистояння. Саме тому образ протилежної наддержави як основного зовнішнього ворога, увага до якого трохи зменшилась у період тимчасової міжнародної «розрядки», знову посів центральне місце в ідеологічному та інформаційному забезпеченні зовнішньої політики як США, так і СРСР.

Одним з основних джерел формування та поширення «образу ворога» у суспільній свідомості у роки Холодної війни була офіційна риторика. Класичне розуміння риторики було запропоновано ще Аристотелем. Згідно його визначення, риторика – це «здатність знаходити можливі засоби переконання відносно кожного даного предмету» [382]. В американському словнику Мерріам-Вебстер риторика визначається як «мистецтво або вміння говорити або писати формально та ефективно, особливо як засіб переконати або вплинути на людей» [652]. Отже, це мистецтво переконання, а головна ціль оратора – переконати аудиторію. Під офіційною риторикою слід розуміти публічні виступи, заяви, доповіді офіційних представників влади. На думку Е.Н. Зарецької, влада за допомогою риторики «визначає форму мислення» громадянина та «напрямок його дій у майбутньому» [442].

Основним завданням офіційної риторики є інформування суспільства з питань міжнародної ситуації та внутрішнього політичного життя країни, забезпечення підтримки власною громадськістю політичного курсу держави та дій уряду, переконання суспільства відносно тих чи інших політичних

рішень, дій тощо. У період війни одним із вирішальних завдань офіційної риторики завжди є формування у суспільній свідомості образу держави-супротивника як основного ворога. Як вже зазначалося у попередньому розділі, у 1979 р. відбулася ескалація американсько-радянської конфронтації, через що цей період можна визначити як «Другу холодну війну». Високий ступінь напруженості американсько-радянських відносин призвів до радикалізації образу протилежної наддержави як основного ворога. Отже, у першій половині 1980-х рр. основний фокус офіційного дискурсу США та СРСР був спрямований один на одного, а аналіз висловлювань офіційних осіб обох країн дозволяє побачити специфіку «образу ворога» і виявити певні особливості офіційної риторики в кожній країні, які варто охарактеризувати детальніше.

Як відомо, в США традиційно склалася двопартійна політична система. У ХХ ст. в американській політиці домінували дві політичні партії: Демократична та Республіканська. На досліджуваний у даному підрозділі період 1979-1985 рр. припадає по чергове перебування при владі представників цих двох партій. Президент США є одночасно головою держави і виконавчої влади, а тому в його обов'язки входить підписання міжнародних договорів, затвердження або накладання вето на законопроекти. В силу прав і обов'язків Президент США значною мірою формує зовнішню політику США. Так, у 1979-1980 рр. посаду президента США продовжував займати представник Демократичної партії США – Дж. Картер, а з 1981 р. – республіканець Р. Рейган. Це було однією з причин кардинальної зміни зовнішньої політики США з 1981 р. Це значною мірою відобразилося на специфіці офіційної американської риторики щодо СРСР.

Дж. Картер, перебуваючи на посаді президента США, висловлювався більш толерантно і стримано стосовно дій СРСР, навіть після введення радянського військового контингенту до Афганістану. Звісно, що він негативно характеризував ці дії СРСР. Зокрема, під час прес-конференції у лютому 1980 р. Дж. Картер наголосив, що СРСР «бере активну участь у

вторгненні і підкоренні невинних людей» [48]. У зв'язку з цим президент США висловився про можливість бойкоту американськими спортсменами Олімпійських ігор, що мали відбутися влітку 1980 р. у м. Москві. Проте, під час тієї ж самої прес-конференції лідер США висловив думки про те, що у відносинах з СРСР необхідно діяти з мирних позицій, наголосивши на необхідності «переконати Радянський Союз за допомогою мирних засобів, що вони не можуть вторгнутись до невинної країни безкарно» [48].

Р. Рейган, зайнявши посаду президента США у 1981 р., неодноразово критикував м'яку позицію попередника по відношенню до СРСР. Зокрема, у своїй книжці «Відверто кажучи», коментуючи власну промову в парламенті Великобританії 8 червня 1982 р., Р. Рейган зазначив: «Коли я став президентом, я був впевнений, що наша політика, особливо щодо Радянського Союзу, була помилковою. Мені хотілося... сказати правду про СРСР, а не приховувати справжнє становище речей за дипломатичним славослів'ям» [32, с. 95]. Нагадав він про це і у коментарях щодо іншої своєї промови під час щорічної конференції Національної асоціації євангелістів 8 березня 1983 р.: «Занадто довго наші керівники не наважувались говорити, чим в дійсності є Радянський Союз. Хранителі наших зовнішньополітичних знань... вважали чесність неліберальною та провокаційною» [34, с. 152]. Наведені приклади свідчать про те, що Р. Рейган звинувачував попередників у проведенні занадто м'якої політики стосовно СРСР і перекладав на них відповідальність щодо пожвавлення радянської зовнішньої політики у військовій сфері.

Вищезазначені слова Р. Рейгана є свідченням того, що з 1981 р. у зовнішній політиці США відбувся поворот до консерватизму, внаслідок чого розпочались кардинальні зміни в офіційній риторичі США. Пізніше, у своїх мемуарах «Життя по-американськи» Р. Рейган відмічав, що його основною метою у зовнішній політиці була – перемога над Радянським Союзом за допомогою політики сили. Згадуючи свої перші дні перебування при владі, він зазначав, що вже тоді розумів, що «комуністична система завалиться під

власним тягарем», і думав, як можна використати «тріщини у радянській системі, щоб прискорити процес її краху» [162, с. 240]. Висвітлюючи свій погляд на зовнішню політику, якої мають дотримуватися США, він акцентував увагу на необхідності проводити політику з позицій сили і реалізму: «Я вважав, що з усією повнотою ми повинні дати зрозуміти росіянам... що ми більше не збираємося стояти осторонь та дивитись, як вони озброюються, надають фінансову допомогу терористам... Основою нашої політики повинні стати сила та реалізм. Я хотів домогтися миру за допомогою сили, а не листку паперу» [162, с. 267]. Все це дає змогу стверджувати, що риторика Р. Рейгана відповідно до зовнішньої політики, яку проводила його адміністрація, була більш агресивною по відношенню до Радянського Союзу. Замінивши політику мирного співіснування, якої дотримувалися його попередники, політикою сили, він почав у своїх промовах відновлювати образ СРСР як основного ворога.

Взагалі, Р. Рейган приділяв багато уваги своїм промовам. Вже після завершення президентства він згадував: «Публічні виступи займали значне місце у моєму житті. Деякі мої противники говорять, що я став президентом завдяки тому, що в минулому був актором і тому вмів виступати. Думаю, що у цьому є частина істини...» [38, с. 13]. При цьому, найсильнішою стороною своїх промов Р. Рейган вважав чесність і вміння налагоджувати контакти з публікою. На сьогодні вже є спеціальні дослідження, в яких розглянуто питання взаємовідносин президентів США з представниками ЗМІ. У багатьох із них, як американські, так і російські науковці, зокрема Л. Кеннон [180], К. Холден [622], Е.О. Іванян [452] називали Р. Рейгана «Великим комунікатором» за ту увагу, яку він приділяв своїм публічним виступам, і той успіх, якого він цими промовами досягав.

Вплив особистісного фактору на офіційну риторіку та її специфіку можна простежити і в СРСР. Так, у першій половині 1980-х рр. в СРСР також змінювалися керівники: Л.І. Брежнєв (1964-1982 рр.), Ю.В. Андропов (1982-1984 рр.), К.У. Черненко (1984-1985 рр.). Втім, незалежно від того, хто

очолював радянський уряд, у радянській зовнішній політиці та офіційній риторичі не спостерігалось суттєвих змін. Характерними рисами тоталітарної держави були однопартійна система, наявність всеохоплюючої державної ідеології та контроль держави над усіма сферами життя суспільства. Тому в СРСР не могла відкрито існувати опозиційна думка, яка в США забезпечувалася за рахунок протилежних поглядів прибічників Демократичної та Республіканської партій. З цього приводу навіть існував жарт, який під час виступу на засіданні парламенту Великобританії у 1982 р. згадував Р. Рейган: «Радянський Союз завжди буде однопартійною державою: якщо там дозволять опозиційну партію, до неї долучаться всі» [32, с. 98]. Тому, упродовж першої половини 1980-х рр. офіційна риторика СРСР не зазнавала істотних зрушень.

Враховуючи вищезазначені загальні особливості офіційної риторики в США та СРСР, проаналізуємо детальніше її зміст стосовно протилежної наддержави у першій половині 1980-х рр. Якщо спробувати систематизувати весь комплекс інформації, то можна виділити що вона, здебільшого, стосувалася такої тематики як військова, правова, політична тощо.

З огляду на те, що ми досліджуємо період загострення американсько-радянських відносин, військова сфера набула неабиякого значення. Вона стала основним полем протистояння наддержав як в ідеологічному, так і в реальному плані. Тому офіційна риторика, що стосувалася саме цієї сфери, більш яскраво віддзеркалювала образ протилежної наддержави як основного зовнішнього ворога.

Якщо говорити про військову сферу, то, як вже зазначалося, основними проявами загострення американсько-радянського протистояння у першій половині 1980-х рр. були: залучення обох наддержав до регіональних конфліктів, нестримна гонка озброєнь, розробка нових видів зброї. Для забезпечення своєї зовнішньої військової політики підтримкою з боку власного суспільства наддержавам необхідно було позиціонувати себе як захисників національних інтересів та цінностей. Саме через актуальність

військових питань для міжнародних відносин того періоду при зображенні країни-суперника в офіційній риторичі до них апелювали найчастіше. У цьому контексті можна виділити кілька важливих складових.

По-перше, для офіційної риторики обох наддержав була характерною присутність обвинувачень супротивника в агресивності, експансіонізмі, намаганнях встановити гегемонію у світі. Використання певних усталених висловлювань в офіційних промовах, виступах, заявах лідерів США та СРСР забезпечувало закріплення негативних стереотипів у суспільній свідомості щодо країни-суперника. Наприклад, у виступах американських лідерів часто використовувалися такі ідеологічні штампи для характеристики Радянського Союзу, як: «основне джерело агресії в світі» [63], «радянський авантюризм» [59], «імперіалістичний експансіонізм тоталітаризму» [62], «імперські пригоди» [62] тощо. У промовах радянських лідерів також використовувалися аналогічні ідеологічні кліше для характеристики США, серед яких слід відзначити: «штовхання світу до війни» [110, с. 200], «агресивні підступи імперіалізму», «курс на підрив розрядки», «ідеологія і політика гегемонізму», «ілюзії силової переваги», «агресивна, авантюристична політика» [103, с. 20; 105, с. 4, с. 11].

По-друге, в офіційній риторичі США і СРСР акцентувалася увага на звинуваченнях країни-суперника у відході від політики розрядки, намаганнях відновити протистояння. Зокрема, Р. Рейган під час своєї першої прес-конференції на посаді президента США 29 січня 1981 р. наголосив, що саме керівництво СРСР винне у зриві політики розрядки. Характеризуючи політичні цілі СРСР, він підкреслив, що «розрядка – це вулиця з одностороннім рухом», а СРСР має за мету сприяти світовій революції і створенню єдиної світової комуністичної або соціалістичної держави [81]. Аналогічним чином, радянські лідери звинувачували США у відході від політики розрядки. Так, Л.І. Брежнєв під час інтерв'ю з кореспондентом «Правди» зазначив, що вина за зрив розрядки лягла на США як на «тих, хто бачить у розрядці напруги перешкоду своїм агресивним задумам, розпалюванню мілітаристського

психозу, втручанню у внутрішні справи інших народів. На тих, у кому глибоко сидить звичка безцеремонно вести себе з іншими державами...» [120, с. 249]. Звинуватив США у зриві розрядки і наступний радянський лідер Ю.В. Андропов у своїй промові «Єдність народу – велика сила»: «Причина ускладнення міжнародної обстановки... – безвідповідальна і небезпечна політика Вашингтону... Реальна загроза полягає в тому, що, спекулюючи на афганських подіях, Вашингтон фактично веде справу до підриву розрядки, до підриву вже досягнутих домовленостей» [109, с. 187-188].

По-третє, в офіційній риторичі США та СРСР наголошувалося на активному залученні іншої наддержави до регіональних конфліктів. Аналізуючи промови, заяви та виступи лідерів обох наддержав, ми можемо простежити весь спектр регіональних загострень у роки «Другої холодної війни».

В американському офіційному дискурсі стосовно СРСР у першій половині 1980-х рр. основний акцент робився на таких аспектах як безпосередня участь у військових діях; створення військових баз; постачання зброї, матеріальної допомоги та надсилання військових радників у країни «третього світу». У виступах Р. Рейгана особлива увага приділялася центральноамериканській країні – Нікарагуа, а також іншим, таким як Афганістан, Ангола, Гренада, Ефіопія тощо. Так, в одній із щотижневих промов по радіо було відмічено, що метою СРСР у Нікарагуа є «знищити тендітну квітку демократії», внаслідок чого «тиранія комунізму зможе наблизитися до наших власних кордонів» [66]. У «Зверненні до нації з приводу подій у Лівані та на Гренаді» 27 жовтня 1983 р. Р. Рейган декілька разів акцентував увагу на підтримці Радянським Союзом тероризму у цих країнах. Зокрема, президент США звинуватив СРСР у перетворенні ним Гренади на «військовий бастион для експорту тероризму та підриву демократії». До того ж, він зазначив, що «Москва не тільки сприяла і

заохочувала розгул насильства в обох країнах, вона надавала пряму підтримку терористам через мережу підставних осіб» [37, с. 176].

Радянські лідери звинувачували США у розширенні експансії. Зокрема, в офіційному дискурсі увага фокусувалася на намірах США створити нові військові бази у країнах Азії, проведенні колоніальної політики по відношенню до країн «третього світу», в основу якої було покладено економічний грабунок. Розмірковуючи над цілями американців і причинами їх підвищеної уваги до подій в Афганістані, Л.І. Брежнев у промові під час зустрічі з виборцями м. Москви у 1980 р. відмітив, що «Вашингтону просто потрібен привід для розширення своєї експансії в Азії...». Далі він наголосив, що намірами США є створення військових баз в Індійському океані, у країнах Середнього та Близького Сходу, у країнах Африки, а в якості основної мети США виділив бажання «підпорядкувати ці країни своїй гегемонії, без перешкод викачувати їх природні багатства» [112, с. 285]. У цій промові Л.І. Брежнев акцентував увагу на військових діях, які вели США в окремих країнах. Так, він згадав «брудну війну» у В'єтнамі, утримання військової бази на Кубі. Особливої уваги він надав подіям в Ірані, зазначивши, що США «брязкає зброєю, погрожує блокадою, справляє відкритий військовий тиск на революційний іранський народ...» [112, с. 284]. Питання військового втручання США в інші країни не оминув у своїх виступах і К.У. Черненко. Зокрема, у промові під час обіду з нагоди прийому офіційного представника Ефіопії Х.М. Менгісту він звернув увагу на неоголошену війну США проти Нікарагуа, де вони «чинять насильство, вбивають мирних жителів» [117, с. 426]. І таких прикладів можна знайти дуже багато.

По-четверте, в офіційній риториці США та СРСР складовою образу протилежної наддержави у військовій сфері стало апелювання до ідеї про одноосібне розпалювання гонки озброєнь з боку країни-суперника. Так, американський президент Р. Рейган у своїх промовах часто звертався до цієї теми. Увага акцентувалася на тому, що саме СРСР є ініціатором гонки

озброєнь: «Гонка озброєнь має лише одного учасника – Радянський Союз» [60], «у 1970-х рр. відбулося найбільш масове нарощування військових потужностей в історії СРСР» [56]. В офіційних виступах лідерів СРСР також часто лунали фрази про форсовану мілітаризацію США, про дотримання ними курсу на «накручування гонки озброєнь», про різке нарощування всіх видів ядерних озброєнь [103, с. 20; 111, с. 15-16]. У березні 1983 р. під час бесіди з кореспондентом радянської газети «Правда» Генеральний секретар ЦК КПРС Ю.В. Андропов наголосив, що адміністрація США витрачає трільйони доларів на збільшення кількості зброї «на землі, на воді, у повітрі, у космосі» [119, с. 252].

Відзначимо, що у контексті звинувачень протилежної наддержави у розв'язанні гонки озброєнь в офіційних виступах лідерів США та СРСР піднімалося питання про необхідність підвищення рівня власної самооборони, розробки нових видів зброї для оборони та захисту державних інтересів. У США основною військово-політичною метою було проголошено створення СОІ. Так, у промові по телебаченню 23 березня 1983 р. Р. Рейган сфокусував увагу на зростанні радянської загрози, на тому, що в СРСР збільшують наступальні військові сили. У зв'язку з цим президент США оголосив про початок модернізації стратегічних сил з метою «збереження миру і гарантії свободи» для американського народу [50].

Ця промова стала однією з найвідоміших в американському офіційному дискурсі періоду президентства Р. Рейгана. У США вона отримала популярність як промова про оголошення програми «Зоряних війн». Цікавим є те, що у цій заяві Р. Рейган жодного разу не використав фразу «зоряні війни». Але, як зазначає американський дослідник Н.А. Вінгерт, президент США декілька разів використав вислів «нова надія» – назва першого фільму «Зоряних війн», який вийшов на екрани у 1977 р. [677]. Так, можна навести декілька прикладів з промови Р. Рейгана на підтвердження цього факту: «Я прийняв рішення, яке дає нову надію для наших дітей у ХХІ ст... Я хочу дати надію на майбутнє... Дозвольте мені поділитися з вами баченням

майбутнього, яке дає надію...». Р. Рейган представляв СОІ як протиракетну оборонну програму з елементами космічних озброєнь, метою якої було упередити можливий ядерний удар з боку СРСР.

Цілком протилежну позицію щодо характеру і мети програми СОІ займали представники СРСР. Так, Ю.В. Андропов у розмові з видавцем журналу «Шпігель» (ФРН) Р. Аугштайном наголосив, що ідея нової протиракетної оборони в США є небезпечною, авантюристичною, що у даному випадку американські представники влади розраховують на безкарність, на те, «щоб нанести перший ядерний удар, вважаючи, що можуть убезпечити себе від удару у відповідь» (Див. Додаток Г) [118, с. 264].

Одночасно зі звинуваченнями країни-суперника у розв'язанні гонки озброєнь, в офіційній риторичі обох наддержав постійно лунали нагадування про власні мирні ініціативи. Це допомагало лідерам США та СРСР закріпити у суспільній свідомості власного народу мирний, доброзичливий «образ свого» по відношенню до негативного, агресивно налаштованого «образу іншого». Так, Р. Рейган у 1985 р. зазначив: «США демонстрували в односторонньому порядку стриманість, добру волю та щире прагнення до скорочення озброєнь» [65]. У свою чергу, Ю.В. Андропов у 1982 р. відмітив: «Намаганням згустити атмосферу, посилити напруженість ми протиставляємо нові мирні ініціативи» [110, с. 200].

Отже, у першій половині 1980-х рр. в американському та радянському офіційному дискурсі стосовно протилежної наддержави у військовій сфері простежується багато спільних рис. Певною мірою, офіційна риторика США та СРСР ніби віддзеркалювали одна одну.

При наявності вже згаданих спільних рис, притаманних офіційній риторичі СРСР та США при висвітленні дій супротивника у військовій сфері, можна говорити і про наявність певних відмінностей. Так, для представників радянської влади більш характерним було акцентування уваги на звинуваченнях США у підсиленні гонки озброєнь. З іншого боку,

американські політичні лідери фокусували увагу на проблемах регіональних конфліктів та участі СРСР у них.

Окрім того, специфікою саме американської риторики у даній сфері можна назвати звернення до такої теми, як шпіонаж, що був спрямований у першу чергу на крадіжку наукових таємниць та високих технологій. Як ми вже згадували у попередньому розділі, з 1949 р. функціонував КОКОМ – організація, основним завданням якої було не допущення продажу країнам радянського блоку стратегічно важливих товарів і технологій, які на думку американського керівництва могли б суттєво підвищити рівень військового потенціалу СРСР. Отже, враховуючи діяльність цієї організації, стає зрозумілим, чому саме для американської риторики було характерним звернення до теми шпіонажу. У виступах американських президентів наголошувалося на тому, що в СРСР для проведення розвідувальних таємних операцій було створено «величезний апарат», у тому числі ГРУ (Головне розвідувальне управління) та КДБ (Комітет державної безпеки). Наприклад, в одній з щотижневих промов по радіо у червні 1985 р. Р. Рейган відмітив зростання упродовж останніх років «ворожих та витончених дій розвідувальних служб Радянського блоку» [54].

Другою важливою сферою, в якій висвітлювався образ країни-суперника, була сфера прав людини та їх порушення. Права людини можна розділити на соціальні, політичні, особисті, економічні, культурні, екологічні тощо. У нашому дослідженні увагу привертають перші три групи. Під соціальними правами слід розуміти права у сфері виробництва та розподілу матеріальних благ, як то: право на працю, соціальне забезпечення, житло, охорону здоров'я та медичну допомогу, восьмигодинний робочий день, справедливу оплату праці тощо. Особисті – права кожної людини, незалежно від громадянства, статті, етнічної та релігійної приналежності. Політичні права можна інтерпретувати як такі, що тісно пов'язані з приналежністю людини до певної держави, визначають права на участь громадян у суспільному та політичному житті країни.

Одразу відзначимо, що поняття прав людини та критика їх недотримання у протилежній наддержаві наповнювалося різним змістом у США та СРСР. Вочевидь, це було зумовлено різними задекларованими пріоритетами у кожній з наддержав.

Так, у промовах президентів США, увагу акцентували на порушеннях особистих та політичних прав людини в СРСР. Причиною тому було сприйняття свободи як пріоритетної цінності на рівні держави взагалі та кожної окремої людини зокрема, бо характерною рисою американського суспільства був індивідуалізм. Американський президент Р. Рейган постійно наголошував у своїх виступах, що питання порушення прав людини в СРСР – це одне з основних чотирьох питань, яке необхідно вирішити для ведення будь-яких переговорів з Радянським Союзом. Характеризуючи становище людей в СРСР, американський президент критикував державне свавілля, підкорення прав особистості урядовому диктату, недотримання конституції, власних законів та прийнятих міжнародних зобов'язань представниками радянського керівництва. Політику СРСР по відношенню до прав людини характеризували як «безжалісний штурм комунізму на людську свободу» [52]. Наголошувалося на тому, що в СРСР переслідували та відправляли до в'язниць «тих, хто знаходиться в опозиції до офіційної влади, хто намагається дотримуватися своїх релігійних переконань, представників різних етнічних меншин та національностей» [96]. До того ж, лунали звинувачення у підвищенні антисемітизму, забороні виїжджати за кордон бажаним отримати релігійну свободу тощо. Як відомо, ще у 1974 р. до закону про торгівлю США була введена поправка Джексона-Веніка з метою затвердження «незмінної відданості Сполучених Штатів фундаментальним правам людини» [97]. Ця поправка використовувалася як економічний важіль впливу на країни з неринковою економікою. Відповідно до неї передбачалося обмеження будь-яких фінансових відносин США з країнами, які «відмовляють своїм громадянам у праві на вільну еміграцію» [97]. Фактично ця поправка стосувалася країн комуністичного блоку.

У радянській риторичі, наголошуючи на порушеннях прав людини у США, мова йшла у першу чергу про соціальні права. Це було пов'язано з тим, що в СРСР головним принципом суспільного життя був колективізм. Наголошувалося, наприклад, що профспілки в США «піддаються цькуванню та економічному шантажу, вводяться антиробітничі закони» [103, с. 47]. Для підкреслення важкого становища американських громадян Л.І. Брежнєв використовував такі фрази як «армія безробітних», «мільйони людей викидають за ворота фабрик та заводів», «мільйони людей стають безробітними» [103, с. 47] тощо. Аналогічним чином характеризував соціальне становище в США його наступник на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС Ю.В. Андропов, зокрема, під час виступу на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р.: «Імперіалізм не здатний впоратися з соціальними наслідками небувалої за глибиною та масштабами науково-технічної революції, коли мільйони і мільйони трудящих прирікають на безробіття, на злидні» [98, с. 297]. Постійно нагадувалося про поглиблення соціального розшарування у США, що лише один відсоток американських сімей володіє багатствами, яке «майже в півтора рази перевищує сукупне багатство 80 відсотків сімей, які знаходяться у нижній частині майнової піраміди» [106, с. 13-14].

Наступною важливою сферою, якої стосувалася офіційна риторика США та СРСР та в якій висвітлювалися недоліки країни-суперника, була політична. Так, характерними для обох наддержав були звинувачення супротивника у недемократичності.

В американській офіційній риторичі інтерес до висвітлення недоліків Радянського Союзу у політичній сфері був особливо великим. Важливою складовою публічних виступів лідерів США було постійне нагадування про демократичні засади політичного устрою власної держави, в основі якого – лібералізм, свобода, пріоритет людського життя та інтересів над державними, індивідуалізм. На фоні цієї інформації американський президент Р. Рейган підкреслював тоталітарний, деспотичний характер державного устрою СРСР,

де головними у функціонуванні держави є цензура, репресії, перевага державних інтересів над інтересами людини, знецінення людського життя. Так, в одній з щотижневих промов по радіо у 1985 р. він охарактеризував СРСР як «закрите суспільство, правителі якого бояться отруєння свободою» [54].

У цьому ключі слід згадати загальновідому промову Р. Рейгана на щорічній конференції Національної асоціації євангелістів у штаті Флоріда, 8 березня 1983 р., коли президент США назвав СРСР «імперією зла» (Див. Додаток Д) [34]. Упродовж декількох наступних років в США ця фраза стала найбільш поширеним епітетом у характеристиках щодо Радянського Союзу. На думку багатьох дослідників популярність цього вислову серед американців була обумовлена впливом масової культури.

Вислів «імперія зла» був вперше використаний у популярному фільмі «Зоряні війни» у зв'язку з Уотергейтським скандалом (1972-1974 рр.), в якому був замішаний президент США Р. Ніксон і не мала відношення до СРСР. Але, як зазначив американський дослідник П. Крамер, популярність цього фільму сприяла легкому сприйняттю цієї фрази [631, с. 47]. Аналогічної думки дотримується інший науковець – Н.А. Вінгерт. У своєму дослідженні він аргументував, що вислів «імперія зла» на той час складав частину американського лексикону, бо у ті роки фільм «Зоряні війни» був на піку популярності [677]. Так, перший фільм був випущений у 1977 р., другий – у 1980 р., а третій – у травні 1983 р. Втім, ця промова являла собою значно більше, ніж просто аналогію з фільмом. Так, Н.А. Вінгерт охарактеризував її як «синтез християнських мотивів, популярної культури і політичної риторики». Промови про «імперію зла» і «зоряні війни» з точки зору використаної риторики стали предметом аналізу і двох інших науковців – А.Е. Буша і Е.Е. Сполдінга. У ході дослідження вони дійшли висновку, що ці дві промови викликали поворот американсько-радянської конфронтації до війни моралі, у якій США представляли як «морально правильну» сторону, а СРСР – як «аморальну» [593, с. 71].

В офіційній риторичі СРСР до політичної теми зверталися менше. Так, радянські керівники, трактуючи демократію як рівність серед рівних, підкреслювали, що у США все більш культивуються ідеї про «права сильного у боротьбі за існування», поширюється «аморалізм, ненависть до всього демократичного» [106, с. 14]. У радянському офіційному дискурсі стосовно політичного ладу в США поширеним був термін «буржуазна демократія», який протиставлявся «демократії соціалістичній». Керівники СРСР радянську владу позиціонували як таку, що належить трудящим, наголошуючи, що у вищому органі влади були представники робітничого класу. Висвітлюючи західну демократію, радянські лідери фокусували увагу на тому, що у Конгресі США більшість представляють найзаможніші американці, як то банкіри, бізнесмени тощо.

Окрім вищезазначених сфер, які були спільними для офіційної риторичи обох наддержав, у промовах радянських лідерів часто висвітлювалася інформація про супротивника у соціально-економічному контексті. У своїх виступах представники радянської влади систематично нагадували про зростання інфляції в економіці США, про збільшення кількості безробітних. Л.І. Брежнев у доповіді на XXVI з'їзді КПРС відмітив слова новообраного президента США Р. Рейгана, що їхня країна страждає «від одного з найгірших періодів інфляції за національну історію», яка загрожує «самим основам життя» мільйонів американців [103, с. 37].

Специфічної рисою офіційної риторичи США у 1979-1985 рр. було акцентування уваги на проблемах культурної сфери держави-суперника, проте на окремому її аспекті, а саме – релігії та атеїзмі. Зокрема, американські лідери у своїх виступах завжди апелювали до релігійних почуттів американського народу. Більшість їх промов завершувалася висловлюванням: «Хай благословить Вас Бог». Не порушував цю традицію і Р. Рейган, що можна проілюструвати на прикладі інавгураційної промови у 1981 р., під час якої він наголосив: «Ми – народ, який живе під Богом, і я впевнений, що Бог допоміг нам стати вільними» [39, с. 61]. Висвітлюючи

інформацію стосовно СРСР, Р. Рейган часто торкався питання атеїзму в СРСР, заборони будь-яких релігійних течій тощо. Зокрема, під час виступу на конференції Консервативного комітету політичної дії 20 березня 1981 р., президент США зазначив, що «марксистське бачення людини без Бога треба розглядати як пусту та фальшиву віру» [35, с. 87]. Слід відзначити, що в офіційній риториці представники влади США та СРСР часто оперували однаковою термінологією, проте трактували її по-різному. Так, в офіційних промовах в якості основного стилістичного прийому використовували антитезу, тобто зіставлення протилежних образів та цінностей. Різкий контраст у рисах, якими наділялися ці образи, забезпечував їхню стійку переконливість. Антитези, які використовувалися у роки Холодної війни, ілюструють різний зміст, який вкладався у такі поняття, як «демократія», «свобода» в обох наддержавках. У цілому, використання цього стилістичного прийому сприяло формуванню і стійкому закріпленню у свідомості американського та радянського суспільств негативних стереотипів щодо країни-суперника.

Так, в американській офіційній риториці в якості основних антитез можна виділити такі: демократія – комунізм, тоталітаризм; свобода – цензура, тиранія, диктатура, репресії; вільна держава, що допомагає своїм союзникам – імперія, що поширює свій вплив і владу, поневолює інші народи; дотримання договорів і зменшення кількості зброї – СРСР порушують, ніколи не дотримуються договорів, збільшують кількість зброї.

У радянській офіційній риториці наявними були такі антитези: демократія – імперіалізм, колоніалізм; свобода – експлуатація робітників; вільна держава, що допомагає своїм союзникам – держава з «імперськими амбіціями, яка проводить політику грабунку по відношенню до країн, які розвиваються» [125]; мирні пропозиції по зменшенню кількості зброї – США не бажають заключати угоди та збільшують кількість зброї.

Таким чином, узагальнивши основні виміри офіційної риторики США та СРСР у контексті загострення американсько-радянських відносин у 1979-

1985 рр., можна зробити висновок, що за наявності певних відмінностей, у більшості випадків в основі образу протилежної держави як головного зовнішнього ворога були закладені схожі риси. Вони, передусім, стосувалися військової та політичної сфери: країна-суперник інтерпретувалася як основне джерело агресії у світі; їй притаманні імперські амбіції, милітаризм, ухилення від мирних переговорів та недотримання угод по зменшенню кількості зброї, антидемократичність. Серед специфічних рис слід відзначити, що у своїх виступах, де згадувався Радянський Союз, американські лідери зосереджувалися на питаннях прав людини і культури, у той час, як очільники радянської держави більше уваги приділяли висвітленню недоліків та слабких місць у соціально-економічній сфері США, що переважно репрезентувалося у спотвореній та гіперболізованій формі. Тож, офіційна риторика США та СРСР у 1979-1985 рр. сприяла закріпленню у суспільній свідомості своїх суспільств негативного образу держави-суперника.

3.2. «Образ ворога» у періодичних виданнях США та СРСР

Як вже зазначалося у попередніх розділах, упродовж Холодної війни друковані ЗМІ були одним із основних засобів формування образу протилежної держави як основного зовнішнього ворога в американській та радянській суспільній свідомості. Спробуємо детальніше охарактеризувати інформацію, яка подавалася стосовно країни-суперника на сторінках періодичних видань в США та СРСР у 1979-1985 рр.

Коли мова йдеться про засоби формування певних стереотипів та образів у суспільній свідомості, матеріали періодики відіграють одну з ключових ролей. Серед основних функції преси важливою є інформування суспільства, саме тому вона спрямована на висвітлення новин як внутрішньополітичного, так і міжнародного характеру. Газети є традиційним джерелом, з якого люди систематично дізнаються про актуальні новини.

З огляду на те, що перша половина 1980-х рр. характеризувалася загостренням американсько-радянського протистояння, що навіть дало

підстави визначити його як «Другу холодну війну», при характеристиці тогочасної преси можна використовувати підходи до аналізу військової пропаганди, зокрема, розроблені британським політиком А. Понсонбі. У роботі «Брехня під час війни», опублікованій вперше ще у 1928 р., він виклав основні принципи військової пропаганди, що зберігають актуальність і до сьогодні [648]. У даному дисертаційному дослідженні ми спробуємо довести, що упродовж 1979-1985 рр. ці принципи реалізовувалися у ході пропаганди образу протилежної країни як основного ворога. Розглянемо їх детальніше.

Перші два принципи військової пропаганди згідно А. Понсонбі змістовно переплітаються між собою: *«ми не бажаємо війни»* та *«війна відбувається тільки по вині супротивника»*. У роки американсько-радянського протистояння вони відігравали одну з вирішальних ролей у пропаганді. Згідно цих принципів, представників протилежної країни зображували як ненависників, готових у будь-який момент розпочати військові дії проти «нас», а «ми» маємо чинити опір і захищатися. У першій половині 1980-х рр. у періодичних виданнях США та СРСР країну-супротивника звинувачували у розгортанні Холодної війни з новою силою, намірах відійти від політики міжнародної розрядки. Автори публікацій наділяли образ суперника рисами агресора, який проводив експансіоністську, загарбницьку політику по відношенню до менших держав, що сприяло закріпленню негативних стереотипів у суспільній свідомості щодо протилежної держави.

Так, в американській пресі у першій половині 1980-х рр., особливо у 1980 р., однією з домінуючих тем, яка висвітлювалася стосовно СРСР, було радянське військове вторгнення до Афганістану. Для характеристики цих дій використовувалися такі категорії як «експансія», «інтервенція», «репресії». У публікаціях на цю тему наголошувалось на тому, що це «відкрита, явна агресія СРСР в Афганістані» [193], «інтервенціоністська політика СРСР» [228]. Для підтвердження жорстокості радянських військових, які в даному випадку уособлювали у собі СРСР, систематично висвітлювалася

інформація стосовно кількості жертв серед мирного населення, постраждалих внаслідок дій радянської армії в Афганістані, знищення окремих районів і цілих міст. Взагалі, СРСР позиціонували як «небезпечну та експансіоністську державу» [229], якій притаманні «агресивні інстинкти» [220].

Радянські журналісти у газетних публікаціях аналогічно зображували США, використовуючи по відношенню до них такі характеристики як «розпалювачі війни» [303], «імперіалісти», які проводять «агресивну політику» у країнах Латинської Америки, в Ірані [271]. Багато уваги на сторінках радянської преси, та зокрема газети «Правда» приділяли проблемі створення у США корпусу швидкого реагування, який проводив «терористичну діяльність» [325], здійснював «військові авантюри» [327] у різних районах світу.

Важливою складовою образу протилежної наддержави у першій половині 1980-х рр. на шпальтах періодики США та СРСР було уособлення країни-суперника із всесвітнім злом, що несе загрозу для всього світу. Так, в американських газетах СРСР наділявся диявольськими рисами, як то «експансіоністська держава, яка диявольськи та незаконно вторглась до Афганістану» [180, с. А20]. У попередньому параграфі ми вже згадували промову Р. Рейгана, у якій СРСР був названий «імперією зла». Після цього виступу президента США, в американських друкованих ЗМІ поширилися публікації, де СРСР асоціювали саме з цією фразою [182; 232]. Окрім того, часто з'являлися публікації, в яких СРСР звинувачували у змовах з міжнародними терористами з метою повалення урядів у країнах Західної Європи, Латинської Америки та Африки [242]. Аналогічним чином у радянській пресі постійно наголошувалось на «зловісних планах» [316] американського керівництва, Пентагону. Жахливість образу США підкреслювалася у багатьох публікаціях наголосом на «нелюдських методах» [330], якими вони ведуть війни. Систематично публікувалися звинувачення в укритті американськими спецслужбами нацистських злочинців [344], яких вони використовували для шпіонажу та «проведення

підривної діяльності проти СРСР» [352]. Як зазначалося у першому розділі, «образ ворога» покликаний згуртувати суспільство задля перемоги над зовнішнім ворогом. І саме подібні аналогії протилежної держави з образом «всесвітнього зла» у роки «Другої холодної війни» допомагали закріпити уявлення у суспільній свідомості про те, що зовнішня політика власної держави правильна і «зло» необхідно подолати.

Серед питань, які часто висвітлювалися на сторінках періодичних видань США та СРСР стосовно протилежної держави були порушення права, міжнародних законів, смертельна військова загроза, яку представляє суперник-наддержава для окремих країн та всього світу взагалі. Так, у «The Washington Post» підкреслювалося, що СРСР «нехтує міжнародними законами» [190], «несе серйозну загрозу миру і стабільності у світі» [208]. Аналогічні звинувачення у бік США публікувалися на сторінках радянської «Правди»: «імперіалістичне втручання, вашингтонська політика сили – головне джерело порушень міжнародного права, загально визнаних принципів і норм міжнародних відносин» [336].

На противагу агресивному образу країни-суперника власну державу журналісти зображували як захисника норм міжнародного права і миру, готового стримувати агресію та інтервенціоністську політику загарбника [187].

Третій принцип військової пропаганди, який виділив А. Понсонбі: *«ворог використовує заборонену зброю»*. У першій половині 1980-х рр. це була одна з найпоширеніших тем. Так, у друкованих ЗМІ США та СРСР постійно публікувалися матеріали про підготовку протилежної наддержави до біологічної війни, виготовлення бактеріологічної зброї, загрозу використання хімічної та нейтронної зброї. Широкого висвітлення набула на сторінках американської преси, та зокрема газети «The Washington Post», тема згубних «жовтих дощів» внаслідок використання СРСР хімічної зброї у Південно-Східній Азії та Афганістані [195]. У радянських газетах аналогічні звинувачення лунали у бік США стосовно використання забороненої зброї

масового ураження в роки війни у В'єтнамі. Для створення більш жахливого образу США радянські журналісти публікували інформацію про мутагенну і канцерогенну дію тих отруйних речовин, які скидали на території Індокитаю, про великий рівень онкологічних захворювань і захворювань генетичного апарату клітин людей, про знищення мільйонів гектарів вічнозелених лісів, рисових полів тощо [349].

Четвертий принцип військової пропаганди: *«лідер іншої сторони – справжній диявол»*. Згідно цього принципу в якості ворога може зображуватися не все суспільство протилежної сторони, а тільки окремі представники влади або керівні структури. Головним завданням у такому випадку є створення персоніфікованого ворога. Цей принцип використовувався журналістами в США і СРСР у роки Холодної війни. Зокрема, в якості основного ворога часто зображували лідерів протилежної наддержави, наділяючи їх жорстокими, агресивними рисами.

Так, у першій половині 1980-х рр. на сторінках американської преси публікувалися матеріали, автори яких згадували Й.В. Сталіна, тоталітарний режим, який він створив і репресії періоду його правління. Також часто зверталися до постаті Ю.В. Андропова, який до призначення його на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС був керівником радянської шпійонської розвідної служби КДБ [172; 183]. Зокрема у статті, опублікованій в газеті «The Wall Street Journal» наголошувалось, що особистість Ю.В. Андропова була найбільш інтригуючою серед можливих претендентів на вищу радянську керівну посаду на думку західних аналітиків через його «попередню кар'єру та суперечливий характер» [178]. Його характеризували як «жорсткого, безкомпромісного партійного діяча». В якості підтвердження цього аргументу наводилися сходинки його кар'єрного зростання: він був послом в Угорщині під час кровавого придушення повстання 1950-х рр.; близько п'ятнадцяти років очолював КДБ, «відправивши незчисленну кількість дисидентів та критиків до психіатричних лікарень та трудових таборів» [178].

В інформації про США, яка публікувалася у радянських газетах, зокрема у «Правді», в якості основного ворога часто зображувалися як окремі особи, а саме президенти США, їхні помічники (державні секретарі, радники президента з національної безпеки), так і адміністрація президента США, сенатори тощо. Так, Дж. Картера, президента США у 1977-1981 рр., у 1980-1981 рр. зображували на шпальтах радянської преси як емоційного політика, як людину, яка у зовнішній політиці піддається «спалахам дратівливості і самозакоханості» [261]. Його наступника на посту президента США Р. Рейгана характеризували як мілітариста, «пособника ізраїльських агресорів» [282], його промови висвітлювали як такі, що витримані у «дусі шовінізму, великодержавної зарозумілості і диктату» [312]. Багато уваги радянські журналісти приділяли З. Бжезинському, раднику з національної безпеки президента США Дж. Картера (1977-1981 рр.) [310], який поставав в образі ініціатора проведення військових операцій, у тому числі психологічної війни проти Ірану [285]; О. Хейгу, державному секретарю США (1981-1982 рр.), «натхненнику мілітаристської програми» [269]; К. Уайнбергеру, міністру оборони США у 1981-1987 рр., «шефу Пентагону» [260]. У більшості публікацій в якості основного ворога поставала адміністрація президента США – «рейганівська команда», яка фактично виступала в ролі ініціатора всіх зовнішньополітичних кроків США.

П'ятий принцип військової пропаганди: *«ворог цілеспрямовано здійснює злодіяння, а «ми» – випадково»*. Відповідно до цього принципу головним завданням пропагандистів є оперативне поширення інформації про жорстокість протилежної сторони. Це був один з основних принципів, якого дотримувалися автори публікацій в американській та радянській пресі. У свідомості американських громадян за допомогою друкованих ЗМІ активно створювався образ СРСР як тоталітарної імперії, в якій поширеними були масові вбивства, ініційовані владою, арешти і ув'язнення у психіатричних клініках і трудових таборах політично непокірних представників інтелігенції – дисидентів (науковців, культурних діячів). Важливою

складовою негативного образу СРСР було також наголошення на тому, що ця держава «експлуатує найбільшу у світі систему трудових таборів» [218]. Поширювалася інформація про русифікацію, дискримінацію і репресії у республіках, у тому числі в Україні, Білорусі тощо. У свою чергу, на сторінках радянської преси США зображували в якості «озвірілих расистів» [345], які проводили політику геноциду, «кровоавого терору» по відношенню до корінного та афро-американського населення, яке у радянських публікаціях називали негритянським. Квартали, де мешкали афро-американці, радянські журналісти кваліфікували як «негритянські гетто» [300].

Шостий принцип військової пропаганди, якого дотримувалися і в США, і в СРСР: *«ми боремося за праве діло, а не за наші інтереси»*. Головною метою будь-яких військових або політичних дій своєї країни представляли не економічні інтереси, а гуманітарні причини. Зокрема, в американській пресі, «на противагу» експансіоністській, імперській, загарбницькій політиці СРСР, протиставляли образ США як борця за демократію в усьому світі, за визнання людини як основної цінності, за дотримання її політичних та особистих прав. Аналогічним чином у радянській пресі військові дії та зовнішня політика СРСР висвітлювалася під гаслами боротьби за встановлення народної демократії на основі рівності, у той час як головною метою США називали досягнення економічних вигод, відновлення неоколоніалістської політики, характеризуючи її як політику «викручування рук», «відкритого шантажу», «великої дубинки» тощо.

Отже, аналіз періодичних видань США та СРСР підтверджує, що висловлена нами думка про те, що у друкованих виданнях обох наддержав у роки «Другої холодної війни» використовувалися принципи військової пропаганди, має право на існування. Це сприяло формуванню та поширенню негативних стереотипів щодо протилежної держави та закріпленню образу країни-суперника як основного ворога у суспільній свідомості в США та СРСР.

З метою виявлення кількісних показників та структури «образу ворога» у ході даного дисертаційного дослідження було використано метод контент-аналізу. Як вже відзначалось у підрозділі 1.3, результати контент-аналізу варто представити в одиницях аналізу та одиницях рахунку. В якості одиниць аналізу була виділена тематика публікацій стосовно країни-суперника, як то: військова, політична, соціально-економічна, культурна. В якості одиниць рахунку була обрана частота висвітлення різних тем, тобто кількість публікацій з тієї чи іншої тематики. Розглянемо це детальніше. Як вже зазначалося, для контент-аналізу були обрані американська газета «The Washington Post» і радянська «Правда», тому що це були одні з найбільш тиражних видань, головною метою яких була публікація політичних новин. Втім, і в інших американських і радянських друкованих ЗМІ публікувалися матеріали щодо країни-суперника у тому ж ключі, тому для аналізу і огляду були використані публікації таких газет, як «The Wall Street Journal», «The New York Times», «Труд», «Известия».

У процесі кількісного аналізу матеріалів періодичних видань за період 1980-1985 рр. було встановлено, що у радянській газеті публікувалося більше статей, присвячених США. Лише у 1980 р. у «The Washington Post» загальна кількість матеріалів, присвячених країні-супернику, була трохи більшою, ніж у «Правді»: 140 статей в американській газеті проти 138 у радянській. У 1981-1985 рр. кількість публікації у «Правді» стабільно була вищою – від 138 до 192 публікацій, в той час як у «The Washington Post» кількість матеріалів стосовно країни-суперника у визначений період коливалась від 125 до 141 публікації (Див. Додаток Е).

Один з основних тематичних блоків, у якому висвітлювалася інформація про іншу наддержаву, складали матеріали з військової тематики. В американських та радянських періодичних виданнях часто публікували матеріали стосовно таких питань, як участь країни-суперника у регіональних конфліктах, нарощування кількості озброєнь, наслідки використання зброї масового знищення.

В американських періодичних виданнях особливі акценти були зроблені на такі теми, як військове вторгнення СРСР в Афганістан, військова загроза СРСР для Нікарагуа, нарощування кількості зброї. Висвітлюючи інформацію про події в Афганістані, американські журналісти часто фокусували увагу на жорстокості радянських військових, у тому числі по відношенню до мирного населення афганських міст та селищ. Так, у статті, опублікованій у «The Wall Street Journal» 7 березня 1983 р. розкривалася тема обстрілу селищ в Афганістані і для підтвердження жорстокості наводились для прикладу слова пересічного афганця, М. Хакіма: «Радянські військові привели три чоловіки і три жінки, всі літні, у центр міста. Вони розстріляли їх прямо перед нами» [196]. В іншій статті так само проілюстровано злочини військових з СРСР проти місцевих сільських мешканців в Афганістані, у тому числі дітей, які були «закриті та навмисно спалені у підземному іригаційному тунелі» [207].

Автори публікацій в американських газетах систематично наголошували на порушеннях з боку СРСР міжнародних законів і угод щодо заборони використання хімічної зброї. Проблема хімічної війни, розв'язаної СРСР у тих чи інших країнах «третього світу», була предметом багатьох публікацій. Наприклад, у статті «Радянська хімічна війна триває» висвітлена проблема використання летальної хімічної зброї радянськими силами в Афганістані, Лаосі, Камбоджі [236]. У матеріалах американських періодичних видань також часто висвітлювали питання про жахливі наслідки, до яких призводило використання зброї масового знищення. Так, у статті від 15 січня 1982 р. розкривалась тема загибелі великої кількості людей на Уралі, що було спричинене виготовленням бактеріологічної зброї у м. Свердловську [238].

У свою чергу, на сторінках радянської преси у публікаціях з військової тематики створювався образ США як основного агресора у світі, який розв'язав Холодну війну з новою силою. У численних публікаціях, серед яких «Янки при дворі Шахіншаха» [326], «Обстановка в Лівані» [309],

«Готують інтервенцію» [273], висвітлювалися такі теми, як військові дії США у Сальвадорі, Гренаді, які ототожнювалися із терором. Так, у статті «Зірвати підступи реакції» було зазначено, що в основу військового плану ЦРУ в Гренаді покладено «використання кримінальних та декласованих елементів для розв'язання кампанії терору» [333]. Для підсилення ворожого ставлення до США радянські журналісти використовували аналогічний прийом, як і американські, а саме – підкреслення жорстокості американських військових по відношенню до мирних жителів у країнах, де велися військові дії: обстріли жилих районів, розстріли жінок, літніх людей і дітей тощо. Дії військових прирівнювалися до «звірячих методів фашистів» [274]. У статті «Знову «зелені берети», у ході висвітлення дій військових із сил спеціального призначення США, що в якості радників прибули до Сальвадору, радянська преса охарактеризувала їх як «головорізів... які здобули зловісну славу кровавими розправами над мирним населенням під час «брудної війни» США у В'єтнамі» [331]. Багато публікацій було присвячено темі військової підтримки Ізраїлю з боку США, що представлялось як співучасть у злочинах геноциду, які проводив Ізраїль [263], як частина «змови імперіалізму і сіонізму проти миру і безпеки на Близькому Сході» [346].

Серед проблематики, яку висвітлювали радянські журналісти, частим було питання виробництва та використання американськими військами зброї масового знищення: нейтронної, ядерної, бактеріологічної. Взагалі, американська політика нарощування озброєнь характеризувалась радянськими кореспондентами як «запущена Вашингтоном машина військового психозу» [329]. Так, у статті Т. Колесніченка «Зловісні плани» наголошувалось, що в США різко зросли витрати на розвиток програми створення нових «бінарних хімічних боєприпасів», які являють собою «смертоносну отруту» [289]. Розкриваючи тему використання США хімічної зброї у В'єтнамі, радянський журналіст Й. Радичков характеризував американських військових як «небезпечно божевільних», у порівнянні з якими «навіть Гітлер виглядає дилетантом» [323]. Окрім того, на сторінках

радянських газет систематично друкувалися звинувачення у бік американських спецслужб і урядових структур у приховуванні і використанні з метою шпіонажу нацистських злочинців, наприклад К. Барбье – «ліонського м'ясника» [344], Й. Менгеля – «ката сотень тисяч жертв Освенцима, ангела смерті» [322].

Другим важливим тематичним блоком в американській та радянській пресі, в якому створювався образ протилежної наддержави як основного зовнішнього ворога, були публікації стосовно політичної сфери. У кожній країні була своя специфіка щодо найбільш популярних тем. Розглянемо це детальніше.

У газетах США у першій половині 1980-х рр. систематично висвітлювалися теми сталінської спадщини, порушення прав людей в СРСР, ув'язнення дисидентів. Так, велика стаття у «The Wall Street Journal» від 23 липня 1980 р. була присвячена сталінським репресіям 1927-1958 рр. У ній зазначалось, що за ці роки внаслідок колективізації, розкуркулення, страт, а також у трудових таборах в СРСР неприродною смертю померло близько 43-52 мільйонів людей [169].

Серед проблематики, яку розкривали американські журналісти, були питання узурпації влади у центрі, у Кремлі, якому мали підкорюватися інші соціалістичні республіки. На сторінках періодичних видань можна побачити матеріали стосовно дискримінації і насильницької русифікації щодо націй, які мешкали на території СРСР. У статті, опублікованій 15 вересня 1984 р. у газеті «The Washington Post» зазначалось, що протестуючих, які не погоджувалися із політикою русифікації, відправляли на заслання, заключали у в'язниці або в психіатричні клініки [174]. Радянський Союз визначали як імперію, яка демонструвала «ознаки норовистості та нетерпіння», «вдавалася до суворих репресій, які характеризують комуністичну систему» [170]. Значну увагу в американських виданнях приділяли проблемам країн-сателітів СРСР у Східній Європі. Характеризуючи політику СРСР у цьому регіоні, у

статтях згадували «доктрину Брежнєва», згідно якої Східна Європа визначалася як сфера впливу виключно СРСР [226].

Важливою складовою відображення образу СРСР в американській пресі було наголошення на поширенні антисемітизму як інструменту офіційної радянської політики [235]. При висвітленні теми радянського антисемітизму, в американських публікаціях піднімалися проблеми неможливості єврейської еміграції із СРСР, арештів євреїв, навіть геноцид. Зокрема, часто публікувалися статті, в яких розповідалися історії окремих євреїв, засуджених до тюремного ув'язнення на декілька років за наклепи на радянську систему, антирадянські гасла [204].

У радянських газетах висвітлення політичної сфери США майже в усіх публікаціях тісно пов'язувалось із військовою. Слід відзначити дуже малий відсоток статей, присвячених внутрішній політиці США. У публікаціях акценти робились на такі теми, як дипломатичний тиск на союзні країни, особливо європейські, політика гноблення по відношенню до національних меншин, підтримка фашистських режимів.

Зокрема, висвітлюючи політику США по відношенню до європейських країн та інших союзників, радянська преса характеризувала її як політику «вивертання рук» [275]. Важливою складовою європейського вектору політики США називали психологічний, пропагандистський тиск. Особливо часто подібні звинувачення лунали в бік міністра оборони США К. Уайнбергера: «Прагнути нагнати жахи і всучити західноєвропейцям пентагонівські «подарунки» на кшталт американських ракет середньої дальності і нейтронних бомб, міністр опустився до самих низьких стандартів жовтої преси» [267].

Взагалі, у статтях радянських друкованих ЗМІ, та, зокрема, газети «Правда», в якості основних елементів зовнішньої політики адміністрації Р. Рейгана представляли «міжнародний бандитизм і тероризм» [270]. У публікації «У ролі світового жандарма» базовим кредо зовнішньої політики Р. Рейгана був названий «багатоцільовий антикомунізм» [266]. При цьому

було зазначено, що зовнішня політика США – «це не просто антикомунізм, який спирається на військову силу, але й маккартизм, заснований на тій самій силі і перенесений із внутріполітичного життя США у сферу міжнародних відносин» [266]. Виходячи з такої мети, Сполучені Штати обвинувачувалися у підтримці диктаторських і фашистських режимів, які вели антикомуністичну боротьбу, та створенні змов і веденні неоголошених війн проти тих, хто «відмовлявся плясати під дудку Вашингтона» [266]. Також у радянських газетах містилися матеріали, в яких піднімалися питання використання американськими спецслужбами злочинців, у тому числі і нацистських, в якості платних агентів з метою проведення «підривної роботи проти СРСР» [352].

Щодо внутрішньої політики США, найбільш частими у радянській пресі були публікації, що стосувалися становища національних меншин, їх громадянських прав. У них увагу читачів акцентували на актах жорстоких розправ з представниками афро-американського населення. Найбільш часто вживаним характеристиками стосовно дій американців у цьому відношенні були «расизм» і «терор». Для збільшення жахливого ефекту радянські журналісти вказували на вбивства маленьких дітей. Так, у статті, присвяченій характеристиці соціального життя нижчих верств американського населення, опублікованій у «Правді» 1 лютого 1981 р., зазначено, що «расисти розв'язали кровавий терор проти чорношкірого населення» [324]. Або, наприклад, у статті А. Толкунова «Расисти безчинствують» зазначалось: «Хвиля расистського терору охопила Детройт... Озвірілі фашисти тероризують у першу чергу негритянські сім'ї» [345].

У ході контент-аналізу періодичних видань США та СРСР було виявлено наступне. Спільною рисою для означених видань було те, що образ протилежної сторони як основного зовнішнього ворога у першій половині 1980-х рр. втілювався переважно у публікаціях з військової та політичної тематики, проте у різному співвідношенні в окремі роки. Результати контент-аналізу американської газети «The Washington Post» та радянської «Правди»

показали, що спільною рисою для обох видань у 1980 р. було те, що серед інформації, яка висвітлювалася стосовно держави-суперника, кількість матеріалів на військову тематику значно перевищила політичну в обох періодичних виданнях. Ця особливість інформаційного навантаження у 1980 р. була зумовлена актуальністю і значною кількістю військових конфліктів, до яких були залучені СРСР та США, порушень міжнародних норм і правил у цьому році. Зокрема, це можна пояснити значним загостренням міжнародної ситуації у зв'язку із введенням радянського військового контингенту в Афганістан. Так, у «The Washington Post» військовій темі було приділено 47% від загальної кількості інформації стосовно СРСР, у той час як політичній – 29%. У «Правді» інформація на військову тематику складала 53% від загальної кількості публікацій, в яких згадувалися США, на політичну – 32% (Див. Додаток Ж).

Втім, упродовж 1981-1985 рр. у «The Washington Post» політичний вимір образу СРСР посів основне місце, у той час як у радянській «Правді» переважали матеріали про США на військову тематику. Так, у середньому відсоток публікацій у згаданій американській газеті з політичної тематики складав 53%, у той час як у названому радянському виданні лише 33%. Упродовж 1980-1985 рр. в американських друкованих ЗМІ спостерігалася тенденція зростання кількості матеріалів на політичні теми від 29% у 1980 р. до 73% у 1985 р. У радянській пресі можна простежити більш менш стабільну ситуацію: відсоток публікацій на політичну тематику, присвячену США тією чи іншою мірою, варіювався від 27% до 39% (Див. Додаток Ж).

Це може свідчити про різні цінності, які домінували у суспільній свідомості у країнах з різним політичним устроєм. З огляду на те, що характерною рисою тоталітарної держави є милітаризація суспільної свідомості, акцент у висвітленні негативних рис США як основного ворога робився саме через фокусування уваги радянської преси на військовій сфері.

Окрім військово-політичної проблематики, в якій найбільш виразно змальовувався образ ворога, значна кількість публікацій у друкованих ЗМІ

США та СРСР, присвячена один одному, містила інформацію на соціально-економічну тему. Розглянемо це детальніше.

На сторінках американської преси серед основних питань, в яких фігурувала оцінка Радянського Союзу, були наступні: економічні санкції щодо СРСР, зростання інфляції, корупція. У цілому, висвітлення економічного стану в СРСР як негативного в американських періодичних виданнях превалювало. Зазначимо, що саме у публікаціях з економічної тематики про СРСР можна простежити наявність певних розбіжностей у друкованих виданнях різного політичного спрямування. Спробуємо проілюструвати це.

Так, у консервативних виданнях стан радянської економіки характеризували як кризу, що поступово поглиблювалася. В якості прикладу можна навести публікацію, надруковану на сторінках провідної у питаннях фінансів і бізнесу газети «The Wall Street Journal». У ній відзначалось, що в СРСР панувала економіка дефіциту, яка знаходила прояв у нульовому прирості економічного розвитку і саме тому СРСР «зараз настільки агресивний і демонстративно безжалісний у відносинах із Заходом» [172].

У ліберальних виданнях журналісти дотримувалися протилежної думки. Зокрема, у статті, опублікованій 10 лютого 1985 р. у газеті «The New York Times», було акцентовано увагу на помилковості точки зору, згідно якої економіка СРСР перебуває у стані кризи: «Радянська економіка має кілька серйозних проблем, але не настільки великих, аби зробити Москву вразливою до зовнішнього тиску» [188].

По-різному висвітлювалася консервативною і ліберальною пресою США і проблема чорного ринку в СРСР. Зокрема, у таких виданнях як «The Wall Street Journal» та «The Washington Post» існування цього явища кваліфікувалось як ознака дефіциту радянської економіки. У газеті «The New York Times» зростання тіньової економіки характеризувалось терміном професора Вайлса – «доброякісні порушення плану». Так, зазначалось, що наявність чорної економіки – свідчення того, що «радянська економіка трохи

більш ефективна, ніж ми думаємо, тому що вона виробляє більше, ніж показує офіційна статистика» [211].

У значній кількості публікацій цього тематичного блоку на сторінках американської преси увагу акцентовано на соціальних проблемах, які існували в СРСР у першій половині 1980-х рр. Зокрема, висвітлювалися проблеми падіння рівня життя, нерівних життєвих стандартів у різних регіонах, низькі пенсії для працюючих у колгоспах, ганебно низькі зарплати медичних працівників. Часто американські журналісти зверталися до питання алкоголізму в СРСР, зростання рівня виготовлення самогону, «бормотухи» і намагань у зв'язку з цим проведення хоч якихось антиалкогольних заходів [176].

Однією з проблем, на якій фокусували увагу американські видання, була смертність населення СРСР. Зокрема, у статті, опублікованій 9 лютого 1983 р. на сторінках «The Wall Street Journal», СРСР характеризувався як «виключно індустріальна країна з швидким ростом коефіцієнту дитячої смертності» [248]. Причиною тому було назване молоко, розведене водою, яким матері часто годували немовлят.

На сторінках радянської преси публікації з соціально-економічної тематики про США також посідали значне місце. Специфічною рисою радянських видань був більший акцент на соціальні проблеми у США. Так, однією з основних тем у матеріалах періодики було зростання кількості безробітних. В якості прикладу наведемо статтю Т. Колесниченко «Купіть страуса», опубліковану у «Правді» 1 січня 1981 р. Охарактеризувавши яскраву різдвяну атмосферу в США, рекламу різноманітних товарів, автор сфокусував увагу на тому, що в США нараховуються «мільйони безробітних та десятки мільйонів американців, які опинилися наприкінці року за офіційною «межею бідності», а реклама звучить як знущання над ними, бо вони не можуть дозволити собі купівлю цих товарів [290]. Крім того, радянські кореспонденти часто використовували такий психологічний прийом, як висвітлення інформації про жахливе становище бідних дітей. Так,

у статті П. Алексєєва «Ракети за рахунок дітей» наголошувалось, що у США, найбагатшій країні світу, 17 мільйонів дітей «животіють у злиднях» [255]. В іншому повідомленні підкреслювалось, що «третина чорношкірих дітлахів США страждають від хронічного недоїдання», а «кожний сьомий маленький американець позбавлений медичної допомоги» [299].

Серед інших соціально-економічних проблем США на сторінках радянської преси висвітлювалося зменшення витрат на соціальні програми, закриття лікарень, центрів для літніх людей, скорочення дотацій на медичне обслуговування, зростання цін на продовольчі продукти, а також на комунальні послуги. Зокрема, в іншій публікації вже загаданого автора Т. Колесниченко «Замерзли» описано ситуацію, яка склалась в одній зі звичайних родин США. У зв'язку із зростанням цін на опалення у цієї сім'ї накопичився борг, внаслідок чого за рішенням суду їм було відключено в квартирі опалення. У результаті, член їхньої родини помер від холоду [288].

За допомогою контент-аналізу було виявлено, що кількість матеріалів соціально-економічного тематичного блоку на сторінках як американської, так і радянської газет була значно меншою, ніж кількість публікацій стосовно військової і політичної сфери суперника. Так, у «The Washington Post» в середньому відсоток публікацій на соціально-економічні теми від загальної кількості матеріалів про СРСР у 1980-1985 рр. склав 8%, у «Правді» – 11% від інформації про США. Крім того, в обох виданнях спостерігалась тенденція до зменшення кількості статей на дані теми у 1983-1985 рр. Втім, відсутність позитивної інформації у даних матеріалах підтверджує, що їхньою головною метою було акцентування уваги на негативі, що мало сприяти закріпленню образу іншої держави як основного ворога (Див. Додаток Ж).

Ще одним тематичним блоком, в якому знайшло своє відображення протистояння між СРСР та США – були публікації, пов'язані зі сферою культури. Так, на шпальтах американських газет зустрічаються публікації про ситуації з життя відомих російських і радянських культурних діячів, про

труднощі їхнього життя і діяльності в СРСР. Для негативного зображення СРСР використовували й дослідження, присвячені попереднім історичним епохам. Зокрема, у газеті «The Washington Post» велика стаття була присвячена історії життя відомого російського композитора – П.І. Чайковського. Сама по собі назва статті відразу вказує на те, що його життя було жахливим: «Чайковський був змушений вчинити самогубство?» [240]. Для підтвердження вірогідності своєї версії автор зазначив, що інформація подається зі слів учениці П.І. Чайковського – О.А. Орлової, яка емігрувала з СРСР до США. У статті увагу акцентовано на проблемах особистого життя композитора. Основне питання публікації – чому всесвітньо відомий митець у 53 роки був вимушений вбити себе. Намагаючись відповісти на це питання, автор зосередив увагу на тому, що П.І. Чайковський жив подвійним життям і постійно перебував у страху, що його секрет розкриється. А головним його секретом був названий гомосексуалізм, який у царській Росії був «найбільш страшною ганьбою» і передбачав ув'язнення або заслання до Сибіру.

Іншою темою, яка знайшла своє відображення на сторінках американської преси, була заборона виступів як американських музичних рок-груп, так і власне радянських, які отримували все більшу популярність серед молоді СРСР. Це питання, наприклад, висвітлене у статті «Московський «Мікк Джагер» захоплює фанатів» [192]. Почавши із проблем Г. Грапса, одного з перших відомих радянських виконавців рок-музики, з «кремлівськими культурними комісарами», автор перейшов до загальних проблем рок-культури в СРСР. Зокрема, вказувалось, що засоби масової інформації в СРСР критикують і звинувачують найбільш відомі радянські рок-групи у «зраді духу популярної музики за допомогою безглузких пристосувань» до західних пісень.

На сторінках радянських газет у матеріалах з культурної тематики також створювався негативний образ США. Найбільш частими були публікації, в яких критикувалась американська культура. Зокрема, радянські

журналісти вказували на низький рівень ідей, текстів тих чи інших мистецьких творів. Так, у статті кореспондента В. Дробкова «З брудними цілями. Телевізійна фальшивка на екранах Бельгії» було висвітлено інформацію про новий американський фільм «Третя світова війна», який було охарактеризовано як «низкопробний антирадянський» бойовик [279]. В іншій статті, опублікованій у 1984 р. у «Правді» висміювалася діяльність американського коміка Б. Хоупа, названа автором статті «солдафонським гумором», «військово-політичним сміхобізнесом» [295].

У радянській пресі також публікувалися й матеріали про розвиток науки у США, увага в яких була акцентована на негативних моментах. Так, наприклад, однією з проблем, які висвітлювали радянські автори, було зменшення асигнувань на наукові дослідження та проекти. В якості прикладу можна навести статтю «Політ Вояджера-2», опубліковану у газеті «Правда» 1 вересня 1981 р. У ній було зазначено, що американська астронавтика не має ніяких перспектив для здійснення запланованих програм по космічних дослідженнях у зв'язку із постійними скороченнями фінансування з боку адміністрації Р. Рейгана [318].

Варто відзначити, що проблема висвітлення культури, науки і освіти іншої сторони у період американсько-радянського протистояння заслуговує на окрему увагу науковців. Втім, навіть поверхневий огляд найбільш масових американських та радянських видань тих часів дозволив виявити, що зображення СРСР та США навіть у новинах про культуру було підпорядковано загальній тенденції – висвітлювати протилежну сторону як основного «ворога». Тим не менш, проведення контент-аналізу виявило, що для американської періодики у 1980-1985 рр. звернення до культурної тематики у висвітленні інформації про країну-суперника було більш характерним. Так, упродовж першої половини 1980-х рр. в американській газеті «The Washington Post» публікації цього тематичного блоку складали приблизно 11% від загальної кількості матеріалів стосовно СРСР. У

радянській «Правді» даній темі було присвячено менше 1% інформації (Див. Додаток Ж).

Таким чином, упродовж 1979-1985 рр. періодичні видання США та СРСР сприяли поширенню образу один одного як основного ворога. Це знайшло прояв у негативному наповненні переважної більшості публікацій, які стосувалися протилежної держави.

Результати контент-аналізу підтвердили, що у структурі «образу ворога» на сторінках періодичних видань США та СРСР у першій половині 1980-х рр. привалювали військова і політична складова. Зокрема, серед загальної кількості матеріалів стосовно протилежної держави публікації з військової та політичної тематики у «The Washington Post» склали 81%, у «Правді» – 88%. При цьому, у середньому основною складовою «образу ворога» в США була політична (53%), а в СРСР – військова (55%). Також негативний образ країни-суперника втілювався у публікаціях з соціально-економічної та культурної тематики.

* * *

Таким чином, ескалація американсько-радянського протистояння у період «Другої холодної війни» (1979-1985 рр.) зумовила відсутність позитивних характеристик країни-суперника в офіційній риторичі та періодичних виданнях США та СРСР. Так, при висвітленні негативних рис суперника акцент був зроблений на військову і політичну тематику, що було зумовлено актуальністю військових конфліктів та гонкою озброєнь у першій половині 1980-х рр. В обох державах інша сторона висвітлювалася в якості головного агресора в усьому світі, що намагався розв'язати нову світову війну; створював та використовував зброю масового знищення; активно долучався до регіональних конфліктів. Для більшого впливу на суспільну свідомість, в офіційній риторичі та періодичних матеріалах США та СРСР часто проводилися аналогії між діями країни-суперника та нацистів у роки Другої світової війни. Матеріали стосовно соціально-економічної та культурної сфери відігравали допоміжну роль у формуванні «образу ворога».

Серед особливостей офіційної риторики США та СРСР в означений період слід назвати використання в якості основного стилістичного прийому антитези, тобто зіставлення протилежних цінностей, що проявилось у різному наповненні тих чи інших понять, як то «демократія» чи «свобода». Спільним для офіційного дискурсу обох наддержав було привалювання військової та політичної тематики. Специфічною рисою виступів та заяв американських лідерів було фокусування уваги на питанні прав людини в СРСР, у той час як у промовах радянських лідерів акцент робився на соціально-економічні питаннях.

Для періодичних видань США та СРСР в окреслений період притаманним було дотримання принципів військової пропаганди, що допомагало закріпити негативні стереотипи стосовно країни-суперника в американській та радянській суспільній свідомості. У США специфічною рисою була наявність періодичних видань різного політичного спрямування (зокрема ліберальних та консервативних), що зумовило певні розбіжності у їх характеристиках СРСР. Втім, ця різниця спостерігалася переважно у публікаціях із соціально-економічної тематики, у той час, як у матеріалах на військові та політичні теми зберігалася єдина тенденція зображення образу СРСР як основного ворога. Специфічною рисою радянської преси було використання великої кількості ідеологічних кліше стосовно США, а також замовчування фактів про рівень соціально-економічного побуту в США та випинання та перебільшення відомостей про негативні аспекти «американського способу життя», що сприяло дезінформації радянського населення.

Отже, не дивлячись на певні розбіжності, в офіційній риториці та періодичних виданнях США та СРСР поширювався негативний образ країни-суперника, що певною мірою був віддзеркаленням один одного.

РОЗДІЛ 4
ТРАНСФОРМАЦІЯ «ОБРАЗУ ВОРОГА» В УМОВАХ
НАЛАГОДЖЕННЯ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ДІАЛОГУ
(1985-1991 рр.)

4.1. Нові акценти в офіційних інтерпретаціях образу протилежної країни

Як вже зазначалося у другому розділі, у 1985 р. відбулися вирішальні зміни в СРСР, які мали вплив на розвиток американсько-радянських відносин. Зокрема, Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний М.С. Горбачов, який поступово почав впроваджувати у зовнішню політику елементи «нового політичного мислення». Основні ідеї цієї концепції висвітлені у параграфі 2.3. Лише нагадаємо, що нові підходи означали своєрідну відмову СРСР від проголошеного традиційного протистояння з капіталістичними країнами та сприяли започаткуванню кардинальних змін у радянській зовнішній політиці. Ці зміни сприяли активізації американсько-радянського діалогу, що знайшло відображення в офіційному дискурсі США та СРСР.

Дослідження офіційної риторики демонструє, що фактичні зміни у зображенні образу протилежної держави мали місце не у 1985 р., а значно пізніше. У зв'язку з цим у рамках досліджуваного у даному параграфі періоду американсько-радянських відносин (1985-1991 рр.) за доцільне вбачаємо виокремлення певних етапів в офіційній риторичі США та СРСР, упродовж яких відображення протилежної сторони значно різнилося.

Перший етап охоплював 1985-1987 рр. У ці роки першими свідченнями змін в офіційній риторичі США та СРСР були заклики лідерів обох держав до встановлення діалогу з метою збереження миру.

У промовах представників американського та радянського керівництва, у першу чергу, підкреслювалася необхідність ведення переговорів заради вирішення питань у військовій сфері, а саме – скорочення ядерних озброєнь з метою недопущення ядерної катастрофи. Так, Р. Рейган в одній із

щотижневих промов по радіо у жовтні 1986 р. зазначив готовність співпрацювати з Радянським Союзом з метою запобігання війни та збереження миру [64]. М.С. Горбачов у травні 1985 р. у посланні Р. Рейгану у зв'язку із сорокаріччям перемоги у Другій світовій війні, заявив про готовність співпрацювати з США у вирішенні задачі попередження ядерної катастрофи та повної ліквідації ядерної зброї [124].

Слід відмітити, що розуміння необхідності припинення гонки озброєнь та неможливості будь-якої сторони перемогти у ядерній війні не змінили в цілому негативний образ протилежної держави в офіційній риторичі США та СРСР. Так, у промовах Р. Рейгана цього часу можна зустріти традиційно негативні характеристики СРСР: «комуністична диктатура», «радянський авантюризм», «комунізм – це в'язниця», «імперіалістичний експансіонізм тоталітаризму», «імперські пригоди», «агресивна стратегія». М.С. Горбачов у публічних виступах також продовжував використовувати такі традиційні для років Холодної війни висловлювання по відношенню до США, як «імперські амбіції США», «американський мілітаризм – на перших рубежах військової загрози», «американський імперіалізм», «правлячі кола США прагнуть соціального реваншу», «дискримінаційна політика Вашингтона», «реакційні, агресивно налаштовані круги США» тощо. Використання подібних характеристик в офіційних промовах, виступах, заявах лідерів США та СРСР сприяло закріпленню негативних стереотипів щодо країни-суперника в американській та радянській суспільній свідомості.

Взагалі, для офіційної риторики США та СРСР у 1985-1987 рр., як і у першій половині 1980-х рр., характерними залишалися звинувачення країни-суперника у загостренні американсько-радянських відносин і міжнародної ситуації у цілому. Так, Р. Рейган під час щорічної промови на засіданні Конгресу США 4 лютого 1986 р. наголосив на реальній загрозі, яку представляє СРСР для людства та для США у тому числі: «Загроза від радянських озброєнь, звичайних та стратегічних, від радянських прагнень до панування, від зростання шпіонажу та державного терору лишається великою.

Це реальність» [25]. Своєрідним віддзеркаленням такого негативного образу можна назвати промову М.С. Горбачова у тому ж 1986 р., озвучену під час XI з'їзду Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН). У цій промові радянський лідер охарактеризував міжнародну ситуацію як напружену з вини США: «Тепер для кожної розумної людини має бути зрозумілим, хто дійсно виступає за мир, а хто штовхає народи до ядерної прірви» [115].

Упродовж 1985-1987 рр. в офіційних заявах, промовах, виступах лідери США та СРСР, окрім звинувачення країни-суперника у загостренні міжнародної ситуації, найчастіше зверталися до таких тем, як: регіональні конфлікти та участь у них протилежної держави, нарощування військових озброєнь, військова загроза з боку країни-суперника. Розглянемо це детальніше.

Р. Рейган у своїх промовах надавав особливої уваги питанню участі СРСР у регіональних конфліктах. Зокрема, у щотижневих виступах по радіо президент США систематично акцентував увагу на військовому втручанні СРСР у справи центральноамериканських країн, таких як Гренада та Нікарагуа. В якості прикладу можна навести радіовиступ від 22 лютого 1986 р., що був присвячений ситуації у цих двох країнах. Американський президент наголосив на військовій допомозі, яку надавала радянська влада для встановлення комуністичного режиму: «Диктатура озброїлася до зубів радянською військовою технікою» [57]. Питання поставки радянського військового озброєння було висвітлено у багатьох інших промовах Р. Рейгана. Так, 8 березня 1986 р. президент США звернув увагу на радянські військові гелікоптери, які направлялись до Нікарагуа, охарактеризувавши їх як «машини смерті, які використовувалися, щоб вирізати афганський народ». При цьому було зазначено, що поки США поставляє до Нікарагуа бинти, а СРСР – гелікоптери, «комуністи не будуть відчувати необхідність вести переговори» [71]. Під час однієї з прес-конференцій Р. Рейган охарактеризував Нікарагуа як тоталітарну комуністичну державу, яка є «вассалом Радянського Союзу» [73].

У своїх виступах американський президент систематично наголошував, що поки СРСР буде приймати участь у регіональних конфліктах, зменшення американсько-радянського протистояння неможливе. Наприклад, 7 березня 1987 р. у радіопромові він зазначив: «СРСР, як і раніше займає позиції в Афганістані. Вони продовжують поставляти на мільярди доларів зброю таким режимам, як Лівія, Сирія, Куба, Нікарагуа, В'єтнам... Поки СРСР буде продовжувати це, напруга між Сходом і Заходом буде тривати» [61].

Радянська офіційна риторика так само акцентувала значну увагу на темі регіональних конфліктів та участі у них США. Так, М.С. Горбачов часто торкався питання військового втручання США в Лівію, яке він характеризував як «варварський напад», «розбійницький акт американського імперіалізму», «державний тероризм». У ході бесіди з прем'єр-міністром Швеції, головою Соціал-демократичної робітничої партії Швеції І. Карлссоном радянський лідер наголосив, що «політика США в дусі їхньої концепції «неоглобалізму» несе величезну загрозу всьому людству, його виживанню» [131]. Далі у розмові М.С. Горбачов сфокусував увагу на необхідності здійснення спільних міжнародних кроків з метою запобігання «розбійницьких актів американського імперіалізму» у будь-яких частинах світу.

Також в офіційних промовах, виступах, бесідах М.С. Горбачов наголошував на втручанні США у справи африканських країн, на політиці грабунку, яку проводили США у країнах «третього світу». Так, під час бесіди з президентом Народної республіки Анголи Ж.Е. душ Сантушем радянський лідер наголосив, що країни Африки страждають від «імперіалістичного свавілля», у них встановлена «витончена система неоколоніалістського поневолення», частиною якої є механізм заборгованості [130].

На питанні політики експлуатації у країнах «третього світу» М.С. Горбачов зосередив увагу і під час XXVII з'їзду КПРС. Так, у ході офіційної доповіді Генеральний секретар ЦК КПРС наголосив, що США дотримувалися «витонченої системи неоколоніальної експлуатації», що вони діяли «шляхом політичного маневрування, обіцянок та підкупів, військових

загроз та шантажу, а нерідко й прямого втручання у внутрішні справи», мислили «категоріями панування та примусу» [106, с. 38].

Наступною важливою тематикою, яка залишалася актуальною при висвітленні образу протилежної держави як основного зовнішнього ворога в офіційній риторичі США та СРСР у 1985-1987 рр. була проблема нарощування військових озброєнь і військова загроза з боку країни-суперника. Серед основних обвинувачень найчастіше зустрічалися збільшення військового бюджету за рахунок скорочення соціальних витрат, постачання зброї в інші країни.

У промовах та виступах американського президента такі звинувачення були доволі частими. Так, на одній з прес-конференцій у вересні 1985 р. Р. Рейган відмітив, що саме СРСР не бажає йти на компроміси у скороченні озброєнь: «Сторона, яка не йде на переговори... – це Радянський Союз. Ми запропонували щонайменше шість версій можливого скорочення і шість різних способів, аби заручитись їх інтересом до переговорів з нами по скороченню боєголовок. Але повернулися ні з чим» [90]. На питання журналіста, навіщо було проводити тестування протисупутникової зброї перед самітом з радянською адміністрацією, американський президент відповів: «Ми граємо у доганялки» [90]. У промові по радіо у серпні 1986 р. Р. Рейган відзначив, що в СРСР давно вже розгорнута «вбивча супутникова зброя» і що необхідно розвивати оборонну зброю, яка знищить «у випадку конфлікту, радянські військові супутники, що будуть направлять свої бомби та ракети по американських цілях» [58]. Під час щорічного звернення до спільного засідання обох палат Конгресу США 27 січня 1987 р. Р. Рейган наголосив, що: «З 1970 р. СРСР вклав у військові сили на 500 мільярдів доларів більше ніж США». При цьому він акцентував увагу на тому, що збільшення військових асигнувань відбувалося за рахунок скорочення витрат на соціальну сферу і люди в СРСР живуть вкрай бідно: «Навіть сьогодні, не дивлячись на те, що одна з трьох сімей без гарячої води і сім'я, у середньому, витрачає дві години в день у магазинах на придбання товарів першої

необхідності, їхнє керівництво знаходить ще ресурси, аби передати зброї на 75 мільярдів доларів таким країнам, як Сирія, В'єтнам, Куба, Лівія...» [31].

Аналогічні звинувачення у бік США лунали в офіційній риторичі СРСР. Наведемо декілька прикладів. Під час доповіді на XXVII з'їзді КПРС, який проходив у м. Москві з 25 лютого по 6 березня 1986 р., М.С. Горбачов зазначив, що «вашингтонська адміністрація залишилась глухою до наших закликів зупинити гонку озброєнь, оздоровити обстановку» [106, с. 63]. У березні 1986 р. під час зустрічі з кубинським лідером Ф. Кастро радянський лідер наголосив стосовно військової політики і нарощування військового потенціалу США: «Ми всерйоз замислюємося, чи може імперіалізм піти на відмову від використання своєї військової машини, від гонки озброєнь... Імперіалізм не може жити без грабунку інших народів... І відмовитися йому від цього, вочевидь, не можна. Тому США навряд чи підуть на роззброєння...» [132]. Під час виступу на радянському телебаченні 18 серпня 1986 р. М.С. Горбачов заявив, що не дивлячись на велику кількість накопиченої ядерної зброї, «гонка озброєнь не слабшає, а прискорює свій біг» [125, с. 3].

Нагадаємо, що пожвавлення спроб налагодити діалог між двома лідерами відбувалося під час зустрічей у листопаді 1985 р. у м. Женеві, а також у жовтні 1986 р. у м. Рейк'явіку. Однак, попри заклики до порозуміння у виступах та промовах очільників США та СРСР у 1986-1987 рр. все ще домінували негативні характеристики протилежної сторони.

Так, напередодні зустрічі з М.С. Горбачовим у грудні 1987 р., у радіозверненні до американців президент США наголосив на тому, що основна проблема в американсько-радянських відносинах і на переговорах – порушення прав людей. І від рішень стосовно цього питання значною мірою буде залежати хід зустрічі двох лідерів. Зокрема, висвітлюючи існуючі в СРСР політичні, релігійні, економічні утиски, він наголосив: «Так, ми бачили, що Радянський Союз відпустив декілька політичних в'язнів, але ще тисячі лишаяються у в'язниці». І у цьому ж виступі Р. Рейган наголосив на «глибоких,

принципових відмінностях» між США та СРСР [55]. Тема порушення прав людей і недотримання конституції взагалі часто піднімалася у виступах Р. Рейгана. Під час щорічної промови на засіданні Конгресу США у 1987 р. він зазначив: «Я читав Конституції багатьох країн, у тому числі і Радянського Союзу. Тепер, багато людей дивується дізнавшись, що у них є Конституція, і вона навіть нібито надає ряд свобод для свого народу» [31]. М.С. Горбачов у своїх спогадах, викладених у книжці «Життя і реформи», зазначав, що головним аргументом Р. Рейгана у питанні про права людини було те, що «США – це країна емігрантів, вона дуже чутлива до цього питання» [153].

М.С. Горбачов також, закликаючи до співробітництва між обома державами, одночасно висловлював сумніви щодо результатів майбутніх переговорів з американським лідером. Під час зустрічі з Дж. Шульцем, радянський лідер наголосив: «Я готовий їхати до Сполучених Штатів. Але мене поки що насторожують можливі результати» [127]. Серед порушень домовленостей з боку США М.С. Горбачов відзначив нарощування військово-морських сил у районі Перської затоки, дії американського керівництва, спрямовані на обмеження контактів американців з радянськими людьми.

Вашингтонська зустріч лідерів США та СРСР 8 грудня 1987 р. стала своєрідною віхою у подальшому розвитку американсько-радянських відносин, бо саме після неї відбулася зміна тональності офіційної риторики щодо протилежної наддержави. Не дивлячись на сумніви у позитивних зрушеннях, які висловлювали лідери США та СРСР напередодні зустрічі, головна мета переговорів була досягнута – і як вже вказувалося, Договір по РСМД був підписаний. Свідченням цього стала позиція обох лідерів, висловлена упродовж кількох днів після завершення переговорів. Так, під час спілкування з діловими колами США у м. Вашингтоні 10 грудня 1987 р. радянський лідер відзначив, що складаються нові умови, в яких відкривається простір для співробітництва не тільки у сфері скорочення ядерної зброї, а й в економічній, науковій, екологічній тощо [129]. Президент США 12 грудня 1987 р. у своїй щотижневій промові по радіо, говорячи про результати переговорів та стан

відносин між СРСР та США, охарактеризував їх як «початок довгого шляху для спільної подорожі» [51]. Слід зазначити, що велику заслугу у підписанні цього договору Р. Рейган вбачав саме у діяльності та нових підходах М.С. Горбачова. У своїх спогадах він відзначив, що підписання Договору по РСМД стало найбільшою подією року і це було б неможливим, «як би не Горбачов. Він цікава людина... Він людина, з якою ми можемо мати справи» [36, с. 299-300].

Зміни акцентів в офіційній риторичі США та СРСР у зв'язку з Вашингтонської зустріччю підтверджуються і тим, що вже під час приватних і неофіційних розмов лідери почали використовувати жарти і навіть анекдоти (Див. Додаток З). Відзначимо, що анекдоти, як правило, відображають стереотипи, які склалися та поширюються у тому чи іншому суспільстві. Вивчення відображення усталених образів «іншого» в анекдотах, жартах та інших творах гумористичного жанру має стати предметом окремого дослідження. Тому наведемо лише один з прикладів, які можуть проілюструвати наявність таких усталених образів «іншого».

Про це свідчать спогади Р. Рейгана. Так у книжці «Життя по-американськи» він згадував анекдоти, які розповів М.С. Горбачову. Зокрема, президент США згадав анекдот про американця і росіянина, які сперечалися про відповідні переваги своєї країни. Наведемо його у приклад. Американець сказав: «Дивись, – у моїй країні я можу увійти в Овальний кабінет, вдарити по столу президента і сказати: «Пане президент, мені не подобається, як ви керуєте державою». На що росіянин відповів: «Я теж можу це зробити». Американець перепитав: «Ви можете?», а його друг відповів: «Звісно, я можу увійти в Кремль, грюкнути по столу генерального секретаря і сказати: «Пане генеральний секретар, мені не подобається, як президент Рейган керує своєю державою» [162, с. 708-709]. Р. Рейган зазначив, що коли перекладач дійшов до кульмінаційної точки анекдоту, М.С. Горбачов зареготав (Див. Додаток К).

Початком другого етапу можна вважати 1988 р., коли проявилися зміни у зображенні образу іншої держави в американській та радянській офіційній

риториці. Своєрідним вододілом була Вашингтонська зустріч лідерів двох держав, що відбулася наприкінці 1987 р., але у зв'язку з тим, що вона відбулася у грудні 1987 р., зміни стали помітними лише з наступного року. Упродовж 1988-1991 рр. спостерігалася поступова відмова від традиційного трактування протилежної сторони як основного ворога.

У публічних виступах та заявах лідерів США та СРСР нові акценти в інтерпретаціях протилежної сторони стали помітними у травні 1988 р. Це було пов'язано із підготовкою до чергової офіційної зустрічі Р. Рейгана та М.С. Горбачова, яка відбулася 29 травня – 2 червня 1988 р. у м. Москві. Так, М.С. Горбачов 22 травня 1988 р. в інтерв'ю кореспондентам «The Washington Post» та «Newsweek», зазначив: «Я впевнений, що у світі зародилися та розвиваються позитивні тенденції. Відбувається поворот від конфронтації до співіснування» [123]. У свою чергу, Р. Рейган 28 травня 1988 р. у щотижневій промові по радіо, характеризуючи просування американсько-радянських відносин, заявив: «Те, що було досягнуто за короткий проміжок часу, дає велику надію на світле майбутнє та безпечний світ» [68].

Слід відмітити, що з середини 1988 р. в офіційній риториці США та СРСР стосовно іншої наддержави ключовими словами стали «надія» та «довіра». Це був важливий показник змін у відносинах між наддержавами. Адже недовіра до іншої сторони була однією з ключових причин гонки озброєнь та підсилення конфронтації упродовж біполярного протистояння, у тому числі, у першій половині 1980-х рр.

Відзначимо, що ще у 1985-1987 рр. лідери США та СРСР почали заявляти про необхідність досягнення довіри у міждержавних відносинах. Зокрема, «першими ластівками» у цьому напрямі були спроби налаштувати довірливі відносини на особистому рівні між Р. Рейганом та М.С. Горбачовим. Під час прес-конференції у червні 1987 р. Р. Рейган на питання чи довіряє він М.С. Горбачову, відповів так: «Чи довіряю я йому? Ну, він представницький джентльмен, але я б застосував по відношенню до нього російське прислів'я – ... “Довіряй, але перевіряй”» [83]. У своїй промові з нагоди підписання

Договору про РСМД у грудні 1987 р. президент США знову згадав це прислів'я, чим викликав посмішку радянського лідера: «Ви повторюєте її на кожній зустрічі» – відмітив Генеральний секретар, на що отримав відповідь Р. Рейгана: «Вона мені дуже подобається» [36, с. 301]. Упродовж 1988-1991 рр. Р. Рейган та його наступник на посаді президента США Дж. Буш-старший у своїх публічних виступах неодноразово відмічали зародження надії на світле майбутнє та встановлення довіри по відношенню до СРСР: «Зерна свободи та більшої довіри були посіяні» [67], «є надія на епоху, в якій жахливі кошмари повоєнного часу, тоталітаризму та ядерного терору можуть значно зменшитися і, дай Бог, коли-небудь зникнуть» [70], «вітри змін приносять надію людям в усьому світі» [45] тощо.

М.С. Горбачов у публічних промовах 1988-1991 рр., також часто вживав слова «надія» та «довіра». Так, характеризуючи міжнародну ситуацію та відносини між СРСР та США, відмічав: «Вітри Холодної війни змінюються вітрами надії» [123], «нове мислення і заснована на ньому політика відродили надію, відкрили шлях до якісних змін у свідомості людства» [105, с. 67] тощо.

У 1988-1991 рр. характерним для офіційних заяв та виступів лідерів США та СРСР стало досить часте, порівняно з попередніми роками, використання терміну «холодна війна». У зазначений період в офіційній риториці обох наддержав він згадувався у контексті змін в американсько-радянських відносинах. Увага акцентувалась на тому, що «холодна війна» як конфронтація між США та СРСР почала поступово завершуватися. Так, М.С. Горбачов у новорічному зверненні до радянського народу 31 грудня 1988 р. відмітив: «Схоже, «тугі вузли» у міжнародних відносинах починають розв'язуватися. Холодна війна починає відступати» [122]. У липні 1989 р. Дж. Буш-старший, який вже був обраний президентом США, під час конференції з представниками преси на питання «Чи завершилась Холодна війна» зазначив: «Я вважаю, що справа просунулася уперед, тож відтінок, який викликають ці два слова, зараз зовсім інший. І все ж таки, я не хочу

перебувати в ейфорії... Давайте заохочувати зміни. І тоді я зможу відповісти на ваше питання, можливо, через декілька років більш чітко» [45].

Окрім цього, для офіційної риторики США та СРСР у 1988-1991 рр. в оцінюванні відносин між наддержавами стало притаманним використання таких понять як «співробітництво», «партнерство» (Див. Додаток Л). Наведемо кілька прикладів.

На зустрічі з радянськими студентами 31 травня 1988 р. Р. Рейган наголосив, що «для нього найбільшим щастям було б, якби американські та радянські дипломати разом працювали над проблемами торгових конфліктів між Америкою та зростаючим, енергійним Радянським Союзом... І офіційні обміни між народами занадто важливі. Я був би безмежно щасливим... якби поїздки між Сходом і Заходом стали звичайною справою...» [33, с. 357]. У червні 1988 р. Р. Рейган, після саміту з М.С. Горбачовим у м. Москві, відмітив важливість «культурних обмінів для розширення американсько-радянського співробітництва» [79]. Неодноразово підтверджував бажання розширити співробітництво між США і СРСР і наступник Р. Рейгана, Дж. Буш-старший. Зокрема, під час щорічної промови на засіданні Конгресу США у січні 1991 р. він наголосив на бажанні «будувати міцний базис для американсько-радянського співробітництва – заради більш мирного майбутнього для всього людства» [20].

М.С. Горбачов з 1988 р. у своїх промовах часто визначав США як партнера. Так, під час бесіди з папою Іоанном-Павлом II, радянський лідер, обговорюючи позитивне ставлення інших країн до політики Перебудови в СРСР, охарактеризував західні країни, і в тому числі США, як партнерів [128]. У ході зустрічі з Дж. Бушем-старшим на Мальті у 1989 р., радянський лідер акцентував увагу на тому, що «США та СРСР просто «приречені» на діалог, взаємодію, на співробітництво. Іншого не дано» [126]. На зустрічі з представниками американської інтелігенції у травні 1990 р., розкриваючи зміни в американсько-радянських відносинах, М.С. Горбачов зазначив: «Ідемо від протиборства до суперництва, від суперництва до партнерства» [113].

У контексті змін в офіційній риторичі США та СРСР у 1988-1991 рр. стали помітними і зміни у зображенні народу іншої наддержави. Так, у травні 1988 р. під час обіду на честь приїзду до м. Москви Р. Рейгана, М.С. Горбачов відмітив: «Нам здається, розхитані застарілі антипатії, втратили стійкість звичні стереотипи, пов'язані з «образом ворога». Видніше стали риси іншого народу» [116]. Аналогічне твердження у червні 1988 р. зробив Р. Рейган під час конференції з представниками преси. Відповідаючи на питання «Що Ви порадите своєму наступнику в радянсько-американських відносинах?» американський президент зазначив: «Я скажу йому, що він знайде радянських людей найбільш теплими, гостинними та дружелюбними» [79].

Одночасно із позитивними змінами у висвітленні інформації стосовно іншої наддержави, офіційна риторика США та СРСР продовжувала містити нагадування про збереження фундаментальних відмінностей між ними. Так, американські лідери у публічних виступах неодноразово підкреслювали різницю між СРСР та США. Так, Дж. Буш-старший на конференції з представниками преси у червні 1989 р. зазначив: «Я вважаю, відносини розвиваються в правильному загальному напрямку, хоча в нас є величезні відмінності з Радянським Союзом до цих пір» [46]. Під час зустрічі з представниками американської інтелігенції у травні 1990 р. М.С. Горбачов також відзначив наявність відмінностей між США та СРСР. Втім, він наголосив, що це є певною перевагою в американсько-радянських відносинах. Зокрема, радянський лідер заявив, що відмінності є «базою для дискусій, для обмінів, для виходу на більш високий рівень знань» [113].

У 1989-1991 рр. офіційна риторика США та СРСР була сфокусована ще на одному важливому питанні – долі країн соціалістичного табору. У бесідах Дж. Буша-старшого та М.С. Горбачова простежуються намагання досягти взаєморозуміння у цьому питанні. Зокрема, як приклад можна навести бесіду двох лідерів наодинці під час зустрічі на Мальті 3 грудня 1989 р. У ході розмови Дж. Буш-старший відмітив, що йому часто задають питання з приводу його дій у випадку, якщо М.С. Горбачов почне «закручувати гайки» у

Прибалтиці. Американський президент наголосив, що у таких випадках він завжди відповідає, що «М.С. Горбачов – приборчик мирної еволюції як в самому СРСР, так і за його межами» [135, с. 248-249]. Зазначивши, що в США багато вихідців з Прибалтики, а тому інколи можливі різкі реакції на події у цьому регіоні, Дж. Буш-старший наголосив, що будь-які репресивні заходи можуть ускладнити американсько-радянські відносини, одразу зазначивши, що він не вірить у можливість таких кроків з боку СРСР. У відповіді М.С. Горбачов акцентував увагу на тому, що в СРСР дотримуються мирних варіантів вирішення проблем республік шляхом надання їм ширших реальних прав, розширення і укріплення їх самостійності і відповідальності у політичній, економічній, духовній сферах [135, с. 249]. Далі радянський лідер закликав президента США не втручатися у вирішення цієї проблеми, щоб «не зіпсувати ставлення наших людей до США» [135, с. 249].

У другій половині 1991 р. одним з центральних питань офіційної риторики США та СРСР було питання стосовно майбутньої долі України. Це питання вже стало предметом окремого аналізу істориків, тож акцентуємо увагу лише на деяких аспектах. На 1 серпня 1991 р. був запланований візит Дж. Буша-старшого до м. Києва. Напередодні, 30 липня 1991 р. відбулася зустріч М.С. Горбачова та Дж. Буша-старшого у м. Москві. У ході бесіди радянський лідер зазначив про те, що йому відомо про доповідь, підготовану «Фондом спадщини», у якій містилися рекомендації для Президента США стосовно необхідності стимулювати сепаратистські настрої в Україні. У відповідь Дж. Буш-старший запевнив М.С. Горбачова у тому, що йому нічого не відомо про цю доповідь, що в його планах немає підтримувати «сепаратизм» і що він розуміє необхідність тактовності у визначенні програми візиту до м. Києва. Зокрема, президент США зазначив: «Ні в якому разі я не збираюся підтримувати сепаратизм. Київ був включений у програму візиту тільки після того, коли ваш міністр зовнішніх справ повідомив, що Вас це повністю влаштовує» [134, с. 282].

Подальші розмови Дж. Буша-старшого та М.С. Горбачова свідчили, що певною мірою вони були стурбовані можливим від'єднанням України від центру, у першу чергу через те, що вона мала ядерні озброєння і обидва були зацікавлені у мирному переході цієї країни до нового політичного ладу. Це підтверджує розмова обох лідерів 30 листопада 1991 р. напередодні референдуму в Україні. Зокрема, президент США зазначив: «Якщо ми зробимо кроки у бік визнання незалежності, то я буду домагатися обов'язкового вирішення наступних питань: колективний, централізований контроль ядерних озброєнь; без'ядерна Україна, яка приєдналася б до Договору про нерозповсюдження; повага до прав людини та рівні права для меншин; дотримання договорів по СНВ та звичайним озброєнням» [136, с. 301].

Тож, як бачимо, упродовж 1988-1991 рр. спостерігався поступовий відхід від традиційного відображення образу протилежної сторони як основного зовнішнього ворога. Відтепер, інша держава позиціонувалася як потенційний партнер не лише у військовій, а й в усіх інших сферах життєдіяльності суспільства.

Таким чином, з 1985 р. в офіційній риториці СРСР та США почали проявлятися нові акценти в інтерпретації американсько-радянських відносин. Вони відобразилися у появі закликів до встановлення співробітництва у військовій сфері, зокрема у питаннях скорочення ядерної зброї. Втім, фактичні зміни у зображенні протилежної держави розпочалися з 1988 р., коли інша сторона почала позиціонуватися як потенційний партнер у різних сферах. Саме з цього часу для офіційної риторики обох держав в оцінюванні відносин з протилежною стороною стало притаманним використання таких характеристик як «довіра», «надія», «співробітництво» та «партнерство». Отже, поступово образ протилежної держави у промовах та виступах офіційних представників США та СРСР еволюціонував від «ворога» до «партнера».

4.2. Від «ворога» до «партнера»: відображення СРСР та США в американській та радянській пресі

Нові акценти в інтерпретаціях образу країни-суперника у другій половині 1980-х рр., помітні в офіційній риторичі, відобразилися й на шпальтах друкованих ЗМІ. Періодичні видання підтвердили наявність двох якісно відмінних етапів в інтерпретації іншої країни, які були простежені в офіційній риторичі: перший етап охоплює 1985-1987 рр., другий – 1988-1991 рр. Можна відзначити чітку різницю між тональністю та наповненістю матеріалів з кожної тематики, відповідно до виділених етапів.

На шпальтах американських та радянських газет у другій половині 1980-х рр. найчастіше зустрічалися публікації, присвячені політичним питанням. У ці роки відбулася поступова переорієнтація уваги від військових конфліктів, в яких брали участь США та СРСР. Головне місце у публікаціях стосовно військової тематики посіли питання американсько-радянських переговорів та договорів по скороченню озброєнь.

Упродовж 1985-1987 рр., незважаючи на початок американсько-радянського діалогу, у пресі все ще домінували негативні характеристики стосовно протилежної сторони. У публікаціях з військової тематики країну-суперника продовжували відображати як головного агресора. У газетних матеріалах містилися традиційні звинувачення протилежної держави у нарощуванні кількості озброєнь, використанні зброї масового ураження, небажанні зупинити гонку озброєнь та конфронтацію.

Так, в американській пресі, зокрема у газетах «The Washington Post», «The Wall Street Journal» часто публікувалися матеріали, в яких увага була сфокусована на таких питаннях, як: порушення договорів по озброєнням з боку СРСР; розробка і використання радянською стороною біологічної та хімічної зброї масового ураження; наслідки від використання цієї зброї. Серед подібних матеріалів на сторінках американських видань можна виділити такі найбільш характерні заголовки публікацій: «“Сили особового призначення” з Радянського Союзу» [171], «Радянська біовійна» [243], «Кількість радянських

військових операцій у Тихому океані зростає» [179], «Офіційні особи США підтверджують переконання, що СРСР використовує “жовті дощі”» [246], «Москва загрожує відмовитись від ОСВ» [210] тощо. У багатьох статтях акцент робився на тому, що США не можуть довіряти СРСР у питаннях роззброєння. Як приклад можна навести статтю «Торкнемося можливостей Ісландії», опубліковану у газеті «The Washington Post» 15 жовтня 1986 р., в якій автор підкреслив, що традиційно найважливішою складовою зовнішньополітичних доктрин СРСР була опора на потужну наступальну силу, а тому довіряти Радянському Союзу не можна [213].

У радянській пресі публікувалися аналогічні за назвами та змістом статті. Зокрема, серед основних питань, які висвітлювалися у пресі СРСР, можна виділити такі: збільшення кількості ядерних озброєнь, ядерні експерименти, посилення конфронтації з боку США. Показовими у цьому контексті були наступні назви матеріалів: «Ядерні вибухи та політика США» [354], «Відлуння вибухів у Неваді» [353], «Турбота про мир реальна та уявна. Рік у політиці СРСР та США» [281], «Розрядка чи конфронтація» [291], «Без’ядерні зони та амбіції Вашингтону» [301], «Не допустити нової агресії» [304] тощо. Як вже зазначалося, у відображенні образу США на сторінках радянської преси акцент робився на звинуваченнях у посиленні американсько-радянської конфронтації. Наприклад, у статті «Без’ядерні зони та амбіції Вашингтону», опублікованій у газеті «Аргументы и факты» 28 лютого 1987 р., автор зосередив увагу на тому, що саме США винні у протистоянні між державами, що Вашингтон «завзято чіпляється за конфронтацію» і для американської адміністрації Радянський Союз являв собою «виплодок пекла», «імперію зла», а ідеї комунізму – це «нечиста сила», «диявольська спокуса» [301].

Як зазначалося у попередньому розділі, у періодичних виданнях США та СРСР у першій половині 1980-х рр. однією з найпоширеніших тем стосовно країни-суперника була її участь у регіональних конфліктах. У 1986-1987 рр. в американських та радянських газетах продовжували публікуватися матеріали,

присвячені експансії противника у країни так званого «третього світу». Так, у газетах США публікувалися матеріали, в яких СРСР звинувачували у збільшенні військових операцій, кількості військових баз в азійських країнах, у тихоокеанському регіоні, у військовій допомозі іншим країнам, зокрема Афганістану, Лівії: «Радянські рейди в Афганістані» [237], «Афганістан: Червона армія в гонитві за моджахедами» [227], «Радянські радники повідомляють з Лівії» [234]. Подібні звинувачення у бік США лунали і на сторінках радянських газет. Назви були покликані закріпити негативний образ США. Серед найбільш характерних можна назвати такі публікації: «Нікарагуа відстоює свободу. Злочинні плани розпалювачів війни» [305] «Піраньї» атакують у сутінках» [314], «Лівія: відкидаючи провокації та шантаж» [297], «Агресія США проти Лівії» [254], «Ескалація втручання» [298], «Перська затока. Втручання продовжується» [338].

Характерною рисою тогочасної радянської преси була велика кількість карикатур, опублікованих на цю тему: «Пірати», «Вони не проти зіграти на чужому полі», «Мрії неоглобаліста та можливі наслідки» тощо. Через їх популярність та ступінь впливу на масову свідомість, карикатурам варто присвятити окреме дослідження. Але навіть поверхневий огляд дає можливість стверджувати, що у радянських карикатурах використовувалися такі традиційні елементи візуального образу США, як зображення дяді Сема, вдягнутого в одяг з елементами американського прапора, ракет із позначками «US», аналогії з тваринами. Зокрема, у карикатурі Б. Єфімова «Ні – “зоряним війнам”», опублікованій у виданні газети «Правді» – журналі «Крокодил» у грудні 1986 р., висвітлена тогочасна актуальна тема програми СОІ в США, яка була ключовим питанням в американсько-радянських відносинах у другій половині 1980-х рр. Зокрема, карикатурист зобразив намагання американця (уособлював військово-промисловий комплекс США) захистити програму СОІ. При цьому ракети символічно були пов'язані з образом дітей у пелюшках кольору американського прапора у колясці (Див. Додаток А.4).

Контент-аналіз американського та радянського періодичних видань підтверджує, що у 1985-1987 рр. у публікаціях з військової тематики образ країни-суперника зберігав переважно негативні риси. Зокрема, у «The Washington Post» у 1985 р. позитивні характеристики були відсутніми, у 1986 р. відсоток позитивних матеріалів склав 12,8%, у 1987 р. – 20% (Див. Додаток М.1). Для даного видання характерною рисою було зменшення загальної кількості статей з цієї теми. Як зазначалося у попередньому розділі, у першій половині 1980-х рр. кількість матеріалів стосовно даного тематичного блоку складала більше 50%. У 1985 р. загальна кількість матеріалів з військової теми склала 16,3%, у 1986 р. – 23,9%, а у 1987 р. – зменшилася до 9,8% (Див. Додаток Ж). У проаналізованих номерах радянської газети «Правда» у 1985-1987 рр. відсутні позитивні публікації з військової тематики (Див. Додаток М.1). Наприклад, у 1985-1986 рр. у цьому виданні продовжувалося зображення США як головного ворога і агресора. Загальна кількість публікації з військової тематики у 1985-1986 рр. перебільшила всі інші і склала у 1985 р. – 62,3%, у 1986 р. – 56%. У 1987 р. цей показник зменшився до 39,7% (Див. Додаток Ж).

У 1985-1987 рр. значна кількість публікацій у періодичних виданнях США та СРСР присвячувалася політичним темам. Зокрема, продовжувалося висвітлення проблематики порушення прав людини та демократії у протилежній державі. Ці теми були традиційним виміром зображення країни-суперника. Слід зазначити, що в означені роки спостерігається більш часте звернення до тем порушення прав людей у порівнянні з попередніми роками як у періодичних виданнях США, так і СРСР.

Так, в американській пресі частими були публікації на тему антисемітизму в СРСР, розправи з дисидентами. Зокрема, суттєво збільшилася кількість статей стосовно проблем єврейської еміграції з СРСР. У статті від 15 серпня 1986 р. у «The Washington Post», присвяченій проблемам єврейської еміграції та політичних свобод в СРСР, зазначалося, що ті, хто проявляють непокору чи неповагу до влади – представляють загрозу для радянського

суспільства і держави, а тому їх викликали на індивідуальну бесіду до КДБ, а після того відправляли до радянських в'язниць [231].

На сторінках радянських газет також публікувалися матеріали на тему порушення прав людини в США. Так, серед проблем, що часто розкривалися у публікаціях на сторінках преси СРСР, було переслідування учасників мирних політичних акцій протесту. Наприклад, у статті «Ціна хваленої «демократії». Замість диплому – наручники», опублікованій у «Правді» 15 червня 1986 р., була висвітлена історія студента американського вузу, якого вигнали з університету та заарештували за участь у сидячому страйку проти зв'язків США з режимом апартеїду ПАР [350]. Також у публікаціях часто фокусували увагу на проблемах національних меншин та корінного населення у США. Зокрема, для висвітлення американської політики стосовно цих питань, часто використовували такі негативні характеристики, як «дискримінаційна політика», «знущання», «масові вбивства» [278; 258]. Зокрема, у статті «Навахо на стежині сліз» було зазначено, що стратегія США по відношенню до корінного населення американського континенту – індіанців – «розділяй та завойовуй» [302]. Серед інших характерних публікацій цієї тематики можна назвати наступні: «Переслідування учасників антивійськових демонстрацій», «Втручання у приватне життя громадян», «Політичні ув'язнені», «Переслідування інакодумців», «Дискримінація національних меншин» тощо [257].

Результати контент-аналізу підтверджують, що у 1985-1987 рр. у публікаціях щодо іншої наддержави при висвітленні політичної тематики зберігалися переважно негативні характеристики. Втім, поява певного, хоча і малого відсотку позитивних публікацій, свідчить про незначні позитивні зрушення у висвітленні цього аспекту діяльності країни-суперника. Так, у першій половині 1980-х рр. у публікаціях з військово-політичної тематики стосовно протилежної наддержави була взагалі відсутня позитивна інформація. У 1985-1987 рр. в американському виданні «The Washington Post» відсоток публікацій з позитивним забарвленням від загальної кількості статей

даного тематичного блоку значно зростав: 1985 р. – відсутні позитивні характеристики, 1986 р. – 17,2%, 1987 р. – 50,4%, що свідчить про радикальні зміни у відображенні образу СРСР у матеріалах означеного тематичного блоку. У радянській газеті «Правда» відсоток позитивних публікацій був значно меншим. Так, у 1985-1986 рр. у проаналізованих номерах газети не містилося позитивних матеріалів про США з політичної тематики, у 1987 р. цей показник склав 32,08%. (Див. Додаток М.2).

Також слід зазначити, що матеріали з політичної тематики у другій половині 1980-х рр. посіли основне місце на шпальтах американських та радянських газет. Так, у «The Washington Post» кількість публікацій означеної тематики складала стабільно вище 50%. У «Правді» цей показник змінювався: від 31,1% у 1985 р. до 69,2% у 1991 р. Виключенням є 1985 р. (31,1%) та 1986 р. (28,6%), коли публікації з політичної тематики склали менший відсоток від загальної кількості інформації стосовно США, ніж публікації з військової тематики. У 1987 р. вже 43,8% статей «Правди» висвітлювали політичні теми (Див. Додаток Ж).

Ще однією традиційною тематикою в американських та радянських періодичних виданнях у 1985-1987 рр. були публікації з соціально-економічної тематики. У них, як і в матеріалах стосовно інших тем, підкреслювалися негативні характеристики протилежної держави.

Для американських періодичних видань характерним було акцентування уваги на економічних негараздах СРСР. Для підтримання негативного образу СРСР частими були публікації, сфокусовані на недоліках радянської планової економіки, необхідності проведення її реформ. Одночасно підкреслювалося, що реформи економічної системи, ініційовані М.С. Горбачовим, «ляжуть тягарем на плечі робітників» і призведуть то до того, що упродовж наступних десяти років рівень життя радянських людей не підвищиться [230]. Також у публікаціях, як і в попередні роки, продовжували висвітлювати питання заборони торгівлі з СРСР новітніми технологіями, які контролювалися діяльністю КОКОМу. Так, у статті від 15 грудня 1987 р. було розглянуто

можливість прийняття санкцій проти Норвегії за продаж технологій СРСР [197].

Соціальні проблеми в СРСР також мали широкий розголос на сторінках американської преси. Так, у публікаціях часто висвітлювалася інформація стосовно низького рівня життя і зарплат, дефіциту товарів першої необхідності. Американські кореспонденти відзначали, що однією з основних проблем радянського суспільства був високий рівень алкоголізму, від якого страждало багато людей [241]. Також, розкривалася тема зменшення народжуваності дітей у Радянському Союзі внаслідок соціально-економічної кризи. Наприклад, у статті «У СРСР призупинили податок на бездітних пар» відзначалося, що влада вимушена відмінити тимчасово на рік цей податок через кризовий стан радянської економіки, який призвів до обмеження житлового фонду [239]. Однією з найбільш поширених тем був кризовий стан радянської медицини. В американських публікаціях підкреслювалися критичні умови радянської системи охорони здоров'я [206]. У статті «Червона медицина» наголошувалося, що незважаючи на вимоги і заяви про реформування медичної сфери у Радянському Союзі, вона повністю пронизана збоями і проблемами [185]. Зазначалося, що відсутність ліків ставить під загрозу життя багатьох людей в СРСР [221].

У радянських періодичних виданнях у 1985-1987 рр. соціально-економічна тематика стосовно іншої наддержави також посідала важливе місце. Характерною рисою саме радянської преси був значно більший акцент на соціальних проблемах в США. Так, серед питань, які часто висвітлювалися на шпальтах газет, можна виділити наступні: злидні, низькі зарплати, зростання безробіття, різка диференціація суспільства на заможних і незаможних, високий рівень злочинності тощо. Так, наприклад, показовими у цьому плані є статті: «На доларовому Олімпі» [259], «Зворотній бік «американської мрії» [308], «Лас-Вегас: за блискучим фасадом» [296]. Також у радянських газетах часто висвітлювалася проблема бідних дітей. Зокрема, поширеним прийомом було надання статистичних даних щодо обездолених

дітей. Наприклад, у випуску «Правди» від 1 червня 1986 р. було зазначено, що у США близько 13 мільйонів бідних дітей [351].

Окрім того, у публікаціях періодичних видань СРСР увага фокусувалася на диференціації між заможними і незаможними, при цьому частими були використання літературних метафор і епітетів, які підсилювали дію слів на підсвідомість радянських громадян. Так, у статті «В якому столітті живе мер» був описаний шикарний особняк мера м. Нью-Йорка, у якому дозволили проводити екскурсії. Мер був зображений як людина, у якої немає часу займатися проблемами міста, а розташування його дома характеризувалось як добре продумане, бо «з вікон особняка не видно за деревами мостових, де знаходять притулок нью-йоркські бездомні, тихе дзижчання кондиціонерів не порушується криками жебраків, які стогнуть про допомогу» [340]. Також характерним прийомом радянських журналістів при відображенні негативних рис США у публікаціях з соціально-економічної тематики було використання порівняння соціальних умов у СРСР та США. Зокрема, цей прийом активно використовувався журналістами газети «Аргументи і факти» у таких публікаціях: «Ми та вони» (у рубриці «Два світи – два образи життя»), «Тренер в СРСР та на Заході» (наприклад: для радянського тренера головне – виховати особистість, для західного – гроші), «СРСР – США: статистика здоров'я», «Як вирішується житлова проблема у США та СРСР» тощо [339; 287; 265].

Результати контент-аналізу підтверджують, що у 1985-1987 рр. на сторінках американських та радянських періодичних видань здебільшого у публікаціях з соціально-економічної тематики стосовно протилежної держави висвітлювалися негативні риси. Так, в американській газеті «The Washington Post» у 1985 р. позитивні характеристики стосовно СРСР з означеної тематики були відсутніми, у 1986 р. кількість негативних матеріалів складала 67%, у 1987 р. – 72%. Слід зазначити, що у порівнянні з попередніми роками у публікаціях цієї тематики намітилися певні зміни. Адже, у першій половині 1980-х рр. в означеному виданні позитивна інформація стосовно соціально-

економічної теми була відсутньою. У радянській газеті «Правда» у 1985-1987 рр. у публікаціях з даної тематики продовжувалося відображення протилежної держави виключно у негативному світлі. У ході контент-аналізу було виділено, що упродовж цих років у проаналізованих випусках газети «Правда» не було опубліковано жодної статті позитивного характеру на дану тему, як і у першій половині 1980-х рр. (Див. Додаток М.3). Це свідчить про те, що у відображенні образу протилежної держави фактично не відбулося ніяких змін.

Як зазначалося у попередніх розділах, у 1988 р. розпочався новий етап американсько-радянських відносин – етап налагодження діалогу. Так, ще наприкінці 1987 р. у міжнародній ситуації відбулися зміни, які знайшли прояв саме у відносинах між США та СРСР. Це викликало зрушення у ставленні до протилежної держави, що безпосередньо відобразилося в офіційній риторичі, а також на шпальтах преси.

Так, у 1988-1991 рр. у пресі США та СРСР простежуються зміни у відображенні образу іншої держави. Відтепер публікації у друкованих ЗМІ віддзеркалювали налагодження американсько-радянських відносин, що підтверджується збільшенням матеріалів, в яких підкреслювалися позитивні риси протилежної сторони. Зокрема, на шпальтах газет інша держава вже зображувалася здебільшого як миролюбна країна, з якою необхідно співіснувати та розширювати співробітництво. Упродовж 1988-1991 рр. кількість публікацій, у яких висвітлювалися ідеї та кроки на шляху до співробітництва, значно збільшувалася.

В американських періодичних виданнях у публікаціях з військової тематики простежується поступовий відхід від жорсткого протистояння, позиціонування протилежної держави як головного зовнішнього ворога. Зокрема, одним з основних питань, яке висвітлювалося у газетних матеріалах була необхідність військової кооперації між США та СРСР, яка стала можливою внаслідок підписання міждержавних угод по озброєнням, початку верифікації ядерних випробовувань, виведення радянських військ з

Афганістану. У новорічному привітанні президента США, яке було опубліковано у «The Washington Post» 1 січня 1990 р., Дж. Буш-старший зазначив, що світ увійшов у нову еру, в якій США і СРСР мають йти «шляхом кооперації, починаючи з щирого діалогу» [216]. Окрім того, для американської періодики з середини 1989 р. характерним було фокусування уваги в публікаціях на тому, що Холодна війна як така вже закінчилася, апелюючи до подій, які відбувалися у Східній Європі [189; 224]. Остання риза була притаманна саме для періодичних видань США. В офіційній риториці у 1988-1989 рр., як вже зазначалося у попередньому параграфі, Дж. Буш-старший не підтверджував завершення Холодної війни, наголошуючи, що хоча позитивні зміни і відбуваються в американсько-радянських відносинах, але казати про повне завершення Холодної війни ще не можна.

Одночасно з появою позитивних акцентів у публікаціях з військової тематики в американській пресі ще зберігалися негативні характеристики стосовно СРСР. Вони використовувалися переважно у статтях стосовно становища в Афганістані, а також у Литві – республіці, де виникли проблеми з проголошенням незалежності. Зокрема, у деяких публікаціях щодо ситуації в Афганістані, наголошувалося що не дивлячись на виведення радянських військ, СРСР все одно продовжував надавати військову допомогу афганському керівництву [247]. Окрім того, в американській пресі висвітлювалися проблеми розрухи в Афганістані після виведення радянських військових сил. Зміни у Східній Європі характеризувалися переважно позитивно у газетних публікаціях. Втім, висвітлюючи події у радянських республіках, зокрема, у Литві, дії Радянського Союзу порівнювалися з незаконними військовими злочинами гітлерівсько-сталінської ери, і зазначалося, що СРСР проводить окупацію Литви [214]. Порівняння радянських військ з німецькою армією приводилися в якості прикладу і в інших випадках. Так, показовою у цьому відношенні є стаття, опублікована на сторінках «The Washington Post» 1 травня 1989 р. Публікація була присвячена демонстрації у Тбілісі, яку радянські війська розігнали з використанням

токсичного газу, порівнявши цю акцію з діями німецьких військових у роки Першої світової війни [225]. У публікаціях з військової тематики на сторінках радянської преси у 1988-1991 рр. також з'явилися деякі позитивні акценти стосовно протилежної сторони. Зокрема, підкреслювалася тенденція в США до зменшення витрат на озброєння. Так, у статті «США: зростання витрат на озброєння» для кращого сприйняття інформації була опублікована діаграма, яка відображала дані про витрати США. Згідно опублікованих у публікації цифр витрати у США на озброєння з 1986 р. залишалися на одному рівні. Тому автор дійшов позитивного висновку: «Очікувати різкого зростання асигнувань на оборону вже не доводиться» [343]. Це питання було висвітлено і в багатьох інших газетних публікаціях, наприклад у статті «СРСР-США: прощай, зброя!» [334]. Окрім проблеми скорочення військового бюджету, акцент було зроблено на необхідності досягти взаєморозуміння між США та СРСР, яке було б покладено в основу мирного співіснування.

Втім, не дивлячись на появу нових акцентів у публікаціях з військової тематики на сторінках радянської преси, часто ще використовувалися негативні характеристики по відношенню до військових дій США, особливо стосовно регіональних конфліктів. Так, у статтях фокусувалася увага на військових діях США у Нікарагуа, Панамі. Показовою у цьому плані є стаття В. Коріонова «Важкий шлях», опублікованій у «Правді» 1 квітня 1988 р., у якій автор наголосив на «злочинних акціях американських найманців» у Нікарагуа [293]. Іншим прикладом може слугувати стаття з того ж номеру «Правди», в якій була висвітлена військова політика США у Панамі. Для характеристики американських дій автор публікації використав такі висловлювання як «військовий шантаж», «неоголошена війна США проти панамського народу» [272].

Проведений контент-аналіз підтверджує збільшення кількості позитивних публікацій з військової тематики у 1988-1991 рр. на сторінках американського та радянського видань. Втім, одночасно з появою позитивних акцентів зберігалася використання негативних характеристик стосовно

країни-суперника. Так, у «The Washington Post» кількість позитивних публікацій з означеної тематики змінювалася від 22,2% до 39,47%. Виключенням був лише 1989 р., коли позитивні публікації з військової тематики склали 54,5% (Див. Додаток М.1).

Упродовж 1988-1991 рр. в американських та радянських періодичних виданнях багато уваги приділяли висвітленню політичної тематики стосовно протилежної держави. Основною темою, яка висвітлювалася у даних матеріалах, було бажання налагодити співробітництво в усіх сферах американсько-радянських відносин.

Так, на сторінках американської преси в означені роки у публікаціях з політичної тематики популярною була тема примирення між США та СРСР, особливо на рівні стосунків між лідерами наддержав. Зокрема, у статті, опублікованій на сторінках американської газети «The Washington Post», присвяченій зустрічі М.С. Горбачова і Р. Рейгана в СРСР під час обіду, відмічалось, що «Холодна війна була розігріта теплими словами під час тостів» [222]. В іншій статті цього ж випуску «The Washington Post» політику лідерів США та СРСР охарактеризували як намагання побудувати новий світ як «місце демократичної свободи і миру» [215]. Тема примирення між наддержавами часто поєднувалася із висвітленням реформ у СРСР, ініційованими М.С. Горбачовим, які дали поштовх для створення «нового світу спокою, дружби і миру» [217].

У 1988-1991 рр. образ США на сторінках радянської преси також почав набувати позитивних рис. У 1989 р., у матеріалах радянської преси простежувалася тенденція зображення США як миролюбної країни, лідери якої спрямовували свої зусилля на припинення конфронтації та встановлення співробітництва. Так, у статті «Вулиця з двостороннім рухом» підкреслювалися слова нового президента США Дж. Буша-старшого про дотримання курсу на поглиблення взаєморозуміння та розширення співробітництва між США та СРСР на благо всього світового співтовариства [347]. Іншим прикладом може слугувати публікація

«Журналісти в Америці» [280], що містила слова Держсекретаря США Дж. Бейкера, адресовані радянським журналістам про початок стадії переходу в американсько-радянських відносинах від суперництва і конкуренції до діалогу і співробітництва в усіх областях. Початок нової епохи – «епохи міцного співробітництва» був зазначений і в статті «До безпечного і розумного світу», опублікованій у «Правді» від 1 червня 1990 р. [284].

Актуальною темою як в американських, так і радянських газетах у 1988-1989 рр. була роль особистості у налагодженні відносин між США та СРСР. Це було специфічною рисою, притаманною саме періодичним виданням. Так, і США, і СРСР очолювали особи, які викликали зацікавлення. В американських і радянських газетах спостерігалось збільшення позитивних рис у зображенні керівника іншої наддержави. Особливу увагу журналістів викликала постать М.С. Горбачова. У періодичних виданнях США його характеризували як людину, яка розуміє проблеми східноєвропейських і прибалтійських країн і шукає компромісні рішення у проблемах з ними [191]. Його називали «архітектором вільних виборів у Східній Європі», «символом змін і реформ» [194]. Частими були вживання такої характеристики почуттів до нього, як «горбоманія», його називали «Горбі».

У 1988 р. у періодичних виданнях СРСР не спостерігалось особливих змін у висвітленні інформації стосовно лідера протилежної наддержави. Посаду президента США у цей рік обіймав Р. Рейган, якого у публікаціях все ще наділяли негативними рисами. Зокрема, на початку 1988 р. у статтях акцентувалася увага на його небажанні відмовлятися від програми СОІ, що визначалося як основна перешкода на шляху до скорочення озброєнь [313]. Прикладом негативного зображення Р. Рейгана також може слугувати стаття англійського письменника, яка була опублікована на сторінках «Правди» 15 липня 1988 р. У даній публікації щодо американського президента були застосовані такі характеристики як «недалека людина», «слабка людина». У зв'язку із закінченням строку президентства Р. Рейгана автор висловив певне

полегшення та в якійсь мірі радість, що підтверджується такими словами: «Дякувати Богові, Рейган завершує своє президентство» [276].

У 1989 р. президентом США став Дж. Буш-старший. У порівнянні з образом М.С. Горбачова на сторінках американських газет образ новообраного президента США був не настільки актуальним у радянській пресі. Хоча йому так само присвячувалися окремі статті, у яких підкреслювалися його особисті позитивні якості, зокрема такі, як порядність, чесність, сентиментальність, любов до дітей, привабливість, дружелюбність: «У нового президента дюжина радників (а не два-три, як у його попередників), вірні друзі по всій Америці (саме друзі, а не знайомі)...» [328].

Новою рисою політики покращення американсько-радянських відносин у 1988-1991 рр. була тема відносин між дружинами лідерів США та СРСР, яка знайшла відображення на сторінках американських та радянських періодичних видань. У випуску «The Washington Post» за 1 грудня 1988 р. була опублікована стаття, в якій висвітлювалася інформація стосовно зустрічей між Н. Рейган і Р.М. Горбачовою, а також присутньої на одній з таких зустрічей Б. Буш. Щодо Р.М. Горбачової було відзначено, що вона «дуже сердечна» [223]. У радянській пресі також висловлювалися позитивні враження, які справила Н. Рейган під час візиту до м. Ленінграду у рамках офіційного візиту президента США до СРСР [317].

Важливою темою, яка знайшла відображення на сторінках американської та радянської преси, була позитивна зміна у ставленні до народу, пересічних громадян іншої наддержави. І раніше, у роки загострення протистояння, інколи публікувалися матеріали, в яких підкреслювалася різниця між мілітаристські налаштованими представниками влади і народом, який не бажав війни.

Втім, тепер все частіше підкреслювалися дружелюбність, доброта звичайних людей. В якості прикладу можна навести статтю «Багато вогнів у Вірменії», присвячену землетрусу у Вірменії, яка була опублікована у «The Washington Post» 1 січня 1989 р. Ця публікація являє собою історію-свідчення

американців-очевидців, які були членами міжнародної рятувальної команди. У своїй розповіді вони зазначили, що радянські солдати виявилися відкритими, теплими, дуже дружелюбними, цікавими [212]. В іншій статті була висвітлена інформація про візит представників СРСР до США для участі у спільному з американцями «Круїзу миру». Як зазначив автор статті, у цьому круїзі річкою Міссісіпі на запрошення представників Республіканської партії США прийняли участь 48 росіян. Під час круїзу учасники від обох країн мали нагоду поспілкуватися на різноманітні теми, у результаті чого дійшли висновку про наявність спільних рис у них: «Ми дізналися багато один про одного... Насправді ми не такі вже і різні. Вони люблять Марка Твена, він їх улюблений американський письменник. Вони ненавидять Рембо. Вони люблять Елвіса Преслі» [198].

У радянській пресі також публікувалися статті, у яких увага була сфокусована на тому, що звичайні американці не винні у міжнародній конфронтації. Зокрема, публікації «Спробуємо зрозуміти один одного» яскраво висловлена думка про те, що слід відрізнити владу, яка винувата в американсько-радянському протистоянні, та народ: «Не народи, а політичні системи породжують ворожість, яка ускладнює, а часто й підриває міжнародні відносини...» [319]. У радянських газетах частими були статті, у яких американці характеризувалися як дружні, привітні люди. Так, у публікації «Народна дипломатія: чи варта вона того, у що нам обходиться?», присвяченій зустрічі за мир у штаті Канзас (США), було зазначено, що між радянським і американським народом складаються дуже особисті відносини, і американці «надали напрочуд сердечний, щирий прийом» радянським гостям, поселили їх «у своїх родинях як рідних» [264]. У контексті налагодження відносин та покращення у ставленні народів один до одного доволі показовими є публікації у рубриці «Радянсько-американські походи за мир – приклад «народної дипломатії» на шпальтах радянської газети «Аргументы и факты»: «Ідею мирного співіснування людство вистраждало», «Чи можливий світ без війни», «Від океану до океану» [283; 286; 311].

Результати, отримані в ході проведення контент-аналізу, підтверджують, що інформація з військово-політичної тематики у другій половині 1980-х рр. посіла основне місце у матеріалах преси США та СРСР стосовно іншої держави. Так, у 1985-1991 рр. на сторінках і американської газети «The Washington Post», і радянської «Правди» кількість матеріалів з даної тематики складала завжди більше 70% від загальної кількості публікацій (Див. Додаток Ж).

Окрім того, контент-аналіз підтверджує значні позитивні зміни у 1988-1991 рр., які ми виявили і в офіційній риторичі. З 1988 р. кількість позитивних публікацій військово-політичної тематики стабільно трималася більше 50%: 1988 р. – 54,7%, 1989 р. – 66,7%, 1990 р. – 63,28%, 1991 р. – 60%. У радянській газеті «Правда» у 1988-1991 рр. також спостерігається збільшення кількості позитивних публікацій з означеної тематики від 47% у 1988 р. до 60% у 1991 р. (Див. Додаток М.1 – М.2).

Зміни у відображенні образу протилежної наддержави простежуються в публікаціях з соціально-економічної тематики. У США та СРСР статті, у яких висвітлювалася дана тема, мали свою специфіку. Розглянемо це детальніше.

У цілому, на сторінках американських періодичних видань соціально-економічна тематика посіла важливе місце у висвітленні образу СРСР. Проте вона мала свої специфічні риси. Через висвітлення інформації на соціально-економічну тематику у процесі еволюції образу СРСР на шпальтах газет США створювався не просто образ потенційного співробітника і партнера, а образ такої країни, народу якої співчують та яка потребує допомоги від США. Так, частими були публікації, в яких підкреслювалося, що економіка СРСР дуже слабка, але Захід, і в тому числі США, готові допомагати у проведенні реформ і реструктуризації економіки [200; 249]. У 1988-1991 рр. частими були публікації, у яких висловлювалися співчуття постраждалим від тих чи інших катастроф в СРСР, а також через низький рівень життя радянського народу. Зокрема, публікувалися статті, у яких розкривалася інформація про надання

пожертв їжі від американських організацій та пересічних громадян для радянських дітей тощо [205].

З 1988 р. у радянській пресі також простежуються зміни у відображенні образу США у публікаціях з соціально-економічної тематики. Образ США почав поступово набирати рис потенційного партнера СРСР. Поруч із статтями, в яких все ще розкривалися проблеми поганого становища робітників на американських підприємствах, почали публікуватися матеріали, в яких підкреслювався розвиток економічного, промислового і технічного співробітництва між США і СРСР, виникнення нових форм економічних зв'язків, створення спільних підприємств [292]. Показовою є стаття «Плід спільних зусиль», в якій була висвітлена інформація про створення спільного американсько-радянського підприємства в СРСР – Одеського припортового заводу [315].

З 1988 р. у радянських періодичних виданнях публікувалися матеріали, в яких у порівнянні з 1985-1987 рр. кардинально протилежним образом інтерпретувалося питання праці дітей. Якщо у попередні роки зберігалася тенденція подавати жахливі факти про кількість бідних дітей в США, висвітлювати працю американських підлітків як експлуатацію і знущання над дітьми, то вже у 1988 р. можна побачити публікації, в яких радянські журналісти підкреслювали переваги дитячої праці. Зокрема, у статті «Алло, що у вас нового?» наголошувалося, що підробіток дітей та підлітків у США – це «ціла філософія», бо діти привчаються до праці, набувають навичок раціонального розподілу часу, а самостійно зароблені «кишенькові гроші» є важливим психологічним фактором становлення особистості [256].

У 1988 р., не дивлячись на покращення іміджу США на сторінках радянської преси, при висвітленні соціально-економічних питань Сполучені Штати все ще зображувалися як країна, в якій більшість народу проживає на межі бідності та злиднів. Подібні проблеми розкриті, наприклад, у статті «Символ неблагополуччя» [306]. Вона присвячена американській родині, члени якої через відсутність житла були вимушені проживати в автомобілі

1971 р. випуску, за словами журналіста, «наполовину розбитому чудовиську, іржавому, без скла та капоту». Або у статті «СРСР-США: фестиваль ідей» поряд із зображенням поліпшення культурних зв'язків між двома наддержавами підкреслювалася проблема злиднів у США: «Ну, а щодо бідних та бездомних... Щоб їх побачити, у Нью-Йорку, наприклад, і ходити нікуди не потрібно: вони всюди – сидять на лавках вздовж вулиць або просто лежать на тротуарах» [335].

Лише з 1989 р. спостерігаються позитивні зміни у висвітленні соціальної теми стосовно США. Відтепер у пресі публікувалися матеріали, в яких розкривалися переваги капіталізму, підвищення рівня життя та доходів американського народу. Так, наприклад, у статті «Статистика з Ленглі» наводилися дані, опубліковані у новому «Довіднику з економічної статистики за 1988 рік», підготовленому ЦРУ. У статті відмічалось, що згідно з даними, наведеними у цьому довіднику в минулому році середній американець заробив 18 200 дол., тоді як дохід середнього громадянина Радянського Союзу склав 8 362 дол. [337]. У публікації «Раціон американців» підкреслювалося, що вони «з кожним роком їдять все більше, і з кожним роком стають більш вимогливими у виборі продуктів». У цілому, наприкінці 1980-х рр. на сторінках радянської преси можна побачити позитивну оцінку капіталістичної ринкової економіки США, що можна інтерпретувати як віддзеркалення спроб економічного реформування всередині СРСР.

Контент-аналіз американської та радянської газет підтверджує означені позитивні зміни в інформації стосовно протилежної наддержави. У 1988-1990 рр. у виданні «The Washington Post» кількість публікацій, у яких СРСР висвітлювався в образі постраждалого або потенційного партнера, стабільно перевищувала 50%: 1988 р. – 75%, 1989 р. – 55%, 1990 р. – 58,3%. У 1991 р. ця цифра у зв'язку із зовсім скрутним становищем в СРСР знизилася до 31,25%. У радянській газеті «Правда» кількість публікацій з означеної тематики з позитивним змістом стабільно зростала від 58,3% у 1988 р. до 86,7% у 1991 р. (Див. Додаток М.3).

Важливе місце у періодичних виданнях посіли публікації з культурної тематики. На відміну від вищерозглянутих тематичних блоків, статті з даної тематики мали свою специфіку. Слід зазначити, що їх було значно менше у порівнянні з матеріалами стосовно військової, політичної та соціально-економічної тем. Втім, саме у цих публікаціях простежуються радикальні зміни у висвітленні інформації щодо країни-суперника з 1986 р. У 1986-1991 рр. переважна більшість публікацій культурної тематики мали позитивний відтінок як в американській, так і в радянській пресі. Основна тема, яка знайшла відображення в статтях даної тематики – культурні та наукові контакти між США та СРСР, налагодження співробітництва, проведення спільних виставок тощо.

На сторінках американських періодичних видань часто висвітлювалося питання обміну у рамках культурних, науково-освітніх програм. Показовою у цьому плані є стаття «Шкільний день для радянських візитерів», опублікована у випуску «The Washington Post» від 15 листопада 1986 р. Публікація була присвячена приїзду радянських вчителів до США і їхньому візиту до однієї із шкіл, в якій вони ознайомилися з комп'ютерним класом [173]. В якості прикладу налагодження культурного співробітництва можна навести дві великі публікації, надруковані на сторінках тої ж самої газети 15 квітня 1986 р. Ці статті були присвячені В.С. Горовіцу – всесвітньо відомому американсько-російському піаністу. В.С. Горовіц народився і навчався в СРСР [245; 177]. Проте, у 1925 р. він виїхав до Німеччини, а з 1940 р. оселився в США, звідки не повертався до СРСР аж до 1986 р., коли вирішив відвідати СРСР з метою дати два концерти у рамках американсько-радянських культурних обмінів. У цих публікаціях на сторінках американської преси він був названий «послом миру».

Серед публікацій на культурну тематику стосовно СРСР на сторінках американських газет слід також відзначити такі, в яких висвітлювалася інформація про спільні вистави, експозиції в музеях, національних галереях тощо. Так, стаття «Матісс в цвіту», опублікована 15 березня 1990 р. у «The

Washington Post», була присвячена спільній американсько-радянській виставці, яка відбулася у Національній галереї мистецтв у США [184].

У радянській пресі у 1986 р. акценти більше робилися на наукові досягнення в США, ніж на позитивне висвітлення культурного та мистецького життя. Яскравим прикладом може послугувати стаття «Друге серце Бруно», присвячена вдалій операції по пересадці «допоміжного» серця собаці хірургами Пенсільванського університету [268]. Також показовою є стаття «Місячний бетон», в якій радянський журналіст висвітлив успішний дослід американських вчених, які створили значно міцніший бетон за рахунок додавання до нього горстки місячного пилу [341].

З 1988 р. пресі з'явилося багато матеріалів, в яких підкреслювалося налагодження американсько-радянських зв'язків та діалогу у культурній сфері. Прикладами можуть бути наступні публікації: «Радянська музика в Америці», «Делегація кінематографістів з Голівуду повернулася з СРСР», «СРСР-США: фестиваль ідей», «Нинішнє літо безпрецедентне за кількістю контактів між СРСР та США на самих різних рівнях» [332; 277; 335; 307]. Також радянські журналісти фокусували увагу на підвищенні рівня культурного розвитку американців, поширенні в США класичної культури, зростанні кількості відвідувачів театрів [342]. Зокрема, висвітлюючи зустріч радянських артистів Великого театру в США, журналіст Ю. Беспалов відзначив теплий прийом, який надали президент Р. Рейган і його дружина Ненсі артистам у зв'язку із поверненням колективу на Американський континент після шести років з причин американсько-радянської конфронтації [262]. У 1989 р. при висвітленні інформації про американську культуру значна увага приділялася темі благодійних концертів американських співаків. Крім того, з'явилися позитивні оцінки стосовно американських популярних телевізійних передач. Так, ленінградські журналісти, які відвідали Америку, відмічали у статті «У телевізори за конкурсом», що вони «у захваті від американських передач» і що у «цій країні, здається, всі для того і живуть та працюють, аби отримувати задоволення».

Отже, у другій половині 1980-х рр. у публікаціях з культурної тематики на сторінках американської та радянської преси у відображенні образу протилежної держави увага була сфокусована на питаннях можливості обміну досвідом та необхідності співпрацювати. Результати контент-аналізу підтвердили, що саме у публікаціях стосовно культурної тематики у проаналізованих виданнях відбувалася найшвидша трансформація образу протилежної сторони. Так, на сторінках американської газети «The Washington Post» у 1986-1987 рр. відсоток позитивних публікацій, в яких висвітлювалася культурна тематика, склав приблизно 75%, а у 1988-1991 р. – 90-100%. У радянській газеті «Правда» у 1986 р. кількість позитивних публікацій стосовно даної теми склала 50%, а упродовж 1987-1991 рр. фактично становила 100% (Див. Додаток М.4).

Специфічною рисою американської та радянської преси у другій половині 1980-х рр. була поява публікацій з екологічної тематики. Це у першу чергу було спричинено катастрофою, яка відбулася у 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Загально відомо, що ця аварія спричинила хвилю негативних реакцій з боку інших держав. У західних країнах засуджували політику замовчування, якої дотримувалися радянські керівники. Втім, після того, як стали відомі глобальні наслідки вибуху на АЕС і більшість країн засудили СРСР, на сторінках американських видань з'явилися статті, у яких висловлювалися співчуття і бажання надати можливу допомогу постраждалим від аварії. У радянських періодичних виданнях в означений період також з'явилися публікації з екологічної тематики стосовно США. Переважна більшість з них фокусувала увагу на закликах до налагодження співробітництва між США та СРСР заради вирішення екологічних проблем світового масштабу.

За допомогою контент-аналізу було виявлено, що на сторінках американських періодичних видань інформація стосовно СРСР в екологічній тематиці у 1986-1991 рр. здебільшого мала співчутливе забарвлення – від 66% до 100%. На шпальтах радянської «Правди» публікацій з екологічної тематики

стосовно США було значно менше. Зокрема, у проаналізованих номерах «Правди» статті даного тематичного блоку з'явилися лише у 1989 р., і у маленькій кількості. Втім, у них фокусувалася увага на необхідності співробітництва і діалогу в окресленій сфері, а тому більшість публікацій ми віднесли до позитивних. Так, результати контент-аналізу підтверджують, що у 1989-1990 рр. кількість позитивних матеріалів склала більше 50% (Див. Додаток М.5).

У цілому, результати контент-аналізу підтверджують наявність двох етапів трансформації у відображенні образу протилежної держави у 1985-1991 рр. Так, у 1985-1987 рр. кількість публікацій, в яких містилися негативні характеристики країни суперника, складала в обох виданнях більше 50%. Зокрема, у «The Washington Post» у 1985 р. кількість негативних публікацій склала 100%, у 1986 р. – 79%, у 1987 р. – 52%, у «Правді» у 1985 р. – 100%, у 1986 р. – 97%, у 1987 р. – 85% (Див. Додаток Н). Втім, з 1988 р. серед загальної кількості матеріалів стосовно протилежної держави кількість негативних матеріалів складала менше 50%, що свідчить про перевагу позитивних характеристик. Так, в американському виданні кількість негативних публікацій у 1988-1991 рр. коливалась від 32% до 42%, у радянській газеті – від 35% до 48% (Див. Додаток Н). Отже, характерною рисою у періодичних виданнях було збільшення акцентів на позитивних рисах стосовно протилежної держави. Втім, негативні риси продовжували висвітлюватися, хоча і в значно меншій кількості. Ці негативні характеристики не зникли повністю навіть після завершення Холодної війни у 1991 р., що знаходить прояв, наприклад, сьогодні у такому явищі як антиамериканізм.

Таким чином, дослідивши американські та радянські періодичні видання другої половини 1980-х рр., ми можемо говорити про те, що в означений період у відображенні образу протилежної держави в США та СРСР відбулася трансформація від «ворога» до потенційного «партнера». Проаналізовані матеріали 1985-1991 рр. свідчать про наявність двох етапів еволюції «образу

ворога» в американсько-радянських відносинах: 1985-1987 рр., 1988-1991 рр. Можна простежити чітку різницю у тональності публікацій стосовно протилежної держави відповідно до виділених етапів, що було підтверджено також і результатами контент-аналізу. Зокрема, упродовж 1985-1987 рр. на сторінках газет публікувалися матеріали, в яких продовжували висвітлюватися переважно негативні риси країни-суперника. З 1988 р. простежується поступове збільшення кількості позитивних публікацій, що свідчить про пом'якшення рис протилежної держави і поступовий відхід від традиційного відображення іншої сторони як основного «ворога».

* * *

Таким чином, поживалення американсько-радянських відносин у другій половині 1980-х рр. безпосередньо вплинуло на ідеологічну сферу та відбилося на відображенні протилежної держави в інформаційному просторі обох країн. Так, в офіційній риториці США та СРСР стосовно країни-суперника у 1985-1991 рр. поступово з'являлися нові акценти. Зокрема, американські та радянські лідери почали частіше використовувати слова «довіра», «надія», «співробітництво», «партнерство».

У ході дослідження офіційних заяв, виступів, промов керівників обох держав було виявлено два етапи трансформації «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1985-1991 рр. Аналіз американських та радянських періодичних видань, зокрема контент-аналіз газет «The Washington Post» та «Правди» підтвердив наявність двох якісно-відмінних етапів у висвітленні інформації стосовно протилежної держави.

Хронологічні межі першого етапу: 1985-1987 рр. У ці роки офіційна риторика та періодичні видання США та СРСР продовжували фокусувати увагу на зображенні країни-суперника здебільшого у негативному світлі. Протилежну державу характеризували наступними рисами: агресивність, войовничість, ворожість, антидемократичність, низький рівень життя більшості населення, аморальність та відсутність духовних цінностей. Втім,

результати контент-аналізу підтвердили появу позитивних публікацій стосовно країни-суперника, хоча їхня кількість була значно меншою у порівнянні з негативними публікаціями.

З 1988 р. розпочався другий етап останнього періоду Холодної війни, коли наочною стала істотна трансформація образу протилежної держави як основного ворога. Поступово в офіційному дискурсі та на сторінках періодики США та СРСР образ іншої держави почав набувати рис потенційного партнера.

ВИСНОВКИ

1. Здійснений огляд стану наукової розробки питання «образу ворога» в США та СРСР у 1979-1991 рр. засвідчив відсутність комплексного дослідження даної теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Наявні роботи підтверджують, що певною мірою вивчено лише втілення «образу ворога» у перші десятиліття Холодної війни. Залучений комплекс різнохарактерних джерел та методів дослідження забезпечив можливість виявлення змін у відображенні інформації стосовно протилежної держави в США та СРСР у досліджуваній період. Зокрема, у даній дисертаційній роботі увага була зацентрована на специфіці висвітлення «образу ворога» в американській та радянській офіційній риториці та друкованих ЗМІ, які відігравали ключову роль в інформаційній політиці та істотно впливали на вкорінення негативних стереотипів про протилежну державу.

2. Виявлено, що серед значної кількості засобів формування «образу ворога» в США та СРСР після завершення Другої світової війни найбільш впливовими були офіційні виступи лідерів обох держав, преса, телебачення, кінофільми, література. «Образ ворога» був невід'ємною складовою американсько-радянського ідеологічного протистояння: у США – в контексті ідей антикомунізму, у СРСР – у контексті боротьби з імперіалізмом. Упродовж 1946-1979 рр., незважаючи на зміни в американсько-радянських відносинах, «образ ворога» зберігався та сприяв закріпленню негативних стереотипів щодо держави-суперника в інформаційному просторі обох держав.

3. Під час аналізу міжнародної ситуації та змін в американсько-радянських відносинах було встановлено, що вони безпосередньо впливали на ідеологічну політику США та СРСР, зокрема, на відображення образу протилежної держави. З огляду на те, що періоди конфронтації між США та СРСР чергувалися із періодами пом'якшення, введення радянських військ до Афганістану у 1979 р. спровокувало чергове загострення відносин між країнами. Ескалація американсько-радянського конфлікту у 1979-1985 рр.,

що навіть кваліфікувалася деякими дослідниками як «Друга холодна війна», істотно вплинула на радикалізацію «образу ворога» в обох країнах. З 1985 р., коли СРСР очолив М.С. Горбачов, в американсько-радянських відносинах почали формуватися передумови для відходу від конфронтації. Реальні зміни у відносинах двох держав спостерігалися лише з кінця 1987 р. Саме після досягнення перших домовленостей між лідерами США та СРСР з питань скорочення озброєнь в інформаційному просторі обох країн почали проявлятися позитивні зміни у відображенні образу протилежної сторони.

4. У ході дослідження американської та радянської офіційної риторики щодо держави-суперника часів «Другої холодної війни» було виявлено, що «образ ворога» в США та СРСР у цілому мав багато спільних рис. По-перше, головним стилістичним прийомом подання інформації про протилежну сторону була антитеза, а саме наповнення різним змістом однакових понять, зокрема таких, як «демократія», «свобода». По-друге, спільною рисою для офіційного дискурсу США та СРСР було висвітлення інформації про іншу державу в контексті військової, політичної, соціально-економічної, культурної, екологічної проблематики. Ескалація американсько-радянського конфлікту у 1979-1985 рр. стала причиною особливої уваги з боку лідерів США та СРСР до військової та політичної тематики. Втім, існували і певні відмінності. Було виявлено, що в офіційній риториці США домінуючою була увага до питань порушення прав людини в СРСР, у той час, як радянські лідери у своїх промовах та виступах фокусувалися передусім на недоліках американської соціально-економічної системи, яка у спотвореному вигляді, з гіперболізованими негативними рисами презентувалася радянській громадськості.

5. Дослідження матеріалів друкованих ЗМІ США та СРСР першої половини 1980-х рр. дало змогу з'ясувати спільні та відмінні риси у висвітленні інформації стосовно протилежної держави. Серед спільних рис, що характеризують американські та радянські періодичні видання окресленого періоду, можна назвати наступні: дотримання принципів

військової пропаганди; перебільшення, акцентування уваги на питаннях, які підкреслювали негативний образ протилежної сторони, а також замовчування тієї інформації, яка могла б сприяти поширенню негативного образу власної держави; найбільша кількість правдивої інформації щодо країни-суперника містилася у матеріалах стосовно спортивної та екологічної тематики; «образ ворога» наділявся спільними рисами – протилежна сторона несе основну зовнішньополітичну загрозу всім базовим цінностям суспільства, є уособленням агресії і всесвітнього зла. Основними відмінностями американських друкованих ЗМІ у зображенні Радянського Союзу були наявність видань різного політичного спрямування, що забезпечувало можливість вибору альтернативних поглядів та оцінок СРСР та акцентування уваги на висвітленні політичної тематики стосовно протилежної держави. Серед специфічних рис радянських друкованих ЗМІ у висвітленні ними матеріалів про Сполучені Штати слід зазначити: однобічність всієї преси; більшу кількість ідеологічних штампів стосовно країни-суперника; наділення «образу ворога» більш агресивними рисами, акцентування уваги на військових аспектах.

б. В умовах налагодження американсько-радянського діалогу у другій половині 1980-х рр. можна помітити появу нових акцентів в офіційних інтерпретаціях протилежної держави. Аналіз офіційних заяв, виступів та промов лідерів США та СРСР дав змогу виділити два етапи еволюції образу іншої країни упродовж 1985-1991 рр. У 1985 р., після приходу до влади в СРСР М. Горбачова, з'явилися перші заклики до порозуміння та встановлення співробітництва. Тим не менш, в офіційному дискурсі простежувалося продовження використання традиційних негативних характеристик країни-суперника. Певним вододілом стала Вашингтонська зустріч Р. Рейгана та М.С. Горбачова у грудні 1987 р., після якої протилежну сторону як у США, так і в СРСР почали позиціонувати як потенційного партнера у різних сферах. Свідченням цього стало використання в обох

державках таких характеристик щодо іншої сторони як «довіра», «надія», «партнерство» та «співробітництво».

7. У 1985-1991 рр. на сторінках американської та радянської преси також відбулася трансформація «образу ворога». Результати контент-аналізу друкованих ЗМІ підтвердили наявність двох етапів еволюції «образу ворога» в США та СРСР. У 1985-1987 рр., не дивлячись на появу позитивних публікацій з деяких тем, протилежну державу і у США, і у СРСР продовжували висвітлювати, здебільшого, як основного «ворога», наділяючи його такими негативними рисами, як ворожість, агресивність, войовничість та антидемократичність. З 1988 р. відбулися кардинальні зміни у відображенні образу США та СРСР на сторінках американських та радянських періодичних видань. Спільною рисою для друкованих ЗМІ обох держав була трансформація образу протилежної країни від «ворога» до потенційного «партнера». Особливістю періодичних видань США була інтерпретація СРСР як перспективного ринку, що становитиме інтерес для американського бізнесу. Новою рисою також було висловлювання співчуття до постраждалих унаслідок соціальних проблем, екологічних та природних катастроф у СРСР. У радянській пресі з 1988 р. почав створюватися новий образ США як «партнера», за яким визнавалися певні переваги у різних сферах та особливо підкреслювався достатньо високий рівень життя американців. З 1989 р. можна відстежити подальшу зміну тональності інформаційних матеріалів про США у радянській пресі: почалося не просто позитивне висвітлення, а й своєрідне пропагування переваг життя капіталістичного суспільства, з'явилися ідеї про можливість запозичення досвіду США у різних сферах, що раніше взагалі було неприпустимим.

Таким чином, упродовж 1980-х рр. «образи ворога» в США та СРСР були своєрідним віддзеркаленням один одного. В обох державах він використовувався не тільки для пояснення зовнішньої політики власної держави, але і для забезпечення підтримки з боку суспільства щодо рішень у внутрішній політиці, зокрема, для обґрунтування зростання асигнувань на

озброєння. В цілому, у 1979-1991 рр. у США та СРСР відбулася еволюція образу протилежної держави від головного зовнішнього «ворога» до «партнера».

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблематики. Подальшого вивчення потребують питання викладання історії в американських та радянських школах та поширення «образу ворога» і негативних стереотипів про США та СРСР у навчальному процесі; висвітлення історії протилежної держави у шкільних та університетських підручниках; характеристики «образу ворога», що втілювався у телевізійному просторі періоду Холодної війни; ролі академічного середовища та наукових досліджень у формуванні та поширенні «образу ворога» у роки Холодної війни; образ протилежної країни в неофіційній пресі СРСР, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

I. Міжнародні нормативно-правові документи

1. Декларация о международных гарантиях [Электронный ресурс]. – Женева, 14 апреля 1988 года. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/humanitarian/afghanistan/docs/s19835a3.pdf> (дата обращения : 05.03.2012) – Название с экрана.
2. Соглашение о взаимосвязи для урегулирования положения, относящегося к Афганистану [Электронный ресурс]. – Женева, 14 апреля 1988 года. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/humnitarian/afghanistan/docs/s19835a4.pdf> (дата обращения : 05.03.2012) – Название с экрана.
3. Agreement Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On Destruction And Non Production Of Chemical Weapons And On Measures To Facilitate The Multilateral Convention On Banning Chemical Weapons, June 1, 1990 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.acq.osd.mil/tc/treaties/bda/text.htm> (last access : 05.03.2015). – Title from the screen.
4. Agreement Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on Notifications of Launches of Intercontinental Ballistic Missiles and Submarine-Launched Ballistic Missiles, Moscow, May 31, 1988 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/balist1.html> (last access : 05.03.2012). – Title from the screen.
5. Agreement Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics on the Establishment of Nuclear Risk Reduction Centers (and Protocols Thereto), Washington, September 15, 1987 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.state.gov/t/isn/5179.htm> (last access : 05.03.2012). – Title from the screen.

6. Special Meeting of Foreign and Defence Ministers (The "Double-Track" Decision on Theatre Nuclear Forces), Brussels, 12 December 1979 [Electronic resource]. – Access mode : <http://web.archive.org/web/20090227173641/http://www.nato.int/docu/basic/b791212a.htm> (last access : 29.10.2016). – Title from the screen.
7. Text of the Joint U.S.-Soviet Statement : Greater Understanding Achieved [Electronic resource] // The New York Times. – November 22, 1985. – Access mode : <http://www.nytimes.com/1985/11/22/world/summit-finale-praise-weinberger-text-joint-us-soviet-statement-greater.html?pagewanted=all> (last access : 07.11.2016). – Title from the screen.
8. Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics of the Limitation of Strategic Offensive Arms, Together With Agreed Statements and Common Understandings Regarding the Treaty [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/salt2-2.html> (last access : 10.05.2014). – Title from the screen.
9. Treaty Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles, Washington, December 8, 1987 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.state.gov/t/avc/trty/102360.htm#text> (last access : 05.03.2012). – Title from the screen.
10. Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, July 31, 1991 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.state.gov/www/global/arms/starthtm/start/start1.html#ArtI> (last access : 05.03.2012). – Title from the screen.
11. Union Of Soviet Socialist Republics-United States : Agreement on the Prevention of Dangerous Military Activities, Moscow, June 12, 1989 [Electronic resource] // International Legal Materials. – Vol. 28. – № 4. – July, 1989. – pp. 877-895. – Access mode : <http://www.europeanleadershipnetwork.org/>

medialibrary/2015/08/17/1eed3f1b/prevention%20of%20dangerous%20military%20activities.pdf (last access : 05.03.2012). – Title from the screen.

II. Документи і матеріали державної влади США та СРСР США

Публічні виступи Президента США

Інавгураційні промови

12. Bush G. H. W. Inaugural Address, January 20, 1989 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=16610> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.
13. Carter J. Inaugural Address, January 20, 1977 [Electronic resource] / Jimmy Carter. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=6575> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.
14. Eisenhower D. Second Inaugural Address, January 21, 1957 [Electronic resource] / Dwight D. Eisenhower. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=10856> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.
15. Kennedy J. Inaugural Address, January 20, 1961 [Electronic resource] / John F. Kennedy. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=8032> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.
16. Nixon R. Inaugural Address, January 20, 1969 [Electronic resource] / Richard Nixon. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=1941> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.
17. Reagan R. Inaugural Address, January 20, 1981 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=43130> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.

18. Reagan R. Inaugural Address, January 21, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38688> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.
19. Truman H. Inaugural Address, January 20, 1949 [Electronic resource] / Harry S. Truman. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=13282> (last access : 08.11.2014). – Title from the screen.

Щорічні звернення Президента до спільного засідання обох палат Конгресу США

20. Bush G. H. W. Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, January 29, 1991 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19253> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
21. Bush G. H. W. Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, January 30, 1990 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=18095> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
22. Bush G. H. W. Address on Administration Goals Before a Joint Session of Congress, February 9, 1989 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=16660> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
23. Carter J. The State of the Union Address Delivered Before a Joint Session of the Congress, January 23, 1980 [Electronic resource] / Jimmy Carter. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=33079> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
24. Reagan R. Address Before a Joint Session of the Congress on the Program for Economic Recovery, February 18, 1981 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=43425> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.

25. Reagan R. Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, February 4, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36646> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
26. Reagan R. Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, February 6, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38069> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
27. Reagan R. Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, January 25, 1983 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=41698> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
28. Reagan R. Address Before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, January 25, 1984 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=40205> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
29. Reagan R. Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, January 25, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36035> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
30. Reagan R. Address Before a Joint Session of the Congress Reporting on the State of the Union, January 26, 1982 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42687> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
31. Reagan R. Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, January 27, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=34430> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.

Промови Президента США під час офіційних зборів і зустрічей

32. Рейган Р. Выступление в парламенте Великобритании, Вестминстерский дворец, 8 июня 1982 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 95-108.
33. Рейган Р. Выступление и ответы на вопросы на встрече со студентами Московского государственного университета, 31 мая 1988 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 347-365.
34. Рейган Р. Выступление на ежегодной конференции Национальной ассоциации евангелистов, Орlando, штат Флорида, 8 марта 1983 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 152-163.
35. Рейган Р. Выступление на конференции Консервативного комитета политического действия, Вашингтон, округ Колумбия, 20 марта 1981 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 81-89.
36. Рейган Р. Выступление при подписании Договора по РСМД, Белый дом, Восточная гостиная, 8 декабря 1987 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 299-303.
37. Рейган Р. Обращение к нации по поводу событий в Ливане и на Гренаде, Овальный кабинет, 27 октября 1983 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 167-180.
38. Рейган Р. Предисловие / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 13-16.
39. Рейган Р. Речь при вступлении на пост президента, 20 января 1981 г. / Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 55-62.

40. Рейган Р. Рождественское радиообращение к нации, 25 декабря 1982 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 127-132.
41. Presidential Debate at the University of California in Los Angeles, October 13, 1988 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29412> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
42. Presidential Debate in Winston-Salem, North Carolina, September 25, 1988 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29411> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

Виступи Президента США у ЗМІ

43. Рейган Р. Рождественское радиообращение к нации, 25 декабря 1982 г. / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 127-132.
44. Bush G. H. W. The President's News Conferences, January 5, 1990 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=18008> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
45. Bush G. H. W. The President's News Conference in Paris, July 16, 1989 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=17301> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
46. Bush G. H. W. The President's News Conferences, June 27, 1989 [Electronic resource] / George Bush. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=17216> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
47. Carter J. Address to the Nation on the Soviet Invasion of Afganistan, January 4, 1980 [Electronic resource] / Jimmy Carter. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=32911> (last access : 14.06.2016). – Title from the screen.

48. Carter J. The President's News Conference, February 13, 1980 [Electronic resource] / Jimmy Carter. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=32928> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
49. Crisis in Afghanistan. Interview with President Carter, December 31, 1979 [Electronic resource] // *Survival : Global Politics and Strategy*. – 1980. – Vol. 22. – Is. 2. – Access mode : <http://www.tandfonline.Com/doi/abs/10.1080/00396338008441874?journalCode=tsur20> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
50. Reagan R. Address to the Nation on Defense and National Security, March 23, 1983 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <https://reaganlibrary.archives.gov/archives/speeches/1983/32383d.htm> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
51. Reagan R. Radio Address to the Nation Following the Soviet-United States Summit Meeting, December 12, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=33816> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
52. Reagan R. Radio Address to the Nation on Armed Forces Day and Defense Spending, May 18, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42346> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
53. Reagan R. Radio Address to the Nation on Central America, February 16, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38231> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
54. Reagan R. Radio Address to the Nation on Counterintelligence Activities, June 29, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38840> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.

55. Reagan R. Radio Address to the Nation on Deficit Reduction and Soviet-United States Relations, December 5, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=33783> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
56. Reagan R. Radio Address to the Nation on Foreign Policy, October 20, 1984 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39294> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
57. Reagan R. Radio Address to the Nation on Grenada and Nicaragua February 22, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36904> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
58. Reagan R. Radio Address to the Nation on House of Representatives Defense Authorization Bill, August 16, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=37770> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
59. Reagan R. Radio Address to the Nation on National Security and Administration Goals, March 14, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=33972> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
60. Reagan R. Radio Address to the Nation on Nuclear Weapons, October 29, 1983 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=40701> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
61. Reagan R. Radio Address to the Nation on Regional Conflicts, March 7, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=33952> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
62. Reagan R. Radio Address to the Nation on Soviet-United States Relations, August 29, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode :

- <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=34747> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
63. Reagan R. Radio Address to the Nation on the Bonn Economic Summit, May 4, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38587> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
64. Reagan R. Radio Address to the Nation on the Meeting With Soviet General Secretary Gorbachev in Reykjavik, Iceland, October 4, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36544> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
65. Reagan R. Radio Address to the Nation on the MX Missile, March 9, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38302> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
66. Reagan R. Radio Address to the Nation on the Situation in Central America, March 30, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38416> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.
67. Reagan R. Radio Address to the Nation on the Soviet-United States Summit Meeting in Moscow and the Toronto Economic Summit, June 4, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=35911> (last access : 11.11.2014). – Title from the screen.
68. Reagan R. Radio Address to the Nation on the Soviet-United States Summit Meeting in Moscow, May 28, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=35891> (last access : 11.11.2014). – Title from the screen.
69. Reagan R. Radio Address to the Nation on the Strategic Defense Initiative, July 12, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode :

<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=37590> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.

70. Reagan R. Radio Address to the Nation on Soviet-United States Relations, December 3, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=35227> (last access : 11.11.2014). – Title from the screen.

71. Reagan R. Radio Address to the Nation on United States Assistance for the Nicaraguan Democratic Resistance, March 8, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=36966> (last access : 10.11.2014). – Title from the screen.

72. Reagan R. The President's News Conference, April 4, 1984 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39726> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

73. Reagan R. The President's News Conference, August 12, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=37733> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

74. Reagan R. The President's News Conference, December 8, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=35251> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

75. Reagan R. The President's News Conference, December 17, 1981 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=43367> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

76. Reagan R. The President's News Conference, December 20, 1983 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=40886> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

77. Reagan R. The President's News Conference, February 4, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=35462> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
78. Reagan R. The President's News Conference, February 18, 1982 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42183> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
79. Reagan R. The President's News Conference Following the Soviet-United States Summit Meeting in Moscow, June 1, 1988 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=35903> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
80. Reagan R. The President's News Conference, January 9, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=38344> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
81. Reagan R. The President's News Conference, January 29, 1981 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=44101> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
82. Reagan R. The President's News Conference, June 11, 1986 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=37431> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
83. Reagan R. The President's News Conference, June 11, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=34384> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
84. Reagan R. The President's News Conference, June 14, 1984 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode :

- <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=40049> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
85. Reagan R. The President's News Conference, June 28, 1983 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=41535> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
86. Reagan R. The President's News Conference, March 31, 1982 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42346> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
87. Reagan R. The President's News Conference, May 13, 1982 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=42517> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
88. Reagan R. The President's News Conference, May 22, 1984 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39958> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
89. Reagan R. The President's News Conference, October 22, 1987 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=33594> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.
90. Reagan R. The President's News Conference, September 17, 1985 [Electronic resource] / Ronald Reagan. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=39125> (last access : 15.11.2014). – Title from the screen.

Директиви з національної безпеки

91. NSDD-24. Mission to Certain European Countries Concerning Oil and Gas Equipment Exports to USSR and Restricting Credits to Soviet Bloc Countries,

February 9, 1982 [Electronic resource]. – Access mode : <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-24.pdf> (last access : 08.10.2014). – Title from the screen.

92. NSDD-41. December 30, 1981. Sanctions on Oil and Gas Equipment Exports to USSR, June 22, 1982 [Electronic resource]. – Access mode : <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-41.pdf> (last access : 08.10.2014). – Title from the screen.

93. NSDD-54. United States Policy Toward Eastern Europe, September 2, 1982 [Electronic resource]. – Access mode : <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-54.pdf> (last access : 05.11.2016). – Title from the screen.

94. NSDD-66. East-West Relations and Poland Related Sanctions, November 29, 1982 [Electronic resource]. – Access mode : <http://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm> (last access : 08.10.2014). – Title from the screen.

95. Presidential Directive/NSC-59. Nuclear Weapons Employment policy. – The White House, Washington, July 25, 1980 [Electronic resource]. – Access mode : <http://fas.org/irp/offdocs/pd/pd59.pdf> (last access : 08.10.2014). – Title from the screen.

96. Republican Party Platform of 1980, July 15 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=25844> (last access : 08.10.2014). – Title from the screen.

97. 19 u.s. code § 2432 - freedom of emigration in east-west trade [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.law.cornell.edu> (last access : 08.10.2014). – Title from the screen.

СРСР

Публічні виступи лідерів держави

Доповіді на з'їздах КПРС, Пленумах ЦК КПРС :

98. Андропов Ю.В. Речь на Пленуме ЦК КПСС, 13 июня 1983 г. / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.
99. Андропов Ю.В. Речь на Пленуме ЦК КПСС, 22 ноября 1982 года / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.
100. Брежнев Л.И. Об очередном XXVI съезде КПСС / Л.И. Брежнев // Пленум Центрального Комитета КПСС 23 июня 1980 года : Стенограмма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh/cc80-28.pdf> (дата обращения : 10.09.2014). – Название с экрана.
101. Брежнев Л.И. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXIII съезду Коммунистической партии Советского Союза, 29 марта 1966 г. / Л.И. Брежнев // Материалы XXIII съезда Коммунистической партии Советского Союза (29 марта-8 апреля 1966 года) : Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1966. – С. 18-109.
102. Брежнев Л.И. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXIV съезду Коммунистической партии Советского Союза, 30 марта 1971 г. / Л.И. Брежнев // Материалы XXIV съезда Коммунистической партии Советского Союза (30 марта-9 апреля 1971 года) : Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1971. – С. 25-132.
103. Брежнев Л.И. Отчет Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи в области внутренней и внешней политики, 23 февраля 1981 г. / Л.И. Брежнев // Материалы XXVI съезда Коммунистической партии Советского Союза (23 февраля-3 марта 1981 года) : Стенографический отчет. Том 1. – М.: Политиздат, 1981. – С. 20-99.
104. Брежнев Л.И. Отчет Центрального Комитета КПСС и очередные задачи в области внутренней и внешней политики, 24 февраля 1976 г. / Л.И. Брежнев // Материалы XXV съезда Коммунистической партии

Советского Союза (24 февраля-5 марта 1976 года) : Стенографический отчет. Том 1. – М. : Политиздат, 1976. – С. 26-115.

105. Горбачев М.С. О ходе реализации решений XXVII съезда КПСС и задачах по углублению перестройки, 28 июня 1988 г. / М.С. Горбачев // Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г. – М. : Политиздат, 1988. – С. 1-97.

106. Горбачев М.С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1986 г. / М.С. Горбачев // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза (25 февраля-6 марта 1986 года) : Стенографический отчет. Том 1. – М. : Политиздат, 1986. – С. 3-97.

107. Громыко А.А. Доклад о международном положении и внешней политике Советского Союза / А.А. Громыко // Пленум Центрального Комитета КПСС 23 июня 1980 года : Стенограмма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh/cc80-28.pdf> (дата обращения : 10.09.2014). – Название с экрана.

108. Хрущев М.С. Отчетный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XX съезду партии, 14 февраля 1956 г. / М.С. Хрущев // Материалы XX съезда Коммунистической партии Советского Союза (14-25 февраля 1956 года) : Стенографический отчет. Том 1. – М. : Политиздат, 1956. – С. 9-120.

Промови під час офіційних та урочистих зборів

109. Андропов Ю.В. Единство народа – великая сила. Речь на встрече с избирателями Приокского избирательного округа по выборам в Верховный Совет РСФСР в г. Горьком 11 февраля 1980 г. / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи / 2-е изд. – М. : Политиздат, 1984. – С. 180-189.

110. Андропов Ю.В. Ленинизм – неисчерпаемый источник революционной энергии и творчества масс. Доклад на торжественном заседании в Москве,

посвященном 112-й годовщине со дня рождения В.И. Ленина, 22 апреля 1982 г. / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи / 2-е изд. – М. : Политиздат, 1984. – С. 190-203.

111. Андропов Ю.В. Шестьдесят лет СССР. Доклад на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного совета СССР и Верховного Совета РСФСР в Кремлевском Дворце съездов, 21 декабря 1982 года / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи / 2-е изд. – М. : Политиздат, 1984. – С. 5-19.

112. Брежнев Л.И. Наш курс – мирное созидание. Речь на встрече с избирателями Бауманского избирательного округа города Москвы 22 февраля 1980 г. / Л.И. Брежнев // Ленинским курсом. Речи, приветствия, статьи. – Т. 8. – М. : Политиздат, 1981 г. – С. 276-286.

113. Встреча М.С. Горбачева с представителями американской интеллигенции, 31 мая 1990 г. // Известия. – 2 июня 1990 г. – С. 2.

114. Выступление Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева на 43-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (7 декабря 1988) : аудиозапись [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/60834/> (дата обращения : 10.09.2014). – Название с экрана.

115. Горбачев М.С. Речь на XI съезде СЕПТ в Берлине, 18 апреля 1986 г. / М.С. Горбачев // Правда. – 19 апреля, 1986 г. — С. 2.

116. Горбачев М.С. Речь на обеде в честь прибывшего в Москву президента США Р. Рейгана / М.С. Горбачев // Правда. – 30 мая, 1988 г. — С. 5.

117. Черненко К.У. Речь в Большом Кремлевском дворце на обеде в честь председателя Временного военного административного совета социалистической Эфиопии и комиссии по организации Партии трудящихся Эфиопии Менгисту Хайле Мариама, 29 марта 1984 г. / К.У. Черненко // Народ и партия едины. Избранные речи и статьи. – М. : Политиздат, 1984. – С. 425-427.

Виступи у ЗМІ

118. Андропов Ю.В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРГ), 19 апреля 1983 года / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи / 2-е изд. – М. : Политиздат, 1984. – С. 259-271.
119. Андропов Ю.В. Ответы на вопросы корреспондента газеты «Правда», 27 марта 1983 года / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи / 2-е изд. – М. : Политиздат, 1984. – С. 250-253.
120. Брежнев Л.И. Ответы на вопросы корреспондента газеты «Правда», 13 января 1980 г. / Л.И. Брежнев // Ленинским курсом. Речи, приветствия, статьи. – М. : Политиздат, 1981 г. – Т. 8. – С. 244-252.
121. Горбачов М.С. Відповіді американському журналу «Тайм», 28 серпня 1985 року / М.С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1985. – 29 с.
122. Горбачев М.С. Новогоднее обращение к советскому народу, 31 декабря 1988 г. / М.С. Горбачев // Правда. – 1989 г. – 1 января. – С. 1.
123. Горбачев М.С. Ответы на вопросы корреспондентов «Вашингтон пост» и «Ньюсуик», 22 мая 1988 г. / М.С. Горбачев // Правда. – 23 мая, 1988 г. – № 144. – С. 5.
124. Горбачев М.С. Послание Президенту США Р. Рейгану в связи с сорокалетием победы / М.С. Горбачев // Правда. – 10 мая, 1985 г. – С. 5.
125. Заявление Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева по советскому телевидению, 18 августа 1986 года. – М. : Политиздат, 1986. – 14 с.

Промови під час зустрічей з лідерами та провідними політичними діячами інших країн

126. Беседа М.С. Горбачева и Дж. Буша-старшего во время встречи на Мальте, 2-3 декабря, 1989 г. / М.С. Горбачев. // Годы трудных решений. – Москва, 1993. – С. 173-197.
127. Беседа М.С. Горбачева с Дж. Шульцем, 23 октября 1987 г. [Электронный ресурс] / Хроника внешнеполитических событий в СССР

- 1987 г. – Режим доступа : <http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vneshpolitika/show29324/> (дата обращения : 05.07.2014). – Название с экрана.
128. Беседа М.С. Горбачева с папой Иоанном-Павлом II, 1 декабря 1989 г. [Электронный ресурс] / Хроника внешнеполитических событий в СССР 1989 г. – Режим доступа : http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vneshpolitika/show_29326/ (дата обращения : 05.07.2014). – Название с экрана.
129. Беседа М.С. Горбачева с представителями делового мира США, 10 декабря 1987 г. // Правда. – 12 декабря, 1987 г. – № 346. – С. 5.
130. Беседа Горбачева М.С. с Президентом Народной республики Ангола Ж.Э. душ Сантушем, 6 мая 1986 г. [Электронный ресурс] // Хроника внешнеполитических событий в СССР 1986 г. – Режим доступа : http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vneshpolitika/show_29323/ (дата обращения : 24.06.2014). – Название с экрана.
131. Беседа М.С. Горбачева с Премьер-министром Швеции И. Карлссоном, 15 апреля 1986 г. (Из записи беседы) [Электронный ресурс] / Хроника внешнеполитических событий в СССР 1986 г. – Режим доступа : <http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vneshpolitika/show29323/> (дата обращения : 05.07.2014). – Название с экрана.
132. Беседа М.С. Горбачева с Ф. Кастро, 2 марта 1986 г. (Из записи беседы) [Электронный ресурс] / Хроника внешнеполитических событий в СССР 1986 г. – Режим доступа : http://www.gorby.ru/archival/expocenter/vneshpolitika/show_29323/ (дата обращения : 05.07.2014). – Название с экрана.
133. Из беседы с вице-президентом США Джорджем Бушем, Вашингтон, 10 декабря 1987 года / Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки : документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам / Горбачев-Фонд. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 188-191.
134. Из беседы с Джорджем Бушем. Москва, 30 июля 1991 года / Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки : документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и

другим материалам / Горбачев-Фонд. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 281-283.

135. Из беседы с Джорджем Бушем (один на один), Мальта, 3 декабря 1989 года / Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки : документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам / Горбачев-Фонд. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 248-249.

136. Из разговора с Джорджем Бушем (по телефону), 30 ноября 1991 года / Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки : документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам / Горбачев-Фонд. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 300-302.

137. Краткий разговор с Джорджем Бушем после беседы на Губернаторском острове в широком составе 7 декабря 1988 года / Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки : документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам / Горбачев-Фонд. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 216-220.

Протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС

138. О вопросах Олимпийских игр в Лос-Анджелесе (США). Постановление Политбюро ЦК КПСС от 5 мая 1984 года. Совершенно секретно. Особая папка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.olympiady.ru/cgi-bin/olgames/games.cgi?event=russian&years=1> (дата обращения : 12.07.2016). – Название с экрана.

139. О направлении спецотряда в Афганистан. Выписка из протокола № 176 заседания Политбюро ЦК КПСС от 6 декабря 1979 года. Совершенно секретно. Особая папка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.coldwar.ru/conflicts/afgan/gru.php> (дата обращения : 05.08.2013). – Название с экрана.

140. О нашей дальнейшей линии в связи с положением в Афганистане. Выписка из протокола № 149 заседания Политбюро ЦК КПСС от 12 апреля 1979 года. Совершенно секретно. Особая папка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh/149-7912.pdf> (дата обращения : 05.08.2013). – Название с экрана.

141. Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи. Выписка из протокола № 172 заседания Политбюро ЦК КПСС от 31 октября 1979 года. Совершенно секретно. Особая папка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh/afg79-19b.pdf> (дата обращения : 05.08.2013). – Название с экрана.

Постанови Секретариату ЦК КПРС

142. О враждебной деятельности противника в связи с Олимпиадой-80. Комитет государственной безопасности СССР. Секретно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/olympiada/kgb79-3.pdf> (дата обращения : 27.02.2012). – Название с экрана.

143. О мероприятиях в поддержку Олимпиады-80. Постановление Секретариата ЦК [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/olympiada/ct199-80.pdf> (дата обращения : 05.03.2012). – Название с экрана.

144. О некоторых мерах по усилению нашего влияния на органы массовой информации развивающихся стран. Выписка из протокола № 162 §5с Секретариата ЦК от 12.06.1979 г. Совершенно секретно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~sasha/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/ideolog/ct162-79.pdf> (дата обращения : 05.03.2012). – Название с экрана.

145. О подготовке в США новой политической диверсии в связи с предстоящей Мадридской встречей. Выписка из протокола № 182 §27гс Секретариата ЦК от 25.10.1979 г. Совершенно секретно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/ideolog/ct182-79.pdf> (дата обращения : 05.03.2012). – Название с экрана.
146. О создании многоазовой космической системы и перспективных космических комплексов. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР № 132-51 от 17 февраля 1976 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aviapanorama.ru/wp-content/uploads/2013/10/42.pdf> (дата обращения : 05.03.2012). – Название с экрана.
147. О сокращении культурных обменов с США. Выписка из протокола № 196 §10с Секретариата ЦК КПСС от 5 февраля 1980 г. Совершенно секретно [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/> (дата обращения : 27.02.2012). – Название с экрана.
148. План мероприятий по усилению антиамериканской пропаганды на ближайшее время», 1 марта 1949 г. Документ Агитпропа ЦК № 128 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69577> (дата обращения : 24.10.2016). – Название с экрана.
149. Постановление ЦК ВКП (б) «О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП (б)» // Советская Сибирь. – 1938 г. – 11 ноября – № 263. – С. 1-2.

III. Джерела особового походження

150. Аксенов В.П. В поисках грустного бэби: Книга об Америке [Электронный ресурс] / В.П. Аксенов. – М. : Текст, 1991. – 118 с. – Режим доступа : <http://www.rulit.net/books/v-poiskah-grustnogo-bebi-read-63353-3.html> (дата обращения : 14.08.2015). – Название с экрана.
151. Ахромеев С.Ф., Корниенко Г.М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 года

[Электронный ресурс] / Ахромеев С.Ф., Корниенко Г.М. – М.: Международные отношения, 1992. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/ahromeev_kornienko/index.html (дата обращения: 08.11.2016). – Название с экрана.

152. Горбачев М.С. Годы трудных решений. Избранное. 1985-1992 гг. / М.С. Горбачев. – М., 1993. – 351 с.

153. Горбачев М.С. Жизнь и реформы. Книга 2 [Электронный ресурс] / Михаил Горбачев. – М.: Новости, 1995. – Режим доступа: <http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/> (дата обращения: 07.11.2016). – Название с экрана.

154. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М.С. Горбачев. – М.: Политиздат, 1988. – 271 с.

155. Добрынин А.Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.) / А.Ф. Добрынин. – М.: Автор, 1996. – 688 с.

156. Жуков Ю.А. СССР – США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались советско-американские отношения / Ю.А. Жуков. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.

157. Лычева Е.А. С миссией мира / Катя Лычева. – М.: АПН, 1988. – 88 с.

158. Новиков Н.В. Внешняя политика США в послевоенный период / Н.В. Новиков // Международная жизнь. – 1990. – № 11. – С. 148-154.

159. Новиков Н.В. Воспоминания дипломата / Н.В. Новиков. – М.: Политиздат, 1989. – 399 с.

160. Ответ Ю.В. Андропова на письмо Саманты Смит, 19 апреля 1983 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://samanthasmith.info/books/Andropov_response.pdf (дата обращения: 13.11.2016). – Название с экрана.

161. Письмо Ю.В. Андропову от американской школьницы Саманты Смит. Ноябрь 1982 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/pismo-yuv-andropovu-ot-amerikanskoi->

shkolnitsy-samanty-smit.html (дата обращения : 13.11.2016). – Название с экрана.

162. Рейган Р. Жизнь по-американски. Пер. с англ. / Р. Рейган. – М. : Издательство «Новости», 1992. – 752 с.

163. Саманта Смит. Путешествие в Советский Союз [Электронный ресурс] / Саманта Смит / Пер. с англ. Е.С. Калининой. – Режим доступа : <http://suuk.su/knigi/SamanthaSmith.pdf> (дата обращения : 14.11.2016). – Название с экрана.

164. Kennan G.F. Memoirs 1925-1950 / George F. Kennan. – New York : Pantheon Books. – 596 p.

165. Kennan Telegram : The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State [Electronic resource] / National Security Archive at George Washington University. – Access mode : <http://nsarchive.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm> (last access : 17.08.2016). – Title from the screen.

IV. Періодичні видання

США

166. The Washington Post 1979-1991.

167. The Wall Street Journal 1979-1991.

168. The New York Times 1979-1991.

169. Adams J.R. Revising Stalin's Legacy / James Ring Adams // The Wall Street Journal. – July 23, 1980. – P. 22.

170. Anderson J. "Liquidating" a Cemetery in Hungary / Jack Anderson // The Washington Post. – May 1, 1983. – P. B7.

171. Anderson J., Atta D.V. "Special Forces" From the Soviet Union / Jack Anderson, Dale Van Atta // The Washington Post. – June 15, 1986. – P. F7.

172. Andropov's Ways : Those Who Have Met Him Say That Kremlin's New Boss Is Charming But Ruthless // The Wall Street Journal. – November 15, 1982. – P. 1, 17.

173. Arocha Z. School Day for Soviet Visitors : Educators Observe Computer Use in Area Classrooms / Zita Arocha // The Washington Post. –November 15, 1986. – P. B1.
174. Bilyk A. Russia’s “Forbidden Zone” / Andrij Bilyk // The Washington Post. – September 15, 1984. – P. A17.
175. Birman I. Will Andropov Purge the Passbooks? / Igor Birman // The Wall Street Journal. – March 21, 1983. – P. 20.
176. Bohlen C. Drunkenness Crackdown Gets Off to Early Start : Soviets Comply Quickly With New Rules / Celestine Bohlen // The Washington Post. – June 1, 1985. – P. A17.
177. Bohlen C. Horowitz, Back in the U.S.S.R. : Heavy Interest in Planned 2 Concerts / Celestine Bohlen // The Washington Post. – April 15, 1986. – P. C1, C9.
178. Brand D. Yuri Andropov, Ex-KGB Chief, Emerges From Shadows Vie for Top Kremlin Post / David Brand // The Wall Street Journal. – November 12, 1982. – P. 18.
179. Branigin W. Soviet Military Operations Seen Increasing in the Pacific : Vietnam’s Cam Ranh Bay Supports Major Naval Base / William Branigin // The Washington Post. – August 1, 1986. – P. A17.
180. Cannon L. Reagan Ends Trip With a “Dream” Of Friendship : Reagan Leaves China With “Dream” Of a New Friendship / Lou Cannon // The Washington Post. – May 1, 1984. – P. A1, A20.
181. Chemical War // The Washington Post. – October 1, 1980. – P. A16.
182. Clines F.X. Reagan Denounces Ideology of Soviet as “Focus of Evil” / Francis X. Clines // The New York Times. – March 09, 1983.
183. Comrade Andropov // The Wall Street Journal. – November 15, 1982. – P. 28.
184. Conroy S. B. Matisse in Bloom : National Gallery Gala Opens U.S.-Soviet Show / Sarah Booth Conroy // The Washington Post. – March 15, 1990. – B1, B8.

185. D'Anastasio M. Red Medicine : Soviet Health System, Despite Early Claims, Is Riddled by Failures // The Wall Street Journal. – August 18, 1987. – P. 1.
186. Daughter Loses Plea for Soviet Chemist // The Washington Post. – July 1, 1983. – P. A24.
187. DeLauer R.D., Troia K. Strategic Balance : Whose Myths? / Richard D. DeLauer, Kathleen Troia // The Washington Post. – October 15, 1983. – P. A13.
188. Desai P. Business Forum; Technology Transfer For Mutual Gain / Padma Desai // The New York Times. – February 10, 1985.
189. Devroy A. Bush Declares “The Time Is Right” To “Let Europe Be Whole and Free” : President Vows to Put Soviet “New Thinking” to Use / Ann Devroy // The Washington Post. – June 1, 1989. – P. A1, A32.
190. DeYoung K. Overwhelming U.N. Vote Condemns Soviets / Karen DeYoung // The Washington Post. – January 15, 1980. – P. A1.
191. Dobbs M. Baltic Leaders Meet with Gorbachev : Soviet Chief Understands Republics’ Problems, Estonian Says / Michael Dobbs // The Washington Post. – September 15, 1989. – P. A22.
192. Dobbs M. Moscow’s “Mick Jagger” Delights Fans, Perplexes Officials : Home-Grown Rock Star Gives Teen-Agers a Taste of Western Pleasures / Michael Dobbs // The Washington Post. – August 15, 1982. – P. A15.
193. Downie L.Jr. Allies Seeking U.N. Action on Soviet Invasion : Allies Want U.N. to Act on Soviets’ Afghan Move / Leonard Downie Jr. // The Washington Post. – January 1, 1980. – P. A1.
194. Evans R., Novak R. Gorbachev’s Malta Hand / Rowland Evans, Robert Novak // The Washington Post. – December 1, 1989. – P. A27.
195. For the records. From an article in New Scientist magazine by Dr. Zhores Medveded, a biochemist at the National Institute for Medical Research in London // The Washington Post. – August 15, 1980. – P. A14.

196. Gigot P.A. Afghans Say Soviet Brutality Grows / Paul A. Gigot // The Wall Street Journal. – March 7, 1983. – P. 27.
197. Goshko J.M. Shultz Calms Norwegians On Sanctions : U.S. Satisfied by Action To Stem Technology Sales / John M. Goshko // The Washington Post. – December 15, 1987. – P. A25.
198. Hamilton A. Soviet Visitors Invited to Help Welcome Reagan / Andrea Hamilton // The Washington post. – August 15, 1988. – P. A19.
199. Hilts P.J. Portion of “Yellow Rain” Riddle Is Linked to Bees, Panel Says / Philip J. Hilts // The Washington Post. – June 1, 1983. – P. A6.
200. Hoagland J. The Fat Russians / Jim Hoagland // The Washington Post. – June 1, 1988. – P. A2.
201. Hoeber A.M. Chemical Weapons : “Obsolete and Deteriorating” / Amoretta M. Hoeber // The Washington Post. – August 1, 1981. – P. A20.
202. Hui D. A skeptical look at initiatives / Dou Hui // Bulletin of the Atomic Scientists, March 1987. – Vol. 43, no. 2. – P. 35-36.
203. Jewish Dissident Sentenced // The Washington Post. – October 15, 1983. – P. A18.
204. Jewish Girl, 12, Sends Appeal To Andropov for Her Father // The Washington Post. – June 15, 1983. – P. A20.
205. Imse A. First Food Donations Reach Moscow Children / Ann Imse // The Washington Post. – December 1, 1990. – P. A16.
206. Kenneth P.M. Soviet Health Care’s Critical Condition // The Wall Street Journal. – January 29, 1987. – P. 28.
207. Klass R. Lifting the Curtain on Afghanistan’s Horror / Rosanne Klass // The Wall Street Journal. – January 24, 1983. – P. 24.
208. Klose K. Retiring U.S. Envoy Sees Grave Soviet Threat / Kevin Klose // The Washington Post. – January 15, 1981. – P. A7.
209. Last Carter Message On Military Urges Updating of Arsenal // The Washington Post. – February 15, 1981. – P. A8.

210. Lee G. Soviets Vow to Abandon Limits If Washington Violates Treaty : Moscow Threatens to Abandon SALT / Gary Lee // The Washington Post. –June 1, 1986. – P. A1.
211. Lewis P. Rise in Soviet Money Supply Called Big / Paul Lewis // The New York Times. – April 6, 1982.
212. McConaughy S., McConaughy C. Many Lights in Armenia : Two American members of a rescue team tell their story / Steve McConaughy, Carol McConaughy // The Washington Post. – January 1, 1989. – P. B7.
213. McFarlane R. Let's Get on With the Opportunity From Iceland / Robert McFarlane // The Washington Post. – October 15, 1986. – P. A19.
214. Moynihan D.P. The Time and Place for International Law : It can free Lithuania and give Gorbachev a face-saving way out / Daniel Patrick Moynihan // The Washington Post. – April 1, 1990. – P. C7.
215. Mr. Reagan in Moscow // The Washington Post. – June 1, 1988. – P. A18.
216. New Year's Greetings Between Nations // The Washington Post. – January 1, 1990. – P. A17.
217. Oberdorfer D. President Praises Gorbachev's Reforms : Reagan Sees "Exciting, Hopeful Times" Under Gorbachev / Don Oberdorfer // The Washington Post. – June 1, 1988. – P. A1, A30.
218. Oberdorfer D. State Department Says Soviets Exploit 4 Million / Don Oberdorfer // The Washington Post. – February 15, 1983. – P. A4.
219. Pincus W. More Soviet Violations Of Arms Pacts Charged. President Reports to Congress Today / Walter Pincus // The Washington Post. – February 1, 1985. – P. A11.
220. Pizar S. Drawing the Poison From U.S.-Soviet Relations / Samuel Pizar // The Wall Street Journal. – August 26, 1980. – P. 32.
221. Pravda : Soviet Lack of Drugs Imperils the Ill // The Washington Post. – August 15, 1991. – P. A41.

222. Radcliffe D. At Spaso House, The Warmth Is Reciprocal : Dinner Spaso House Guest List Fast Tour / Donnie Radcliffe // The Washington Post. – June 1, 1988. – P. B1.
223. Radcliffe D. Rematch For Raisa And Nancy : Barbara Bush to Join Them at N.Y. Lunch / Donnie Radcliffe // The Washington Post. – December 1, 1988. – P. B1.
224. Raspberry W. No Reason To Gloat / William Raspberry // The Washington Post. – December 1, 1989. – P. A27.
225. Remnick D. Soviet Expert Names Gas Used on Georgians / David Remnick // The Washington Post. – May 1, 1989. – P. A22.
226. Republic of Poland, USSR // The Wall Street Journal. – June 11, 1981. – P. 26.
227. Rupert J. Afghanistan : The Red Army in Pursuit of the Mujaheddin / James Rupert // The Washington Post. – June 15, 1986. – P. A10-A11.
228. Salvadoran Guerrillas Set Back, U.S. Asserts // The Washington Post. – October 1, 1980. – P. A10.
229. Selling Security // The Wall Street Journal. – October 2, 1981. – P. 26.
230. Sestanovich S. Gorbachev's Secret Foe : The Workers. Soviet Reforms Mean Hard Times for Ivan / Stephen Sestanovich // The Washington Post. – November 1, 1987. – P. C1-C2.
231. Shcharansky A. Soviet Jewry : The World Must Not Be Fooled by "Menu 9A" / Anatoly Shcharansky // The Washington Post. – August 15, 1986. – P. A17.
232. Shipler D.K. 1300 Rally in Israel to Press For Soviet Emigration / David K. Shipler // The New York Times. – March 15, 1983.
233. Simes D.K. The Glimmer in Moskow's Arms Proposals [Электронный ресурс] / Dimitriy K. Simes // The New York Times. – July 10, 1986. – Режим доступа: <http://www.nytimes.com/ref/membercenter/nytarchive.html>
234. Soviet Advisers Reported in Libya // The Washington Post. – January 1, 1986. – P. A26.
235. Soviet Anti-Semitism // The Washington Post. – July 1, 1983. – P. A16.

236. Soviet Chemical War Goes On // The Washington Post. – December 1, 1982. – P. A26.
237. Soviet Raids in Afghanistan // The Washington Post. – May 15, 1985. – P. A26.
238. Soviets Report Anthrax Case At Site in Urals // The Washington Post. – January 15, 1982. – P. A26.
239. Soviets Suspend Tax On Childless Couples // The Washington Post. – January 15, 1987. – P. A36.
240. Spiegelman J. Was Tchaikovsky Forced to Commit Suicide? / Joel Spiegelman // The Washington Post. – March 1, 1981. – P. C1, C4.
241. Squires S. In Moscow, It's "Just Say Nyet" / Sally Squires // The Washington Post. – December 15, 1987. – P. 18.
242. Talmon P.G. Terrorism and the KGB / Patrik G. Talmon // The Washington Post. – March 1, 1981. – P. C6.
243. The Soviet Biowar // The Wall Street Journal. – November 10, 1986. – P. 22.
244. Three minutes to midnight // Bulletin of the Atomic Scientists. – January 1984. – Vol. 40. – No. 1. – P. 2.
245. Tuck L. The Making Of a World Media Event : Horowitz Concert / Lon Tuck // The Washington Post. – April 15, 1986. – P. C1, C9.
246. U.S. Officials Reaffirm Belief Soviets Used "Yellow Rain" // The Washington Post. – September 1, 1987. – P. A5.
247. Weintraub R.M. Soviet Says Afghan Deadline Met ; Battle Goes On : Soviet Deadline Met as Fighting Continues / Richard M. Weintraub // The Washington Post. – August 15, 1988. – P. A1.
248. Why Are Soviet Babies Dying? // The Wall Street Journal. – February 9, 1983. – P. 30.
249. Yang J., Mufson S. Massive Aid Plan Outlined by Soviet : Bush Upbeat After Talks With Moscow Envoy / John E. Yang, Steven Mufson // The Washington Post. – June 1, 1991. – P. A1, A19.

СРСР

250. Правда 1979-1991 гг.
251. Аргументы и факты 1979-1991 гг.
252. Известия 1979-1991 гг.
253. Труд 1979-1991 гг.
254. Агрессия США против Ливии // Аргументы и Факты. – 29 апреля, 1986. – № 18. – С. 6.
255. Алексеев П. Ракеты за счет детей / П. Алексеев // Правда. – 1 июня, 1982. – № 152. – С. 5.
256. Алло, что у вас нового? // Правда. – 1 августа, 1988. – № 214. – С. 6.
257. Америка и права человека // Аргументы и Факты. – 28 ноября, 1987. – № 48. – С. 6-7.
258. Американцы «второго сорта» // Правда. – 1 июля, 1986. – № 182. – С. 5.
259. Ариевич Г. На долларовой Олимпе / Г. Ариевич // Аргументы и Факты. – 21 января, 1986. – № 4. – С. 4-5.
260. Барахта Б. Милитаристским курсом / Б. Барахта // Правда. – 15 мая, 1984. – № 136. – С. 5.
261. Безответственная политика : критика курса Белого дома // Правда. – 15 марта, 1980. – № 75. – С. 5.
262. Беспалов Ю. Волшебное сопрано / Ю. Беспалов // Правда. – 15 февраля, 1989. – № 49. – С. 1.
263. Большаков В. Трагедия Ливана / В. Большаков // Правда. – 1 августа, 1982. – № 213. – С. 4.
264. Боровик Г. Народная дипломатия : стоит ли она того, во что нам обходится? / Г. Боровик // Правда. – 15 декабря, 1990. – № 349. – с. 5.
265. Булатов Б. Как решается жилищная проблема в СССР и США / Б. Булатов // Аргументы и Факты. – 22 апреля, 1986. – № 17. – С. 3-4.
266. В роли мирового жандарма // Правда. – 15 ноября, 1983. – № 319. – С. 5.

267. Васильев Г. В пропагандистской истерике / Г. Васильев // Правда. – 1 октября, 1981. – № 274. – С. 5.
268. Васильев Г. Второе сердце Бруно / Г. Васильев // Правда. – 15 декабря, 1986 г. – № 349. – С. 5.
269. Вишневский С. Вращающиеся двери. Военно-промышленный комплекс США / С. Вишневский // Правда. – 1 сентября, 1980. – № 245. – С. 6.
270. Вопиющее беззаконие // Правда. – 15 ноября, 1983. – № 319. – С. 5.
271. Вопиющее нарушение // Правда. – 1 мая, 1980. – № 122. – С. 5.
272. Голенков В. Кольцо военной блокады / В. Голенков // Правда. – 1 апреля, 1988. – № 92. – С. 7.
273. Готовят интервенцию // Известия. – 13 ноября, 1982. – № 317. – С. 6.
274. Гренада : замыслы оккупантов // Правда. – 1 января, 1984. – № 1. – С. 5.
275. Григорьев Е. Вокруг разрядки / Е. Григорьев // Правда. – 1 июня, 1980. – № 153. – С. 4.
276. Грин Г. Надежда может прийти с Востока / Грэм Грим // Правда. – 15 июля, 1988. – № 197. – С. 6.
277. Делегация кинематографистов из Голливуда вернулась из СССР // Аргументы и Факты. – 12 марта, 1988. – № 11. – С. 2.
278. «Демократия» дискриминации // Правда. – 1 июля, 1986. – № 182. – С. 5.
279. Дробков В. С грязными целями. Телевизионная фальшивка на экранах Бельгии / В. Дробков // Правда. – 15 марта, 1982. – № 74. – С. 5.
280. Журналисты в Америке // Правда. – 15 октября, 1989. – № 288. – С. 5.
281. Забота о мире реальная и мнимая. Год в политике СССР и США // Аргументы и Факты. – 22 апреля, 1986. – № 17. – С. 1.
282. Злодеяния агрессора // Правда. – 15 августа, 1982. – № 227. – С. 5.
283. Идею мирного сосуществования человечество выстрадало // Аргументы и Факты. – 7 февраля, 1988. – № 9. – С. 6.

284. К безопасному и разумному миру // Правда. – 1 июня, 1990. – № 152. – С. 1-2.
285. К событиям в Иране // Правда. – 1 июля, 1980. – № 183. – С. 5.
286. Кейзеров Н. Возможен ли мир без войны / Н. Кейзеров // Аргументы и Факты. – 7 февраля, 1988. – № 9. – С. 6.
287. Козачок В. Тренер в СССР и на Западе / В. Козачок // Аргументы и Факты. – 1 апреля, 1986. – № 14. – С. 5.
288. Колесниченко Т. Замерзли / Т. Колесниченко // Правда. – 15 января, 1981. – № 15. – С. 5.
289. Колесниченко Т. Зловещие планы / Т. Колесниченко // Правда. – 1 июня, 1981. – № 152. – С. 5.
290. Колесниченко Т. Купите страуса / Т. Колесниченко // Правда. – 1 января, 1981. – № 1. – С. 5.
291. Колесниченко Т. Разрядка или конфронтация / Т. Колесниченко // Аргументы и Факты. – 22 июля, 1986. – № 30. – С. 3.
292. Конструктивный подход // Правда. – 15 апреля, 1988. – № 106. – С. 6.
293. Корионов В. Трудный путь / В. Корионов // Правда. – 1 апреля, 1988. – № 92. – С. 7.
294. Косыгин А. Нашими успехам мы обязаны великому Сталину // Правда. – 21 декабря, 1949. – № 355. – С. 5.
295. Кузнецов Ю. Елки энд палки / Ю. Кузнецов // Правда. – 1 января, 1943. – № 1. – С. 5.
296. Лас-Вегас : за блестящим фасадом // Аргументы и Факты. – 25 марта, 1986. – № 13. – С. 5.
297. Ливия : отвергая провокации и шантаж // Аргументы и Факты. – 14 января, 1986. – № 3. – С. 4.
298. Листов В. Эскалация вмешательства / В. Листов // Правда. – 1 октября, 1987. – № 274. – С. 5.
299. Лишенные детства. Цифры и факты // Правда. – 1 июня, 1982. – № 152. – С. 5.

300. Майами : кольцо полицейской блокады // Правда. – 1 января, 1983. – № 1. – С. 5.
301. Морев В. Безъядерные зоны и амбиции Вашингтона / В. Морев // Аргументы и Факты. – 28 февраля, 1987. – № 8. – С. 3.
302. Навахо на тропе слез // Правда. – 1 июля, 1986. – № 182. – С. 5.
303. Наши дети должны жить в мире! Манифестация американской общественности // Правда. – 1 января, 1981. – № 1. – С. 5.
304. Не допустить новой агрессии // Правда. – 15 апреля, 1986. – № 105. – С. 5.
305. Никарагуа отстаивает свободу. Преступные планы поджигателей войны // Правда. – 15 июля, 1986. – № 196. – С. 5.
306. Новиков К. Символ неблагополучия / К. Новиков // Аргументы и Факты. – 7 февраля, 1988. – № 9. – С. 1.
307. Нынешнее лето беспрецедентно по количеству контактов между СССР и США на самых разных уровнях // Аргументы и Факты. – 30 июля, 1988. – № 31. – С. 1.
308. Обратная сторона «американской мечты» // Аргументы и Факты. – 25 февраля, 1986. – № 9. – С. 4.
309. Обстановка в Ливане // Труд. – 13 февраля, 1984. – № 37. – С. 3.
310. Обстановка в Сальвадоре // Правда. – 15 февраля, 1980. – № 46. – С. 5.
311. От океана до океана // Аргументы и Факты. – 6 августа, 1988. – № 32. – С. 5-6.
312. Отповедь ментору // Правда. – 15 октября, 1982. – № 288. – С. 5.
313. Очередной раунд // Правда. – 15 января, 1988. – № 15. – С. 4.
314. «Пираньи» атакуют в сумерках // Аргументы и Факты. – 28 января, 1986. – № 5. – С. 7.
315. Плод совместных усилий // Правда. – 1 июня, 1988. – № 153. – С. 2.
316. Поездка Дж. Буша // Правда. – 1 февраля, 1983. – № 32. – С. 5.
317. Поездка Нэнси Рейган в Ленинград // Правда. – 1 июня, 1988. – № 153. – С. 2.

318. Полет «Вояджера-2» // Правда. – 1 сентября, 1981. – № 244. – С. 5.
319. Попытаемся понять друг друга // Аргументы и Факты. – 20 февраля, 1988. – № 8. – С. 5.
320. Правое дело Сальвадора // Правда. – 1 сентября, 1981. – № 244. – С. 5.
321. Преступления карателей // Правда. – 15 февраля, 1983. – № 46. – С. 5.
322. Преступники и покровители. Благосклонность к нацистам // Правда. – 1 февраля, 1985. – № 32. – С. 5.
323. Радичков Й. Вечный девиз / Й. Радичков // Правда. – 1 мая, 1983. – № 121. – С. 4.
324. Расистский террор // Правда. – 1 февраля, 1981. – № 32. – С. 1.
325. Резкая критика // Правда. – 15 марта, 1982. – № 74. – С. 4.
326. Репин А. Янки при дворе Шахиншаха / А. Репин // Труд – 26 марта, 1980. – № 71. – С. 3.
327. Самая жгучая проблема // Правда. – 1 февраля, 1980. – № 32. – С. 4.
328. Сигов Ю. Дж. Буш глазами американцев / Ю. Сигов // Аргументы и Факты. – 14 января, 1989. – № 2. – С. 3.
329. Сиснев В. Неизбежность переоценки / В. Сиснев // Труд. – 26 марта, 1980. – № 71. – С. 1.
330. Скалкин О. Дело об «ориндже» / О. Скалкин // Правда. – 1 апреля, 1980. – № 92. – С. 5.
331. Снова «зеленые береты» // Правда. – 15 марта, 1981. – № 74. – С. 5.
332. Советская музыка в Америке // Аргументы и Факты. – 13 февраля, 1988. – № 7. – С. 4.
333. Сорвать происки реакции // Правда. – 1 июля, 1981. – № 182. – С. 5.
334. СССР – США : прощай, оружие! // Аргументы и Факты. – 6 августа, 1988. – № 32. – С. 1.
335. Старков В. СССР – США : фестиваль идей / В. Старков // Аргументы и Факты. – 20 августа, 1988. – № 34. – С. 2.
336. Старушенко Г. США нарушают международное право / Г. Старушенко // Правда. – 15 февраля, 1980. – № 46. – С. 4.

337. Статистика из Лэнгли // Аргументы и Факты. – 6 января, 1989. – № 1. – С. 6.
338. Степанов А. Горячие точки планеты : Персидский залив. Вмешательство продолжается / А. Степанов // Правда. – 1 ноября, 1987. – № 305. – С. 5.
339. Стреляный А. Мы и они / А. Стреляный, В. Лищенко // Аргументы и Факты. – 15 июля, 1986. – № 29. – С. 4-5.
340. Сухой В. В каком веке живет мэр / В. Сухой // Правда. – 1 ноября, 1986. – № 305. – С. 5.
341. Сухой В. Лунный бетон / В. Сухой // Правда. – 15 октября, 1987. – № 288. – С. 5.
342. Сухой В. Театральный календарь Бродвея / В. Сухой // Правда. – 1 января, 1988. – № 1. – С. 5.
343. США : рост расходов на вооружение // Аргументы и Факты. – 20 февраля, 1988. – № 8. – С. 3.
344. Толкунов А. Кто и зачем укрывает нацистов / А. Толкунов // Правда. – 15 февраля, 1983. – № 46. – С. 5.
345. Толкунов А. Расисты бесчинствуют / А. Толкунов // Правда. – 15 мая, 1981. – № 135. – С. 5.
346. Тщетность попыток давления // Правда. – 15 февраля, 1982. – № 46. – С. 5.
347. Улица с двусторонним движением // Аргументы и Факты. – 4 февраля, 1989. – № 5. – С. 4-5.
348. Улучшать и развивать пропаганду научных знаний! // Правда. – 29 июня, 1948. – № 181. – С. 2.
349. Фокин А. Преступление, которому нет оправдания. Химическая война США против людей и природы Вьетнама / А. Фокин // Правда. – 1 Марта, 1983. – № 60 – С. 4.
350. Цена хваленой «демократии». Вместо диплома – наручники // Правда. – 15 июня, 1986. – № 166. – С. 5.

351. Цифры и факты // Правда. – 1 июня, 1986. – № 152. – С. 5.
352. Щедров И. Эсэсовцы на службе ЦРУ / И. Щедров // Правда. – 1 Марта, 1983. – № 60 – С. 5.
353. Эхо взрывов в Неваде // Аргументы и Факты. – 1 апреля, 1986. – № 14. – С. 5.
354. Ядерные взрывы и политика США // Аргументы и Факты. – 29 апреля, 1986. – № 18. – С. 4.

V. Навчально-методична література періоду Холодної війни

США

355. Garraty J.A. The American Nation : A History of the United States. – New York : Harper and Row, Publishers, 1979.
356. Handbook of world history : Concepts and issues / Ed. by J. Dunner. – N.Y. : Philosophical library, 1967. – 1011 p.
357. May A.J. Europe since 1939 / Arthur J. May. – New York : Holt, Rinehart & Winston, 1966. – 787 p.

СРСР

358. Дайри Н.Г. Подготовка к экзаменам по истории в 9-10 классах / Н.Г. Дайри. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953. – 70 с.
359. Єфімов О.В. Нова історія : Підручник для 8 кл. середньої школи, ч. 1 / О.В. Єфімов. – К. : Радянська школа, 1977. – 295 с.
360. Коровкин Ф.П. Методика опроса по истории в VIII-X классах средней школы / Ф.П. Коровкин. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953. – 80 с.
361. Левин С.Е. Работа учителя и учащихся на уроках истории в VIII-X классах (из опыта работы) / С.Е. Левин. – М. : Государственное учебно-

педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 96 с.

362. Методическое пособие по новейшей истории. Пособие для учителей / Боголюбов Л.Н., Израйлович Е.А., Попов Н.В., Рахманова И.Л. – 2-е изд., перераб. – М. : «Просвещение», 1978. – 399 с.

363. Методическое пособие по новой истории (9 кл.): Пособие для учителей / Аверьянов А.П., Грибов В.С., Орлов В.А., Предтеченская Л.М. – М. : Просвещение, 1979. – 303 с.

364. Новая история : Учебник для 9 кл. средней школы, ч. 2 / Под ред. Хвостова В.М. – М. : Просвещение, 1979. – 272 с.

VI. Кінофільми

США

365. A Day Called X [Film]. – Directed by Rasky H. – 1957.

366. Escape from East Berlin [Film]. – Directed by Siodmak R. – Metro-Goldwyn-Mayer-Studios Inc, 1962.

367. The 49th Man [Film]. – Directed by Sears F. – Katzman Corporation, 1953.

368. The Manchurian Candidate [Film]. – Directed by Frankenheimer J. – M.C. Productions, 1962.

369. The Quiet American [Film]. – Directed by Mankiewicz J. – Figaro, 1958.

370. This Is Not A Test [Film]. – Directed by Gadette F. – 1962.

371. Topaz [Film]. – Directed by Hitchcock A. – Universal Pictures, 1969.

372. Torn Curtain [Film]. – Directed by Hitchcock A. – Universal Pictures, 1966.

СРСР

373. Выстрел в тумане [Фильм]. – Реж. Серый А., Бобровский А. – Мосфильм, 1963 г.

374. Игра без правил [Фильм]. – Реж. Лапшин Я. – Свердловская киностудия, 1965 г.

375. Над Тиссой [Фильм]. – Реж. Васильев Д. – Мосфильм, 1958 г.
376. След в океане [Фильм]. – Реж. Николаевский О. – Свердловская киностудия, 1964 г.
377. Следы на снегу [Фильм]. – Реж. Бергункер А. – Ленфильм, 1955 г.
378. Тень у пирса [Фильм]. – Реж. Винярский М. – Одесская киностудия, 1955 г.

Література

VII. Монографії, брошури, збірки, статті

379. 200 лет российско-американских отношений : наука и образование / Под ред. акад. А.О. Чубарьяна, Б.А. Рубла. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 400 с.
380. Агеев В.С. Психологические исследования социальных стереотипов [Электронный ресурс] / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/stereotype6.htm> (дата обращения : 10.07.2016). – Название с экрана.
381. Американская цивилизация как исторический феномен : Восприятие США в американской, западноевропейской и русской общественной мысли / Отв. ред. академик Н.Н. Болховитинов. – М. : Наука, 2001. – 496 с.
382. Аристотель. Риторика [Электронный ресурс] / Пер. Платоновой Н. – Режим доступа : <http://www.e-reading.club/book.php?book=71986> (дата обращения : 06.11.2014). – Название с экрана.
383. Артемов В.Л. «Психологическая война» в стратегии империализма / В.Л. Артемов. – М. : Международные отношения, 1983. – 144 с.
384. Арунова М.Р. Афганская политика США в 1945-1999 гг. : (Краткий очерк) / М.Р. Арунова. – М. : Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – 127 с.
385. Багдасарян В.Э. Олимпиада-80 и олимпийский туризм через призму «холодной войны» / В.Э. Багдасарян // Современные проблемы сервиса и туризма : Научно-практический журнал. – 2008. – № 3. – С. 10-27.

386. Багдасарян В.Е. Чому загинув СРСР [Електронний ресурс] / Вардан Багдасарян // Економічна правда. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/columns/2013/07/31/387677/> (дата звернення : 10.08.2013). – Назва з титулу екрану.
387. Баталов Э.Я. Образы России и США в учебниках другой стороны / Э.Я. Баталов // США-Канада : экономика, политика, культура. – 2010. – № 8. – С. 61-74.
388. Батюк В.И. Истоки «холодной войны» : советско-американские отношения в 1945-1950 гг. / В.И. Батюк. – М. : РНФ, 1992. – 57 с.
389. Батюк В.И., Евстафьев Д.Г. Первые заморозки. Советско-американские отношения в 1945-1950 гг. / В.И. Батюк, Д.Г. Евстафьев. – М. : РНФ, 1995. – 253 с.
390. Белевцева С.Н. Поворот от конфронтации к сотрудничеству в советско-американских отношениях в период второго президентства Р. Рейгана – мотивы и цели сторон / С.Н. Белевцева // Вестник истории и философии Курского государственного университета. Сер. : История. – Курск : Изд-во КГУ. – 2008. – № 1. – С. 39-50.
391. Белевцева С.Н. Позиция Конгресса США по проблеме прав человека в советско-американских отношениях в период второго президентства Р. Рейгана // Проблемы изучения и преподавания истории зарубежных стран. Актуальные вопросы международных отношений и внешней политики. – Курск : Курский государственный университет, 2008. – Вып. 6. – С. 58-87.
392. Белевцева С.Н. Политика Вашингтона в отношении Восточной Европы во второй половине 80-х годов : (По материалам конгресса и госдепартамента США) // Научные труды Московского педагогического государственного университета. – 2003. – С. 292-303.
393. Бессонова М.М. «Довгі телеграми» та початок холодної війни / М.М. Бессонова // Матеріали IV Міжнародної конференції молодих науковців «Історична наука на початку ХХІ століття : проблеми, минуле,

сучасність, перспективи», 25-26 березня 2009 р. – Херсонський державний університет, 2009. – С. 119-120.

394. Болдин В.И. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М.С. Горбачева / В.И. Болдин. – М. : Республика, 1995. – 447 с.

395. Большакова А.Е., Валюженич А.В. Внутренняя и внешняя политика США в 80-е годы. Сб. обзоров / А.Е. Большакова, А.В. Валюжневич. – М. : ИНИОН, 1992. – 67 с.

396. Бонцевич Н.Н. «Русский вопрос» в американской периодике начала «холодной войны» / Н.Н. Бонцевич // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2007. – № 7 (7) : в 2-х ч. – Ч. 1. – С. 18-20.

397. Бонцевич Н.Н. Общественное мнение США и Гарри Трумэн : поворот к антисоветизму (1946-1950) / Н.Н. Бонцевич // Американский ежегодник, 2002 / Отв. ред. Н.Н. Болховитинов. – М. : Наука, 2004. – С. 139-158.

398. Бутенко А.П., Колесниченко Ю.В. Менталитет россиян и евразийство : их сущность и общественно-политический смысл / А.П. Бутенко, Ю.В. Колесниченко // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 92-102.

399. Быстрова И.В. Советский военный потенциал периода холодной войны в американских оценках / И.В. Быстрова // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 124-142.

400. Быстрова И.В. Современная отечественная историография холодной войны / И.В. Быстрова // Новый исторический вестник. – 2004. – № 10. – С. 294-307.

401. Васильева Т.Е. Стереотипы в общественном сознании (социально-философские аспекты) / Т.Е. Васильева. – М. : ИНИОН АН СССР, 1988. – 361 с.

402. Войтасик Л. Психология политической пропаганды / Л. Войтасик. – М. : Прогресс, 1981. – 278 с.

403. Волкогонов Д.А. Психологическая война : Подрывные действия империализма в области общественного сознания / Д.А. Волкогонов. – М. : Воениздат, 1983. – 288 с.
404. Волкогонов Д.А. Семь вождей / Д.А. Волкогонов. – М. : АО «Издательство «Новости», 1995. – 480 с.
405. Восприятие США по обе стороны Атлантики. Сборник статей / Отв. ред. В.А. Колененко. – М. : ИВИ, 1997. – 235 с.
406. Гаджиев К.С. Идеология и внешняя политика : (На примере советско-американских отношений) / К.С. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения.– 1991. – № 1. – С. 60-72.
407. Гартхофф Р.Л. Почему возникла «холодная война» и почему она закончилась? / Р.Л. Гарткофф // Международная жизнь.– 1992. – № 3-4. – С. 124-133.
408. Гоков О.А. Причины ввода советских войск в Афганистан в 1979 году / О.А. Гоков // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 12. – С. 43-44.
409. Гончар Б.М. Проблемы региональных конфликтов в американских подходах к отношениям с СССР (1985—1989) / Б.М. Гончар // Вопросы новой и новейшей истории. – К. : Киевский ун-т, 1991. – Вып. 37. – С. 3-10.
410. Григорьев Е.Е., Колесниченко Т.А. Вашингтон, Москва. Что дальше? – М. : Международные отношения, 1988. – 104 с.
411. Гринстайн Ф.И. Рональд Рейган, Михаил Горбачев и окончание холодной войны : к каким переменам они привели? / Ф.И. Гринстайн // Вестник Московского ун-та. Сер. 18 : «Социология и политология». – 2004. – № 3. – С. 122-135.
412. Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / В.В. Гришин. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2010. – 272 с.
413. Грищенко Т.А. Идеино-политические аспекты «доктрины Картера» (1980 г.) / Т.А. Грищенко // Вопросы новой и новейшей истории. – К. : Киевский ун-т, 1991. – Вып. 37. – С. 10-20.

414. Гудков Л. Идеологема «врага» [Электронный ресурс] / Л. Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 годов. Авторский сборник. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/gudkov1.htm> (дата обращения : 07.06.2009). – Название с экрана.
415. Гуревич П.С. Стереотипы в политике и образ «врага» [Электронный ресурс] / П.С. Гуревич. – Режим доступа : <http://www.examen.uz/stereotipy-v-politike-i-obraz-vraga/> (дата обращения : 25.09.2010). – Название с экрана.
416. Дацюк С.А. Російська ментальність : загадка, вигадка і незмінна субстанція : текст доповіді [Електронний ресурс] / Сергій Дацюк // Міжнародна конференція «Війна ідентичностей : Росія проти Заходу», м. Київ, 20 листопада 2015 р. – Режим доступу : <http://uainfo.org/blognews/1448375302-rosiyska-mentalnist-zagadka-vigadka-i-nezminna-substantsiya.html> (дата звернення : 25.09.2016). – Назва з титулу екрану.
417. Дементьев С.С. Из истории советско-американских спортивных связей (противостояние в хоккее в 70-е – начале 80-х годов XX века) / С.С. Дементьев // Новая и новейшая история. – 2010. – № 2. – С. 205-216.
418. Дзялошинский И.М. Манипулятивные технологии в масс-медиа / И.М. Дзялошинский // Вестник Московского университета. Сер. 10 : Журналистика. – 2005. – № 1. – С. 29-54.
419. Дзялошинский И.М., Дзялошинская М.И. Российские СМИ : как создается образ врага. Статьи разных лет / И.М. Дзялошинский, М.И. Дзялошинская. – М. : Московское бюро по правам человека, «Academia», 2007. – 168 с.
420. Добросельская Г. Культурные связи и политические факторы в отношениях СССР и США в 1960-1970-е годы / Г. Добросельская. // Взаимодействие культур СССР и США, XVIII-XX вв. / Акад. наук СССР, Науч. совет по истории мировой культуры ; [редкол. : д-р ист. наук О.Э. Туганова (отв. ред.) и др.]. – М. : «Наука», 1987. – С. 93-99.

421. Дубинин Ю.А. История международных отношений (1975-1991) / Ю.А. Дубинин, Б.Ф. Мартынов, Т.В. Юрьева. – М.: РОССПЭН, 2006. – 336 с.
422. Дульян А.Г. Советско-американские отношения. Годы разрядки, 1969-1972. Рассекреченные архивные материалы / А.Г. Дульян // Новая и новейшая история. – 2008. – № 2. – С. 82-90.
423. Дюрозель Ж.Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.Б. Дюрозель ; пер. Є. Марічева [та ін.]. – К. : Основи, 1999. – 903 с.
424. Егорова Н.И. Новая история «холодной войны» в современных зарубежных исследованиях / Н.И. Егорова // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4. – С. 116-129.
425. Егорова Н.И. Советско-американские отношения и конец «холодной войны» / Н.И. Егорова // Россия – США. Политика и дипломатия в XX-XXI вв. / Отв. ред. Н.И. Егорова. – М. : Олма-Пресс, 2008. – С. 122-134.
426. Егорова Н.И., Гайдук И.В. Кембриджская история «холодной войны» / Н.И. Егорова, И.В. Гайдук // Новая и новейшая история. – 2011. – № 4. – С. 108-122.
427. Еремин А.Г. Формирование внешнеполитических доктрин СССР и США в первые послевоенные годы (1945-1949) / А.Г. Еремин. – М. : МИК, 2007. – 246 с.
428. Живоглядова І.В. Американський менталітет : форми виявлення в просторі народження національної культури / І.В. Живоглядова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. – 2012. – № 63. – С. 26-30.
429. Жуков Ю.А. Отравители. Политические заметки о буржуазной идеологии и пропаганде / Ю.А. Жуков. – М. : Молодая гвардия, 1975. – 272 с.
430. Журавлева В.И. Визуализация образа России в США в период первого кризиса в двусторонних отношениях / В.И. Журавлева // Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия. – Челябинск : Каменный пояс, 2008. – С. 214-246.

431. Журавлева В.И. «Давид против Голиафа»: образ России в американской политической карикатуре периода Русско-японской войны / В.И. Журавлева // США-Канада: экономика, политика, культура. – 2007. – № 10. – С. 66-84.
432. Журавлева В.И. Изучение имагологии российско-американских отношений по обе стороны Атлантики: итоги и перспективы / В.И. Журавлева // Американский ежегодник, 2008/2009. – М., 2010. – С. 142–166.
433. Журавлева В.И. История российско-американских отношений как имагологическое исследование: методология и историографическая практика [Электронный ресурс] / В.И. Журавлева // История: электронный научно-образовательный журнал. – 2010-2012. – Вып. 4: История США. – Режим доступа: http://mes.igh.ru/magazine/content/usa_imagology.html (дата обращения: 14.11.2013). – Название с экрана.
434. Журавлева В.И. Образ России в репрезентациях американских карикатуристов в начале XX века / В.И. Журавлева // Диалог со временем. – 2008. – Вып. 25 (1). – С. 237-270.
435. Журавлева В.И. Первый кризис в российско-американских отношениях: имагологический аспект / В.И. Журавлева // Вестник РГГУ. – М., 2009. – № 14/09. – С. 39-71.
436. Журавлева В.И. Понимание России в США: историческая ретроспектива и перспектива [Электронный ресурс] / В.И. Журавлева // Электронный научно-образовательный журнал «История». – М., 2014. – Вып. 7 (30). – Режим доступа: http://www.history.jes.su/s2079878_40000846-9-1 (дата обращения: 10.04.2015). – Название с экрана.
437. Журавлева В.И. Понимание России в США: образы и мифы. 1881–1914 / В.И. Журавлева. – М: РГГУ, 2012. – 1136 с.
438. Журавлева В.И. Российско-американские отношения в прошлом и настоящем: образы, мифы, реальность / В.И. Журавлева // Вестник Института Кеннана в России. – М., 2007. – Вып. 12. – С. 134-144.

439. Журавлева В.И. Русистика/советология в США, американистика в России : опыт взаимных репрезентаций / В.И. Журавлева // Вестник РГГУ. Серия «Международные отношения. Регионоведение». – 2012. – № 7 (87). – С. 287–297.
440. Журавлева В.И. Русский «Другой» в американской политической карикатуре : от века XIX к веку XXI / В.И. Журавлева // Вестник РГГУ. Серия 2 «Международные отношения. Регионоведение». – 2012. – № 7 (87). – С. 64–96.
441. Журавлёва В.И., Фоглесонг Д.С. Конструирование образа России в американской политической карикатуре XX века / В.И. Журавлева, Д.С. Фоглесонг // Мифы и реалии американской истории в периодике XVIII–XX вв. – М. : ИВИ РАН, 2008. – Т. 1. – С. 189-262.
442. Зарецкая Е.Н. Теория и практика речевой коммуникации / Е.Н. Зарецкая. – 4-е изд. – М. : Дело, 2002. – 480 с.
443. Засурский Я.Н. Средства массовой информации и идеологическая борьба с антисоветизмом на современном этапе / Я.Н. Засуркин // Вестник МГУ. Серия : Журналистика. – 1984. – № 2. – с. 3-8.
444. Здравомыслова О.М. Перестройка и «фактор Горбачева» в общественном мнении Запада и СССР, 1985-1991 / О.М. Здравомыслова // Прорыв к свободе. О перестройке 20 лет спустя (Критический анализ). – М., 2005. – С. 354-374.
445. Злобин Н.В. Неизвестные американские архивные материалы о выступлении У. Черчилля 5.III.1946 [Электронный ресурс] / Н.В. Злобин // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2. – Режим доступа : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/FULTON>. HTML#22 (дата обращения : 14.07.2015). – Название с экрана.
446. Зубок В.М. Неудавшаяся империя : Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В.М. Зубок; [авторизованный пер. с англ. М. Мусиной]. – М. : РОССПЭН, 2011. – 671 с.

447. Зубок В.М., Печатнов В.О. Отечественная историография холодной войны : некоторые итоги десятилетия / В.М. Зубок, В.О. Печатнов // Отечественная история. – 2003. – № 4. – С. 143-150.
448. Зубок В.М., Печатнов В.О. Отечественная историография холодной войны : некоторые итоги десятилетия / В.М. Зубок, В.О. Печатнов // Отечественная история. – 2003. – № 5. – С. 139-148.
449. Зульцман Р. Пропаганда как оружие в войне / Р. Зульцман. – М. : Издание «Итоги второй мировой войны. Выводы побеждённых». – 1998.
450. Ибраева Г. СМИ в военно-политических конфликтах XX века [Электронный ресурс] / Галия Ибраева // Региональные конфликты и средства массовой информации. – М., 2004. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/infowar3.htm> (дата обращения : 17.08.2013). – Название с экрана.
451. Иванян Э.А. Как окончилась холодная война (Дж. Мэтлок вспоминает...) / Э.А. Иванян // США-Канада : экономика, политика, культура. – 2005. – № 1. – С. 61-70.
452. Иванян Э.А. От Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша : Белый дом и пресса / Э.А. Иванян. – М. : Издательство политической литературы, 1991. – 368 с.
453. Иванян Э.А. Рональд Рейган. Хроника жизни и времени / Э.А. Иванян. – М. : Мысль, 1991. – 416 с.
454. Иванян Э.А. Советско-американские отношения, 1917-1970 гг. / Э.А. Иванян. – М. : АПН, 1972.
455. Ивашев А.А. «Холодная война» : информационно-психологические аспекты. Формирование образа внешнего врага / А.А. Ивашев // Международные отношения XX века в исторических судьбах Европы и Америки. – Вып. 1. – Ставрополь, 2004. – С. 29-38.
456. Иващенко А.С. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике / А.С. Иващенко // США : экономика, политика, идеология. – М., 1994. – № 11. – С. 96-106.

457. Иващенко А.С. Политика США в отношении Афганистана (1945-1998 гг.) / А.С. Иващенко. – М. : Прометей, 2000. – 356 с.
458. Иващенко А.С. Эволюция политики США в Афганистане в 1979 г. / А.С. Иващенко // США : экономика, политика, идеология. – М., 1994. – № 4. – С. 74-82.
459. Исключить всякие упоминания... : Очерки истории советской цензуры / сост. и авт. предисл. Т.М. Горяева. – М. : Старый Свет-Принт – Время и место, 1995. – 334 с.
460. История холодной войны : новые подходы и интерпретации. – Саратов, 2001. – 478 с.
461. Караваев И.Е. Определение оптимальных стратегий наращивания производства вооружений и военной техники / И.Е. Караваев // Национальные интересы : приоритеты и безопасность. – Вып. 23. – М., 2012. – С. 30-41.
462. Касьяненко В.И. Правда и ложь о Стране Советов : (Из истории борьбы против антисоветизма) / В.И. Касьяненко. – М. : Издательство «Мысль», 1987. – 335 с.
463. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. Пер. с англ. В.В. Львова / Послесл. Г.А. Арбатова. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
464. Ковалов О. Звезда над степью : Америка в зеркале советского кино / О. Ковалов // Искусство кино. – 2003. – № 10. – С. 76-87.
465. Колесникова А.Г. Образ врага периода «холодной войны» на киноафишах к приключенческим фильмам (1950-е – 1980-е гг.) : основные приемы визуализации [Электронный ресурс] / А.Г. Колесникова // Родная история. – Режим доступа : <http://rodnaya-istoriya.ru/> (дата обращения : 12.07.2014). – Название с экрана.
466. Кон И.С. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предрассудков) / И.С. Кон // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187-205.

467. Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини ХХ ст. / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – К. : Віта, 2005. – 217 с.
468. Костерева О.А. Образ врага в отечественной политической культуре периода «холодной войны»: опыт анализа визуального источника [Электронный ресурс] / О.А. Костерева. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/propaganda17.htm> (дата обращения : 24.06.2010). – Название с экрана.
469. Кременюк В.А. Начало конца : как зарождалась стратегия выхода из «холодной войны» (опыт реконструкции исторических событий) / В.А. Кременюк // США-Канада : экономика, политика, культура. – 2010. – № 7. – С. 3-18.
470. Крисенко Д.С. Борьба США та СРСР на Африканському Розі (1970-1980-ті рр.) / Д.С. Крисенко // Проблеми міжнародних відносин. Київський міжнародний університет. – Вип. 6. – К., 2013. – С. 270-284.
471. Крисенко Д.С. За лаштунками Білого дому : фактори формування політики США щодо СРСР періоду правління адміністрації Р. Рейгана (1981-1989) : монографія / Дмитро Крисенко. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2014. – 500 с.
472. Кровавые следы империализма / Л.А. Кондарина. – М. : Мысль, 1982. – 306 с.
473. Кудин П.А., Ломов Б.Ф., Митькин А.А. Психология восприятия и искусство плаката / П.А. Кудин, Б.Ф. Ломов, А.А. Митькин. – М. : «Плакат», 1987. – 208 с.
474. Курилла И.И. Эволюция взаимных образов России и США : проблемы методологии / И.И. Курилла // Материалы V конвента Российской ассоциации международных исследований «Мировая политика : взгляд из будущего». – Т. 4 : Великие державы в мировой политике (2008-2018) : новая конфигурация взаимоотношений. – М. : МГИМО (У) МИД России, Российская ассоциация международных исследований, 2009. – С. 69-76.

475. Кустанович К.В. О некоторых типах восприятия Америки россиянами / К.В. Кустанович // США-Канада : экономика, политика, культура. – 2008. – № 8. – С. 89-108.
476. Лаврентьев А.И., Лашкевич А.В. Эстетика «холодной войны» в американском романе XX века : «Публичное сожжение» Роберта Кувера / А.И. Лаврентьев, А.В. Лашкевич // Americana. – Вып. 8. Россия и США : опыт политического, экономического и культурного взаимодействия. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2006. – С. 415-427.
477. Лельчук В., Пивовар Е. Менталитет советского общества и «холодная война» (к постановке проблемы) / В. Лельчук, Е. Пивовар // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 63-78.
478. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман : пер. с англ. Т.В. Барчуновой. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с. (с. 102)
479. Макарычев А.С. Из истории холодной войны : «психологическая стратегия» / А.С. Макарычев // США : экономика, политика, идеология. – 1997. – № 6. – С. 72-81.
480. Мальков В.Л. Холодная война : истоки и уроки. Опыт интерпретации / В.Л. Мальков // Россия-XXI. – 2007. – № 2. – С. 52-87.
481. Мальков В.Л. Холодная война : истоки и уроки. Опыт интерпретации / В.Л. Мальков // Россия-XXI. – 2007. – № 3. – С. 30-61.
482. Мальков В.Л. Эволюция имперского мышления и ядерной политики США после 1945 г. / В.Л. Мальков // Россия-XXI. – 2008. – № 2. – С. 10-38.
483. Мальков В.Л. Эволюция имперского мышления и ядерной политики США после 1945 г. / В.Л. Мальков // Россия-XXI. – 2008. – № 3. – С. 27-58.
484. Манаев О.Т. Контент-анализ – описание метода [Электронный ресурс] / О.Т. Манаев. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/kontent.htm> (дата обращения : 16.08.2015). – Название с экрана.
485. Мартиненко В.В., Крапив'янський С.М. Радянська політична пропаганда про міжнародну політику США і держав Північноатлантичного

блоку в період другої хвилі «холодної війни» / В.В. Мартиненко, С.М. Крапив'янський // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Холодна війна» 1946-1991 рр. : причини, перебіг, наслідки», Луганський національний університет, 22 лютого 2012. – Луганськ, 2012. – С. 8-11.

486. Мейстер В.Б. «Социалистический лагерь»: общество и идеология [Электронный ресурс] / Владимир Мейстер // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_80.html (дата обращения : 23.04.2013). – Название с экрана.

487. Мельвиль А.Ю. Особенности американских восприятий Советского союза /А. Мельвиль // Взаимодействие культур СССР и США, XVIII-XX вв. / Акад. наук СССР, Науч. Совет по истории мировой культуры ; [редкол. : д-р ист. наук О.Э. Туганова (отв. ред.) и др.]. – М. : «Наука», 1987. – С. 63-73.

488. Мельник Г.С. Стереотип, формирование стереотипов в процессе массовой коммуникации [Электронный ресурс] / Г.С. Мельник // Mass-Media : Психологические процессы и эффекты. – СПб, 1996. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/stereotype1.htm> (дата обращения : 17.06.2012). – Название с экрана.

489. Мировая политика и международные отношения : Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров / Под ред. Ю.В. Косова. – СПб : Питер, 2012. – 380 с.

490. Мулярчик А. Культурные контакты между СССР и США на современном этапе : актуальные идеологические проблемы / А. Мулярчик // Взаимодействие культур СССР и США, XVIII-XX вв. / Акад. наук СССР, Науч. Совет по истории мировой культуры ; [редкол. : д-р ист. наук О.Э. Туганова (отв. ред.) и др.]. – М. : «Наука», 1987. – С. 55-63.

491. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність : український контекст / Лариса Нагорна. – К : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

492. Наджафов Д.Г. Антиамериканские пропагандистские пристрастия сталинского руководства / Д.Г. Наджафов // Сталинское десятилетие «холодной войны». – М., 1999. – С. 134-150.
493. Некрасова В.В. Зарубіжні науково-дослідницькі центри та групи з історії «холодної війни» / В.В. Некрасова // Молода наука. Збірник праць аспірантів і студентів історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 5. – С. 106-109.
494. Немкина Л.Н. Советская пропаганда в период «холодной войны»: методология и эффективная технология [Электронный ресурс] / Л.Н. Немкина. – Режим доступа : http://psujourn.narod.ru/vestnik/vyp_3/ne_cold.html#_Тoc175827601 (дата обращения : 30.10.2011). – Название с экрана.
495. Немоляева М.Э., Ходорков Л.Ф. Международный туризм : вчера, сегодня, завтра / М.Э. Немоляева, Л.Ф. Ходорков. – М. : Международные отношения, 1985. – 176 с.
496. Николаев В.Г. Идентичность / В.Г. Николаев // Культурология XX век. Энциклопедия : в 2 т. – СПб, 1998. – Т. 1. – С. 238.
497. Николаев П.А. Зловещий альянс : советология на службе психологической войны / П.А. Николаев. – Л. : Лениздат, 1980. – 186 с.
498. Николаева Н.И. Новый образ США. Изменения в советской политике и пропаганде в 1947-48 гг. [Электронный ресурс] / Н.И. Николаева // Научные публикации Саратовского государственного университета. Новая и новейшая история. Вып. 20. – Режим доступа : http://psyfactor.org/lib/propaganda_16.htm (дата обращения : 14.05.2013). – Название с экрана.
499. Николаева Н.И. Образ США в советском обществе в послевоенные годы. 1945-1953 (послесловие Н.Н. Болховитинова) / Н.И. Николаева // Американский ежегодник, 2002. – 2004. – С. 244-271.
500. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н.С. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.

501. Образ Іншого в сусідніх історіях : міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15-16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2008. – 264 фс.
502. Общественное мнение и пропаганда / Отв. ред. А.К. Уледов. – М. : Мысль, 1980. – 270 с.
503. Овчаренко А.О. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Р. Рейгана (1981-1988) / А.О. Овчаренко. – К. : Знання, 2000. – 88 с.
504. Ольшанский Д.В. Стереотип [Электронный ресурс] / Д.В. Ольшанский // Глоссарий по политической психологии. – М. : РУДН, 1996. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/8/word/stereotip> (дата обращения : 27.01.2012). – Название с экрана.
505. Ощепков А.Р. Имагология / А.Р. Ощепков // Энциклопедия гуманитарных наук. – 2010. – № 1. – С. 251-253.
506. Панарин И.Н. СМИ, пропаганда и информационные войны / И.Н. Панарин. – М. : Поколение, 2012. – 169 с.
507. Питльована Л.Ю. Друзі та вороги Великої Британії на сторінках часопису «Панч» 1890 р. : сатиричні образи у контексті загальнополітичного дискурсу / Л.Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – Л. : АСВ, 2014. – Вип. 21. – С. 177-189.
508. Польшов М.Ф. Внешняя политика СССР в период перестройки. 1985-1991 гг. / М.Ф. Польшов. – СПб : Торсинг, 2001. – 66 с.
509. Польшов М.Ф. М.С. Горбачев и новое политическое мышление : истоки, основные идеи, результаты / М.Ф. Польшов // Новейшая история России. – Вып. 2. – 2012. – С. 136-152.
510. Польшов М.Ф. Холодная война как способ борьбы США против СССР / М.Ф. Польшов // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2008. – № 3. – С. 36-54.
511. Потехін О.В. Друга «холодна війна» : попередні підсумки [Електронний ресурс] / О.В. Потехін // UA Foreign Affairs. – Режим доступу :

<http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/druga-kholodna-viina-roperedni-pidsumki/> (дата звернення : 10.11.2016). – Назва з титулу екрану.

512. Почепцов Г.Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов. – Ровно : Волин. береги, 1999. – 350 с.

513. Проблема «Мы – Другие» в контексте исторического и культурного опыта США : материалы VII Международной научной конференции Ассоциации изучения США, г. Москва, 5-6 февраля 2001 г. / Исторический факультет МГУ. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 263 с.

514. Проблемы социальной психологии и пропаганда / Под ред. В.Н. Колбановского, Ю.А. Шерковина. – М. : Политиздат, 1971.

515. Прорыв к свободе : О перестройке 20 лет спустя (критический анализ) : Сборник статей / Сост. В.Б. Кувалдин. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 436 с.

516. Россия и Америка : к пониманию друг друга. Роль учебников в формировании взаимных репрезентаций русских и американцев. Дискуссия // Вестник Института Кеннана в России. – М. , 2009. – Вып. 16. – С. 74-94.

517. Россия и США на страницах учебников : опыт взаимных репрезентаций / Под ред. В.И. Журавлёвой, И.И. Куриллы / Институт Кеннана, Международный научный центр им. Вудро Вильсона. – Волгоград : Изд. ВолГУ, 2009. – 408 с.

518. Рукавишников В.О. Холодная война. Холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политике и безопасности Запада / В.О. Рукавишников. – М. : Академический проект, 2005. – 864 с.

519. Рычкова О.В. СССР и новая власть в Восточной Европе в оценках американской общественности / О.В. Рычкова // Международные отношения в XX в. – Киров : ВятГГУ, 2009. – Вып. 2. – С. 185-205.

520. Россия : опыт национально-государственной идеологии / В.В. Ильина, А.С. Панарин, А.В. Рябов; под ред. В.В. Ильина. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 231 с.

521. Рябов О.В. «Мистер Джон Ланкастер Пек»: американская маскулинность в советском кинематографе холодной войны (1946-1963) / О.В. Рябов // Женщина в российском обществе. – 2012. – № 4. – С. 44-57.
522. Рябов О.В. «Советский враг» в американском кинематографе Холодной войны: гендерное измерение / О.В. Рябов // Женщина в российском обществе. – 2011. – № 2. – С. 20-30.
523. Самуйлов С. О роли стереотипов во внешней политике США / С. Самуйлов // Свободная мысль. – 2008. – № 3. – С. 19-32.
524. Секиринский Д.С. Локк, Маркс или Достоевский? Американское восприятие перестройки / Д.С. Секиринский // Родина. – 2009. – № 11. – С. 85-87.
525. Секиринский Д.С. М.С. Горбачев, Перестройка и американское общество: 1985-1991 гг. / Д.С. Секиринский // Российская история. – 2010. – № 5. – С. 106-121.
526. Секиринский Д.С. Перестройка и перспективы либеральной демократии в СССР: взгляд из США сквозь призму американо-советских параллелей / Д.С. Секиринский // Российский либерализм: теория, программатика, практика, персоналии: Сб. науч. статей. – Орёл: ОрелГТУ, 2009. – С. 308-316.
527. Семендяева О.Ю. Критический анализ концепций «стереотипа» в социальной психологии США / О.Ю. Семендяева // Социологические теории и социальные изменения в современном мире. – М., 1986. – С. 184-196.
528. Семендяева О.Ю. «Эффект стереотипизации»: теоретическое обоснование манипулирования массовым сознанием в социологии США / О.Ю. Семендяева // Социологические исследования. – 1985. – № 1. – С. 164-167.
529. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.

530. Сетов Р.А. «Холодная война»: современные трактовки в теории международных отношений / Р.А. Сетов // Вестник Московского университета. Сер. 8 : История. – 2008. – № 2. – С. 3-21.
531. Системная история международных отношений. В 4-х тт. События и документы. 1918-2003 / Под ред. Л.Д. Богатурова. – М. : НОФМО, 2003. – Т. 3 : События 1945-2003. – 720 с.
532. Ситникова Е.Л. Роль СМИ в процессе эволюции образа СССР в США в годы президентства Г. Трумэна / Е.Л. Ситникова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия : История. Политология. Экономика. Информатика. – 2007. – Т. 2. – № 3. – С. 48-52.
533. Скуленко М.И. Журналистика и пропаганда / М.И. Скуленко. – К. : Вища школа, 1987. – 159 с.
534. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945-1985) : новое прочтение / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М. : Международные отношения, 1995. – 508 с.
535. Советская внешняя политика в ретроспективе, 1917-1991 гг. / Отв. ред. А.О. Чубарьян; РАН, Ин-т всеобщей истории, [и др.]. – М. : Наука, 1993. – 207 с.
536. Согрин В.В. Идеология в американской истории. От отцов основателей до конца XX в. / В.В. Согрин. – М. : Наука, 1995. – 238 с.
537. Солдатова Г., Макарчук А. Может ли другой стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии [Электронный ресурс] / Г. Солдатова, А. Макарчук. – М. : Генезис, 2006. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/xenophobia.htm> (дата обращения : 24.03.2012). – Название с экрана.
538. Стадниченко В.Я. Повышение эффективности печатной контрпропаганды /на материалах прессы Украинской ССР, 1976-1981 гг. – М., 1982. – 184 с.
539. Степанова О.Л. «Холодная война»: Историческая ретроспектива / О.Л. Степанова. – М. : Международные отношения, 1982. – 192 с.

540. Стереотипизация как метод пропаганды [Электронный ресурс] // Техника дезинформации и обмана / Под ред Я.Н. Засурского. – М. : Мысль, 1978. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/stereotype10.htm> (дата обращения : 17.08.2012). – Название с экрана.
541. Стефаненко Т.Г. Этнические стереотипы – функции и свойства [Электронный ресурс] / Т.Г. Стефаненко. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/stereotype8.htm> (дата обращения : 17.08.2012). – Название с экрана.
542. Терешко Е.Ю. Американский менталитет и восприятие России в США / Е.Ю. Терешко // США-Канада : экономика, политика, культура. – 2008. – № 8. – С. 73-88.
543. Троян С.С., Киридон А.М. «Війни пам'ятей» як різновид інформаційної війни / С.С. Троян, А.М. Киридон // По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник / За заг. ред. д.і.н., проф. М.О. Фролова. – Запоріжжя: Інтер-М, 2015. – С. 142-147.
544. Уледов А.К. Общественная психология и идеология / А.К. Уледов. – М. : Мысль, 1985. – 268 с.
545. Уледов А.К. Перестройка и сознание / А.К. Уледов ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. – М. : Мысль, 1988. – 106 с.
546. Уткин А.И. Американская империя / А.И. Уткин. – М. : Эксмо, 2003. – 736 с.
547. Уткин А.И. Большая Восьмерка : цена вхождения / А.И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2006. – 460 с.
548. Уткин А.И. Мировая холодная война / А.И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2005. – 736 с.
549. Уткин А.И. Сценарий был написан в Вашингтоне / А.И. Уткин // Главная тема : Общественно-политический журнал. – 2006. – № 9. – С. 260-308.

550. Фатеев А.В. Как создавался образ врага : у истоков холодной войны / А.В. Фатеев // История. – 1996. – № 3. – с. 23-29.
551. Фатеев А.В. Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. / А.В. Фатеев / Отв. ред. Н.К. Петрова. – М. : ИРИ РАН, 1999. – 261 с.
552. Фатеев А.В. Советский вариант образа врага : 1945-1954 гг. / А.В. Фатеев // Россия и мир глазами друг друга : из истории взаимовосприятия. – М., 2002. – Вып. 2. – С. 112-125.
553. Федоров А.В. Сравнительный анализ медийных стереотипов времен «холодной войны» и идеологической конфронтации (1946-1991) [Электронный ресурс] / А.В. Федоров // Медиаобразование. – Таганрог : Изд-во Таганрогского государственного педагогического института, 2009. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=16230733> (дата обращения : 20.03.2012). – Название с экрана.
554. Федоров А.В. Структура медийных стереотипов эпохи идеологической конфронтации (1946-1991) [Электронный ресурс] / А.В. Федоров // Медиаобразование. – Таганрог : Изд-во Таганрогского государственного педагогического института, 2009. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=16230681> (дата обращения : 20.03.2012). – Название с экрана.
555. Федоров А.В. Трансформации образа России на западном экране от эпохи идеологической конфронтации (1946-1991) до современного этапа (1992-2010) / А.В. Федоров. – М. : Информация для всех, 2013. – 230 с.
556. Филитов А.М. Как начиналась «холодная война» / А.М. Филитов // Советская внешняя политика в годы «холодной войны». (1945-1985) : новое прочтение / Отв. ред. Л.Н. Нежинский. – М. : Международные отношения, 1995. – 61 с.
557. Филитов А.М. «Холодная война» : историографические дискуссии на Западе / А.М. Филитов. – М. : Наука, 1991. – 200 с.
558. Фогель С.Г. Особенности пропаганды СССР во время военной акции в Афганистане (1979-1989 гг.) [Электронный ресурс] / С.Г. Фогель. – Режим

доступа : http://psujourn.narod.ru/vestnik/vyp_3/fo_afg.html (дата обращения : 07.04.2012). – Название с экрана.

559. Хворостяный А.А. Советско-американские отношения в доктрине национальной безопасности администрации Р. Рейгана / А.А. Хворостяный // Известия вузов Северо-Кавказского региона. Общественные науки. – Ростов, 2006. – № 4. – С. 49-59.

560. Хозин Г.С. Космическая гонка : размышления над архивными документами / Г.С. Хозин // США : экономика, политика, идеология. – 1996. – № 8. – С. 49-60.

561. Холодная война. 1945-1963 годы. Историческая ретроспектива / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. – М. : Олма-ПРЕСС, 2003. – 639 с.

562. Холодная война и политика разрядки : дискуссионные проблемы / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 2003. – Ч. 1. – 341 с. ; Ч. 2. – 143 с.

563. Холодная война : новые подходы, новые документы. – М. : ИВИ РАН, 1995. – 399 с.

564. Худолій А.О. Стереотипи «холодної війни» та відносини між США та Україною / А.О. Худолій // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2014. – Вип. 81 (№ 8). – С. 304-309.

565. Цветкова Н.А. American and Soviet Educational Policy During the Cold War: Who Wins? (Оценка эффективности международной образовательной политики СССР и США в годы Холодной войны) / Н.А. Цветкова // 200 лет российско-американским отношениям : наука и образование / Под ред. А. Чубарьяна, Б. Рубла. – Москва, 2007. – С. 378-394.

566. Чибисенков В. Из истории послевоенных советско-американских общественных и культурных связей / В. Чибисенков // Взаимодействие культур СССР и США, XVIII-XX вв. / Акад. наук СССР, Науч. Совет по истории мировой культуры ; [редкол. : д-р ист. наук О.Э. Туганова (отв. ред.) и др.]. – М. : «Наука», 1987. – С. 82-93.

567. Чубарьян А.О. Новая история холодной войны / А.О. Чубарьян // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 10-18.
568. Чубарьян А.О. О «новой истории» холодной войны (материалы дискуссии) / А.О. Чубарьян // Сталинское десятилетие холодной войны : факты и гипотезы. – М., 1999. – С. 223-247.
569. Шайгородський Ю.Ж. Політичний міф як інструмент дослідження політики / Юрій Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 21. – С. 32-38.
570. Швейцер П. Победа [Электронный ресурс] / Петер Швейцер / Пер. с польского Л. Филимоновой. – Мн. : СП «Авест», 1995. – 464 с. – Режим доступа : <http://www.usinfo.ru/shvejzerpobeda1.htm> (дата обращения : 05.11.2016). – Название с экрана.
571. Шенин С.Ю. История холодной войны. Учебное пособие к спецкурсу «История холодной войны» для студентов гуманитарных факультетов / С.Ю. Шенин / Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 2003. – 32 с.
572. Шенин С.Ю. Холодная война в Азии : парадоксы советско-американской конфронтации / С.Ю. Шенин // США : экономика, политика, идеология. – 1994. – № 7. – С. 60-72.
573. Ширяев Б.А. О причинах «холодной войны» : исторические корни и личностные факторы / Б.А. Ширяев // Политика и культура стран Европы и Америки. – Йошкар-Ола : Изд-во МарГУ, 1996. – С. 113-120.
574. Шишкин Г.А. Америка 80-х (К итогам пребывания у власти республиканской администрации Р. Рейгана) / Г.А. Шишкин. – М. : Знание, 1988. – 64 с.
575. Шклярук А.Ф. Мы требуем мира [Электронный ресурс] / А.Ф. Шклярук. – Режим доступа : <http://www.plakat.ru/Info/pr19.htm> (дата обращения : 04.03.2009). – Название с экрана.

576. Шубин А.В. Золотая осень, или Период застоя. СССР в 1975-1985 гг. / Александр Владленович Шубин. – М. : Вече, 2008. – 352 с.
577. Эдельман Дж.Р. Прелюдия холодной войны : к истории советско-американских отношений / Дж.Р. Эдельман // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 16-25.
578. Ядов В.А. Идеология как форма духовной деятельности общества / В.А. Ядов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1961. – 234 с.
579. Ядов В.А. К вопросу о теории «стереотипизации» в социологии / В.А. Ядов // Философские науки. – 1960. – № 2. – С. 59-68.
580. America, War and Power : Defining the State, 1775-2005 / Lawrence Sondhaus, James Fuller. – New York : Routledge, 2007. – 226 p.
581. Bah U., Lerner D. Cold War Propaganda and US Development Communication Research: an Historical Critique / U. Bah, D. Lerner // Journal of Third World Studies. – 2008. – Vol. 25. – No. 1. – pp. 183-198.
582. Bernhard N.E. US Television News and Cold War Propaganda: 1947-1960 / N.E. Bernhard. – New York : Cambridge University Press, 2001. – 268 p.
583. Beschloss M.R., Talbott S. At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War / M.R. Beschloss, S. Talbott. – Boston : Little, Brown and Company, 1993. – 498 p.
584. Bittman L. The New Image Maker : Soviet Propaganda and Disinformation Under Gorbachev / L. Bittman. – Boston : Boston University Program on Disinformation, 1987. – 54 p.
585. Bowker M. Russian Foreign Policy and the End of the Cold War / M. Bowker. – Dartmouth Publishing Company, 1997. – 297 p.
586. Braithwaite R. Afgantsy : The Russians in Afghanistan, 1979–89. – New York : Oxford University Press, 2011. – 417 p.
587. Breslauer G.W. Gorbachev and Yeltsin as Leaders / G.W. Breslauer. – New York : Cambridge University Press, 2002. – 333 p.

588. Bronfenbrenner U. The Mirror Image in Soviet-American Relations : A Social Psychologist's Report / Urie Bronfenbrenner // Journal of Social Issues. – 1961. – Vol. 17. – Is. 3. – pp. 45–56.
589. Brown A. Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective / A. Brown. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 384 p.
590. Brown A. The Gorbachev Factor / A. Brown. – New York : Oxford University Press, 1996. – 406 p.
591. Brown A. The Gorbachev revolution and the end of the Cold War / A. Brown // Cambridge History of the Cold War. – 2010. – Vol. 3 : Endings. – pp. 244-267.
592. Brzezinski Z. The Cold War and its aftermath / Z. Brzezinski // Foreign Affairs. – 1993. – Vol. 71. – pp. 31-49.
593. Busch A.E., Splending E.E. 1983-Awakening From Orwell Nightmare / A.E. Busch, E.E. Splending // Policy review. – 1993. – No. 66. – P. 71-75.
594. Cannon L. President Reagan : The Role of a Lifetime. – New York : Public Affairs, 1991. – 883 p.
595. Coordinating committee for multilateral export controls and the wassenaar arrangement [Electronic resource] / Encyclopedia of Business, 2nd ed. – Access mode : <http://www.referenceforbusiness.com/encyclopedia/> (last access : 14.05.2015). – Title from the screen.
596. Crowley K. The Strategic Defense Initiative (SDI) : Star Wars [Electronic resource] / The Cold War Museum. – Access mode : <http://www.coldwar.org/articles/80s/SDI-StarWars.asp> (last access : 4.11.2016). – Title from the screen.
597. Cox M. Beyond the Cold War : Superpowers at the Crossroads (Exxon Educational Foundation Series on Rhetoric and Political Discourse) / Michael Cox. – Lanham, Maryland : University Press of America. – 258 p.
598. Diggins J.P. Ronald Reagan : Fate, Freedom, And the Making of History / John Patrick Diggins. – New York : W. W. Norton & Company, 2007. – 493 p.

599. Dockrill M.L., Hopkins M.F. *The Cold War, 1945-1991* / Michael Dockrill, Michael F. Hopkins. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Palgrave Macmillan, 2006. – 196 p.
600. Ebon M. *The Soviet Propaganda Machine* / M. Ebon. – New York : McGraw-Hill, 1987. – 471 p.
601. Engerman D.C. *The Cold War* / David C. Engerman // *A Companion to Russian History* / Ed. Abbott Gleason. – Blackwell Publishing Ltd, 2009. – P. 414-428.
602. Engerman D.C. *Ideology and the origins of the Cold War, 1917-1962* / D.C. Engerman // *Cambridge History of the Cold War*. – 2010. – Vol. 1 : *Origins*. – pp. 20-44.
603. Feis H. *From Trust to Terror : The Onset of the Cold War, 1945–1950* / Herbert Feis. – New York : W.W. Norton, 1970. – 428 p.
604. Fischer B.A. *The Reagan Reversal : Foreign Policy and the End of the Cold War* / B.A. Fischer. – Columbia : University of Missouri Press, 1997. – 176 p.
605. Fischer B.B. *We May Not Always Be Right, but We're Never Wrong'' : US Intelligence Assessments of the Soviet Union, 1972-91* / Benjamin B. Fischer // *The Emage of the Enemy. Intellegence Analysis of Adversaries since 1945*. – Georgetown University Press, 2015. – pp. 106-141.
606. Fitzgerald F. *Way Out There in the Blue : Reagan, Star Wars and the End of the Cold War* / F. Fitzgerald. – New York : Simon & Schuster, 2001. – 592 p.
607. Frank J.D., Melville A.Y. *The Image of the Enemy and the Process of Change* [Electronic resource] / Jerome D. Frank, Andrei Y. Melville. – Access mode : <http://www-ee.stanford.edu/~hellman/Breakthrough/book/chapters/frank.html> (last access : 10.04.2014). – Title from the screen.
608. Frank J. *The image of enemy* / J. Frank // *Sanity and survival : Psychological aspects of war and peace*. – New York, 1967. – pp. 118-139.
609. Gaddis J.L. *Grand strategies in the Cold War* / J.L. Gaddis // *Cambridge History of the Cold War*. – 2010. – Vol. 2 : *Crises and Détente*. – pp. 1–21.

610. Gaddis J.L. *The Cold War: A New History* / J.L. Gaddis. – New York : Penguin Books, 2006. – 352 p.
611. Gaddis J.L. *The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations and Provocations* / J.L. Gaddis. – New York : Oxford University Press, 1992. – 320 p.
612. Gaddis J.L. *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947* / J.L. Gaddis. – New York : Columbia University Press, 1972. – 432 p.
613. Gaddis J.L. *We Now Know: Rethinking Cold War History*. – New York : Oxford University Press, 1997. – 425 p.
614. Garthoff R.L. *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan* / R.L. Garthoff. – Washington, DC : Brookings Institution, 1994. – 1206 p.
615. Garthoff R.L. *Soviet Leaders, Soviet Intelligence, and Changing Views of the United States, 1965–91* / Raymond L. Garthoff // *The Emage of the Enemy. Intellegence Analysis of Adversaries since 1945*. – Georgetown University Press, 2015. – pp. 41-80.
616. Garthoff R.L. *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War* / R.L. Garthoff. – Washington, DC : The Brookings Institution, 1994. – 834 p.
617. Gienow-Hecht J.C.E. *Culture and the Cold War in Europe* / J.C.E. Gienow-Hecht // *Cambridge History of the Cold War*. – 2010. – Vol. 1 : Origins. – pp. 398-419.
618. Halliday F. *The Making of the Second Cold War* / Fred Halliday. – London : Verso, 1989. – 280 p.
619. Haynes J. *Sleepwalking through History: America in the Reagan Years* / J. Haynes. – New York : W.W. Norton & Co, 2003. – 528 p.
620. Herrmann R.K., Lebow R.N. *Ending the Cold War: Interpretations, Causation, and the Study of International Relations* / R.K. Herrmann, R.N. Lebow. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 241 p.

621. Hixson W.L. *Parting the Curtain : Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-61* / W.L. Hixson. – New York : St. Martin's Press, 1997. – 283 pp.
622. Holden K. *Making of the Great Communicator : Ronald Reagan's Transformation From Actor To Governor* Hardcover. – New York : Lyons Press, 2013. – 288 p.
623. Hollins M. *The Cold War* [Electronic resource] / Malik Hollins, Jonah Togbah, Hassan Carron. – Access mode : <https://www.haikudeck.com/the-cold-war-education-presentation-4engIcXcgQ#slide0> (last access : 18.04.2015). – Title from the screen.
624. Holt R., Silverstein B. *The Image of the Enemy : U.S. Views of the Soviet Union* / R. Holt, B. Silverstein // *Journal of Social Issues*. – 1989. – Vol. 45 (2). – pp. 1-175.
625. Hunt M.H. *Ideology and Foreign Policy* / Michael H. Hunt. – New Haven : Yale University Press, 1987. – 288 p.
626. Hunter A. *Rethinking the Cold War* / A. Hunter – Philadelphia : Temple University Press, 1998. – 309 p.
627. Jowett G.S., O'Donnell V. *Propaganda and persuasion* / G.S. Jowett, V. O'Donnell. – Newbury park : Sage publications, 1986. – 236 p.
628. Keen S. *Faces of the Enemy : Reflections of the Hostile Imagination* / S. Keen. – San Francisco : Harper and Row, 1986. – 199 p.
629. Kenez P. *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End* / Kenez P. – New York : Cambridge University Press, 1999. – 317 p.
630. Kramer M. *Ideology and the Cold War* / Mark Kramer // *Review of International Studies*. – October, 1999. – Vol. 25. – No. 4. – pp. 539-576.
631. Kramer P. *Star wars* / P/ Kramer // *History Today*. – 1999. – Vol. 49. – No. 3. – P. 41-47.
632. LaFeber W. *America, Russia, and the Cold War* / W. LaFeber. – New York : McGraw-Hill Higher Education, 1987. – 334 p.
633. Lasswell H.D. *The Strategy of Soviet Propaganda* / H.D. Lasswell // *Proceedings of the Academy of Political Science*. – 1951. – Vol. 24. – pp. 214-226.

634. Leerssen J. Imagology : History and method [Electronic resource] / J. Leerssen. – Access mode : <https://www.google.com.ua/#q=joep+leerssen+imagology> (last access : 24.03.2013). – Title from the screen.
635. Leffler M.P. For the Soul of Mankind : The United States, the Soviet Union, and the Cold War / M.P. Leffler. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 2007. – 586 p.
636. Leighton M. Soviet Propaganda as a Foreign Policy Tool / M Leighton. – New York : Freedom House, 1991. – 190 p.
637. Lewin M. The Gorbachev Phenomenon : A Historical Interpretation, Expanded Edition / M. Lewin. – Berkeley : University of California Press, 1991. – 208 p.
638. McMahan R.J. Reagan and the World : imperial policy in the new Cold War / R.J. McMahan. – New York : Monthly Review Press, 1985.
639. McMahan R.J. US national security policy from Eisenhower to Kennedy / R.J. McMahan // The Cambridge History of the Cold War. – 2010. – Vol. 1. : Origins. – pp. 288-312.
640. Malia M.E. The Soviet Tragedy : A History of Socialism in Russia / M.E. Malia. – New York : Free Press, 1994. – 592 p.
641. Matlock J.E. Autopsy of an Empire : The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union / J.E. Matlock. – New York : Random House, 1995. – 836 p.
642. Matlock J.E. Reagan and Gorbachev : How the Cold War Ended / J.E. Matlock. – New York : Random House, 2004. – 400 p.
643. Matlock J.E. The End of the Cold War / J.E. Matlock // Harvard International Review. – 2001. – Vol. 23.
644. O'Hehir A. The human monster [Electronic resource] / Andrew O'Hehir // Salon. – Access mode : <http://www.salon.com/2005/05/05/stalin/> (last access : 27.06.2014). – Title from the screen.

645. Paterson T.G. *Soviet-American Confrontation : Postwar Reconstruction and the Origins of the Cold War* / T.G. Paterson. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1973. – 325 p.
646. Plaschke P. *Exuse Me While I Reache* [Electronic resource] / Paul Plaschke. – Access mode : http://www.johndclare.net/cold_war4.htm (last access : 11.06.2015). – Title from the screen.
647. *Political Chronology of Central, South and East Asia*. – Europa Publications, 2001. – 320 p.
648. Ponsonby A. *Falsehood in Wartime : Propaganda Lies of the First World War* / Arthur Ponsonby/ Reprint edition. – Newport Beach, California : Institute for Historical Review, 1991. – 192 p.
649. Pravda A. *The collapse of the Soviet Union, 1990-1991* / A. Pravda. – Cambridge History of the Cold War. – 2010. – Vol. 3 : Endings. – pp. 356-377.
650. *Records of the United States Information Agency [USIA]* [Electronic resource] / National Archives. – Access mode : <http://www.archives.gov/research/guide-fed-records/groups/306.html> (last access : 24.03.2015). – Title from the screen.
651. Remington T.F. *The Truth of Authority : Ideology and Communication in the Soviet Union* / T.F. Remington. – Pittsburgh : Pittsburgh University Press, 1988. – 346 p.
652. *Rhetoric* / Merriam-Webster Dictionary [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.merriam-webster.com/dictionary/rhetoric> (last access : 27.10.2016). – Title from the screen.
653. Richards P.S. *Cold War librarianship : Soviet and American activities in support of national foreign policy, 1946-1991* / P.S. Richards // *Libraries & the Cultural Record*. – 2001. – Vol. 36. – pp. 183-203.
654. Rieber R.W., Kelly R.J. *Substance and Shadow : Images of the Enemy* / R.W. Rieber, R.J. Kelly // *Psychology of war and peace : the image of the enemy*. – New York, 1991. – pp. 3-34.

655. Robin R. *The Making of the Cold War Enemy : Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex* / R. Robin. – Princeton : Princeton University Press, 2003. – 296 p.
656. Robinson N. *Ideology and the collapse of the Soviet system : a critical history of Soviet ideological discourse* / N. Robinson. – London : Edward Elgar Publishing, 1995. – 227 p.
657. Rose C. *The Soviet Propaganda Network* / C. Rose. – New York : St. Martin's Press, 1988. – 314 p.
658. Roxburgh A. *Pravda : Inside the Soviet News Machine* / A. Roxburgh. – New York : George Braziller, 1987. – 285 p.
659. Shane S. *Dismantling Utopia : How Information Ended the Soviet Union* / S. Shane. K – New York : Ivan R. Dee, 1994. – 335 p.
660. Sheehy G. *The Man Who Changed the World. The Lives of Mikhail S. Gorbachev.* – New York : HarperCollins Publishers, 1990. – 416 p.
661. Shevtsova L. *Gorbachev, Yeltsin, and Putin : Political Leadership in Russia's Transition* / L. Shevtsova. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 2001. – 164 p.
662. Shlapentokh D., Shlapentokh V. *Soviet Cinematography, 1918-1991 : Ideological Conflict and Social Reality* / D. Shlapentokh., V Shlapentokh. – New York : Walter de Gruyter, 1993. – 293 p.
663. Shlapentokh V. *Soviet ideologies in the period of glasnost : responses to Brezhnev's stagnation* / V. Shlapentokh. – New York : Praeger, 1988. – 211 p.
664. Silverstein B. *Enemy images : The psychology of U.S. attitudes and cognitions regarding the Soviet Union* / B. Silverstein // *American Psychologist.* – 1989. – Vol. 44 (6). – pp. 903-913.
665. Snyder A. *Warriors of Disinformation : American Propaganda, Soviet Lies and the Winning of Cold War* / A. Snyder. – New York : Arcade Publishing, 1995. – 320 p.
666. Stanke J. *The United States, the End of the Cold War, and the Collapse of the Soviet Union : a Popular Perspective from American Political Cartoons* /

- J. Stanke // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р.) / ред. І. Я. Тодоров. – Запоріжжя : Інтер-М, 2011. – pp. 143-151.
667. Stein J.G. Image, Identity and Conflict Resolution / J.G. Stein // *Managing Global Chaos* / eds. C. Crocker, F. Hampson and P. Aall. – Washington, D.C. : United States Institute of Peace Press, 1996. – pp. 93-111.
668. Suny R.G. *The Soviet Experiment : Russia, The USSR and The Successor States* / R.G. Suny – New York : Oxford University Press, 1998. – 560 p.
669. Suri J. Explaining the End of the Cold War : A New Historical Consensus? / J. Suri // *Journal of Cold War Studies*. – 2002. – Vol. 4. – pp. 60-92.
670. *The Soviet System : From Crisis to Collapse* / Eds. A. Dallin, G. Lapidus. – Boulder : Westview Press, 1995. – 457 p.
671. Tsvetkova N. International Education during the Cold War : Soviet Social Transformation and American Social Reproduction / N. Tsvetkova // *Comparative Education Review*. – 2008. – Vol. 52. – No. 2. – pp. 199-217.
672. Walker J.S. The Origins of the Cold War in United States History Textbooks / J.S. Walker // *The Journal of American History*. – March, 1995. – Vol. 81. – No. 4. – pp. 1652-1661.
673. Westad O.A. Bernath Lecture. The New International History of the Cold War: Three (Possible) Paradigms / O.A. Westad // *Diplomatic History*. – 2000. – № 24. – pp. 551-565.
674. Westad O.A. *Reviewing the Cold War : Approaches, Interpretations, Theory* / O.A. Westad. – London : Routledge, 2000. – 396 p.
675. Westad O.A. The Cold War and the international history of the twentieth century / O.A. Westad // *The Cambridge History of the Cold War*. – 2010. – Vol. 1 : Origins. – pp. 1-20.
676. Wilson R.L. *American Political Leaders* / Richard L. Wilson. – New York : Facts on File, 2002. – 448 p.

677. Wingert N.A. The politicization of popular culture : A case study in Reagan and Star Wars / N.A. Wingert. – Marshall University, 2013. – 89 p.

VIII. Дисертації та автореферати дисертацій

678. Белоконева А.С. Конструирование образа внешнего врага: исследование советских СМИ и официальных документов начала «холодной войны» (1946-1953 гг.): дис... канд. социолог. наук : 23.00.02 / Белоконева Анна Сергеевна / Московский государственный институт международных отношений (Университет) Министерства иностранных дел России. – М., 2004. – 175 с.

679. Дашкевич А.В. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду : дис... д-ра політ. наук : 23.00.04 / Дашкевич Андрій Вікторович / Національна академія наук України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 1998. – 450 с.

680. Жарков Я.М. Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939-2000 рр.): дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / Жарков Яків Миколайович / Національна академія оборони України. – К., 2007. – 206 с.

681. Ивашев А.А. Американская стратегия психологической войны против СССР на начальном этапе холодной войны (1946-1953 гг.): дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ивашев Андрей Андреевич. – Краснодар, 2007. – 224 с.

682. Колесникова А.Г. Формирование и эволюция образа врага периода «холодной войны» в советском кинематографе (середины 1950-х – середины 1980-х гг.): дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Колесникова Александра Геннадьевна / Российский государственный гуманитарный университет. – М., 2010. – 226 с.

683. Конорева И.А. Государства Индокитая в системе идеологического противоборства США и СССР в годы «холодной войны» (1954-1975): дис...

канд. ист. наук : 07.00.03 / Конорева Ирина Александровна / Курский государственный университет. – Курск, 2003. – 290 с.

684. Кравчук М.А. Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Кравчук Микола Артемович / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Л., 2006. – 19 с.

685. Никитин К.М. Эволюция внешнеполитической доктрины СССР. 1985-1991 гг. . : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Никитин Кирилл Михайлович / Московский педагогический государственный университет. – М., 2008. – 184 с.

686. Николаева Н.И. Формирование мифологизированного образа Соединенных Штатов Америки в советском обществе в первые годы «холодной войны», 1945-1953 гг. : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Николаева Наталья Ильинична / Саратовский государственный университет им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 2001. – 194 с.

687. Никонова С.И. Государственная политика в области идеологии и культуры в контексте советской действительности (середина 60-х – середина 80-х годов XX века) : дис... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Никонова Светлана Игоревна / Казанский государственный архитектурно-строительный университет. – Казань, 2009. – 357 с.

688. Пасхальный П.И. Борьба Коммунистической партии США против агрессивной политики американского империализма (1976-1980 гг.) : дис... канд. ист. наук : 07.00.04 / Петр Иванович Пасхальный. – Москва, 1984. – 226 с.

689. Рабуш Т.В. Противостояние США и Советского Союза в Афганистане : дис... канд. ист. наук : 07.00.15 / Рабуш Таисия Владимировна / Санкт-Петербургский университет. – СПб, 2011. – 201 с.

690. Рычкова О.В. Американское общественное мнение о Советском Союзе, 1944-1945 гг. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / Рычкова Ольга

Владимировна / Вятский государственный гуманитарный университет. – Киров, 2006. – 277 с.

691. Рудюк О.В. Концептуальні засади політики адміністрації Р. Рейгана відносно СРСР (1981-1989 рр.): дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Рудюк Ольга Валеріївна / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 211 с.

692. Секиринский Д.С. Американское общество и меняющийся Советский Союз : дис... канд. ист. наук : 07.00.00, 07.00.03 / Секиринский Денис Сергеевич / Государственный академический университет гуманитарных наук. – М., 2009. – 346 с.

693. Ситникова Е.Л. Образ Советского Союза как фактор внешней политики США : 1945-1952 гг. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ситникова Елена Леонидовна / Воронежский государственный педагогический университет. – Курск, 2007. – 199 с.

694. Терешко Е.Ю. Консервативные и либеральные периодические издания США о политической борьбе в России : 1992-1996 гг. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / Терешко Евгений Юрьевич / Дальневосточный государственный гуманитарный университет. – Хабаровск, 2012. – 237 с.

695. Третьяченко Е.А. Образ Советской России в творчестве американских писателей и публицистов в историко-культурном контексте 1917-1991 гг. : автореф. дис... канд. культурологии : 24.00.01 / Третьяченко Елена Александровна. – Шуя, 2010. – 26 с.

696. Тумашов А.В. «Холодна війна» другої половини ХХ ст.: причини виникнення, хід і її наслідки : дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / Тумашов Анатолій Володимирович / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 195 с.

697. Шнайден И.И. Идеологические аспекты работы с иностранными туристами в СССР : вторая половина 1950-х – первая половина 1980-х гг. : По материалам «Интуриста» : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 /

Шнайден И.И. / Московский государственный университет сервиса. – М., 2004. – 237 с.

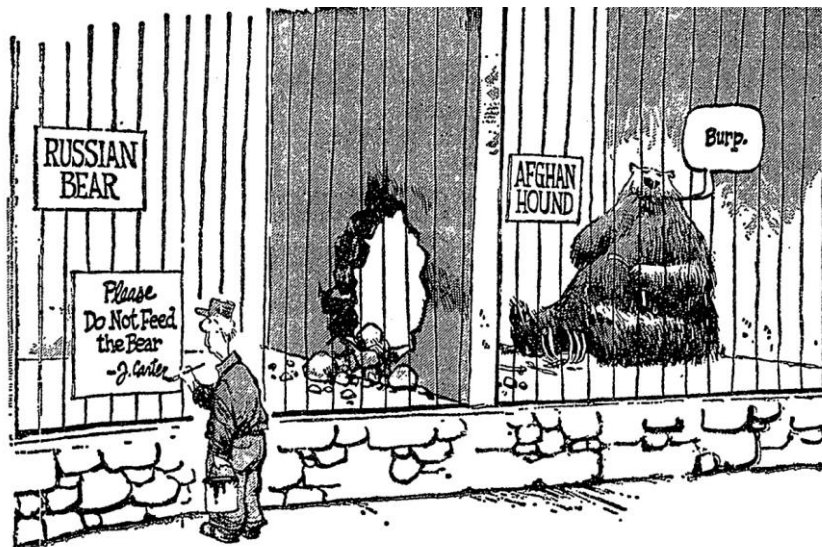
698. Юрченко С.В. Геостратегия США в процессе становления глобальной державы : дис... д-ра полит. наук : 23.00.04 / Юрченко Сергей Васильевич / Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2001. – 430 с.

699. Яковлева Н.І. Пропаганда як складова політичної комунікації : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Яковлева Неллі Іллівна / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карикатури США періоду Холодної війни

By MacNelly for The Richmond News Leader

Рис. А.1. MacNelly. Russian Bear – Afghan Nound / MacNelly // The Washington Post. – June 1, 1980.

Переклад надписів:

- Російський ведмідь;
- Будь ласка, не годуйте ведмідя – Дж. Картер;
- Афганський хорт;
- Е-р-р-р (Відрижка).

Рис. А.2. Herblock. «White is Black, Black is White, Night is Day →» / Herblock // The Washington Post. – July 6, 1950.

Переклад надпису:

«Біле є чорним, чорне є білим, ніч є днем →»

HERBLOCK
© 1950 THE WASHINGTON POST CO.

Карикатури СРСР періоду Холодної війни

Рис. А.3. Ганф Ю. Город Нью-Глулов / Ю. Ганф // Крокодил. Издание газеты «Правда». – 20 января, 1951 г. – № 2.

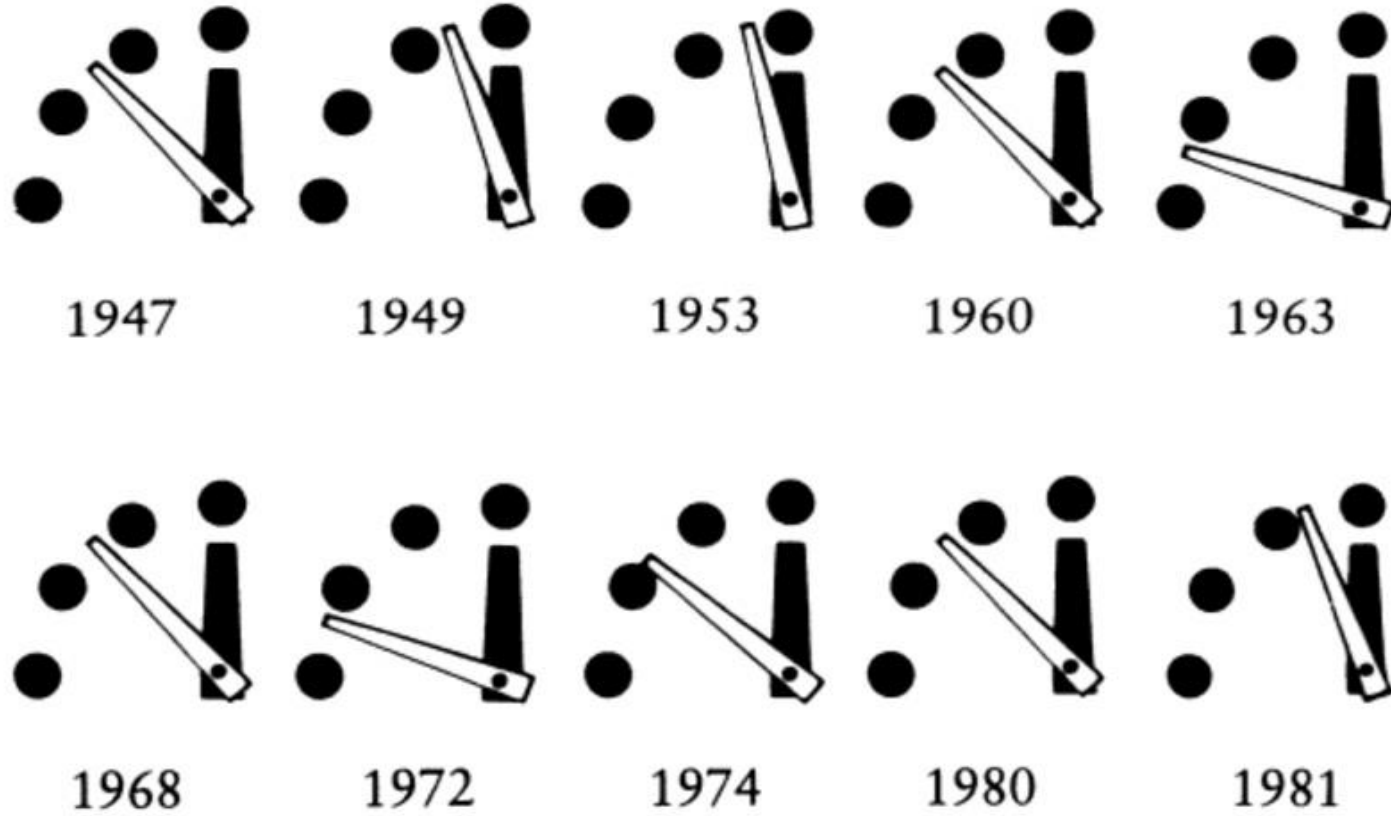
Рис. А.4. Ефимов Б. Нет – «звездным войнам»! / Бор. Ефимов // Крокодил. Издание газеты «Правда». – Декабрь, 1986 г. – № 34.

— Не троньте моих детей!

Рисунок Бор. ЕФИМОВА

Додаток Б
 Годинник Апокаліпсису, 1947-1981 рр.

Bulletin of the Atomic Scientists. – January 1984. – Vol. 40. – No. 1. – P. 2.

Додаток В

Годинник Апокаліпсису, 1984 р.

Bulletin

of the Atomic Scientists

JANUARY 1984 • VOLUME 40 • NUMBER 1 • PRICE \$2.50

Bulletin of the Atomic Scientists. – January 1984. – Vol. 40. – No. 1.

Переклад надпису:

Саме зараз той час, коли варто зробити справи до того як мине їх час. Роберт Редфільд.

Три хвилини до опівночі.

Додаток Г

Відповіді Ю.В. Андропова журналу «Шпигель» (ФРН)

(19 квітня 1983 р.)¹

Питання. Президент США Рейган має намір за період до 1987 року підняти витрати на озброєння до гігантської суми – 1600 мільярдів доларів. Він планує створення міжконтинентальної ракети «МХ», ракети «Першинг-2», крилатих ракет і навіть розташування у космосі антиракетної системи, яка може зробити Сполучені Штати невразливими. Що ви збираєтеся поставити на протипагу цьому?

Відповідь. Останнім часом у членів адміністрації Рейгана стало модним ставати у позу ображених, коли їх викривають у мілітаристських, агресивних прагненнях. Можливо, на когось з людей, недосвідчених у політиці, подібна поза і може справити враження. На те, вона, мабуть, і розрахована. Але у таких випадках краще за все звертатися до фактів. А факти кажуть про те, що США стали на шлях розгортання безпрецедентної гонки озброєнь по всіх напрямках, до межі роздувають гонку міжнародної напруженості.

Безпосередньо я маю на увазі у тому числі оголошені у Вашингтоні плани розробки широкомасштабної та високоефективної протиракетної оборони. Авантюризм та небезпека цього задуму у тому, що розрахунок тут робиться на безкарність, на те, щоб нанести перший ядерний удар, вважаючи, що можуть убезпечити себе від удару у відповідь. Тут недалеко і до спокуси дотягнутися до пускової кнопки. У цьому головна небезпека нової американської військової концепції. Вона здатна лише наблизити світ до ядерної прірви. Виходить так: кажуть про оборону, а насправді закладають міну під весь процес обмеження стратегічних озброєнь... Хочуть забратися зі зброєю у космос і звідти погрожувати людству. Цього не можна допустити...

¹Андропов Ю.В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРН), 19 апреля 1983 года / Ю.В. Андропов // Избранные речи и статьи / 2-е изд. – М. : Политиздат, 1984. – С. 259-271 ; переклад з російської мови В.В. Покляцької.

Додаток Д

Із промови Р. Рейгана на щорічній конференції

Національної асоціації євангелістів

(Орландо, штат Флоріда, 8 березня 1983 р.)¹

Багато років тому я чув промову молодого батька, який виступав перед величезною аудиторією в Каліфорнії. Це було у період Холодної війни, коли комунізм і наш американський образ життя сильно займали розум людей. Він про це і говорив. Я раптово почув його слова; але в цей момент я подумав про себе: «Ні, не треба... Ти не можеш... не треба говорити цього». Я недооцінив його, а він продовжував: «Я люблю моїх дівчат більше за все на світі. Але краще б вони померли зараз, віруючи у Бога, ніж росли б при комунізмі та померли, припинивши вірити у Бога»...

Давайте піднесемо молитву за порятунок всіх тих, хто живе у темряві тоталітаризму, за те, аби вони відчували радість пізнання Бога. Давайте визнаємо, що до тих пір, поки їх вожді проповідують верховну владу держави, проголошують її всемогутність над особистістю та передрікають його кінцеве панування над всім людством, вони уособлюють зло у сучасному світі...

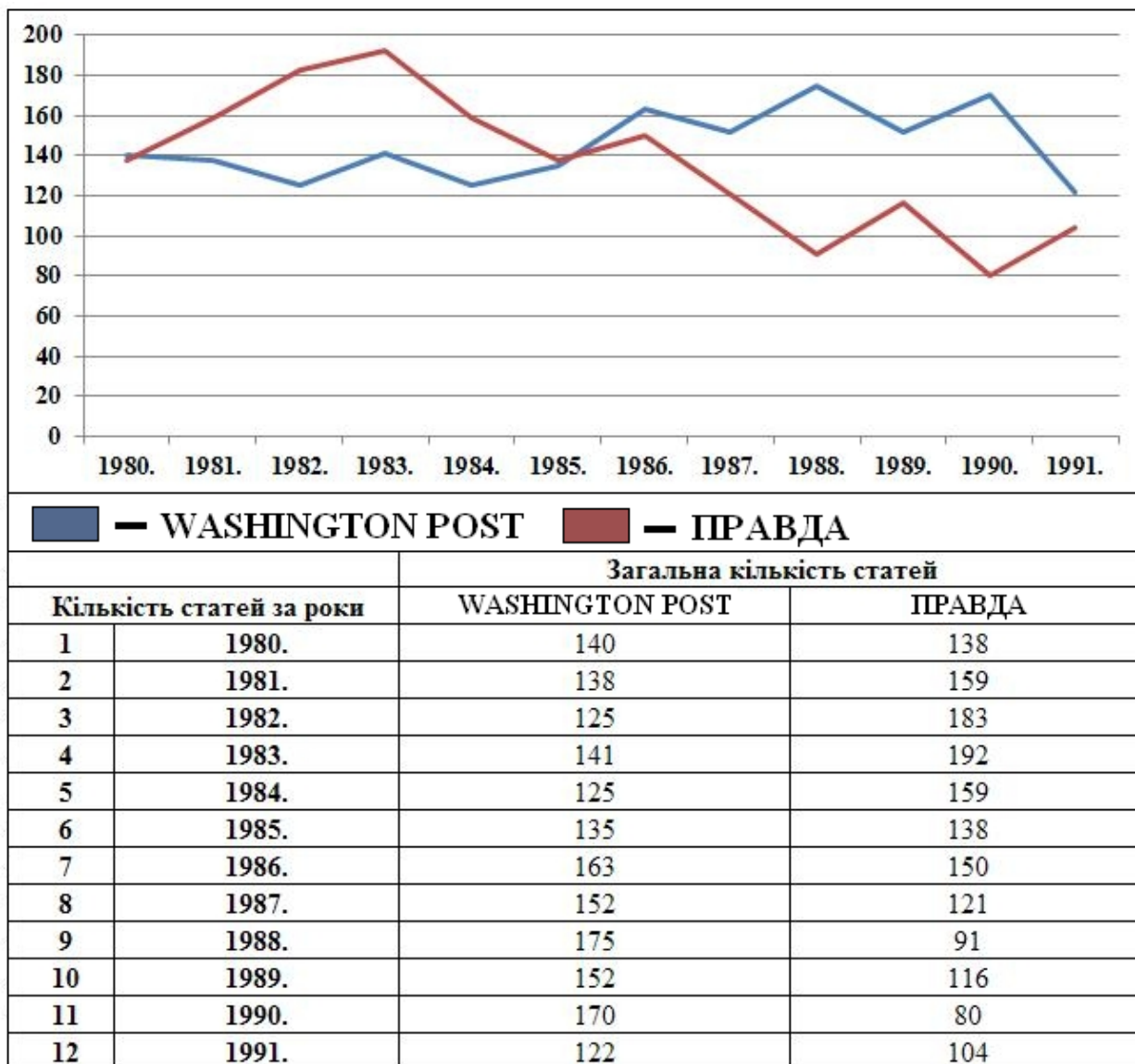
Хочу вас застерегти: говорячи про ядерне заморожування, не впадайте у спокусу гордині, у спокусу поставити себе над всіма і рівно звинувачувати обидві сторони, ігноруючи факти історії та агресивні устремління *імперії зла* та спрощено називаючи гонку озброєнь найбільшим непорозумінням, тим самим відсторонюючись від боротьби між правдою та неправдою, між добром і злом.

... Я вважаю, що комунізм – це чергова скорботна і безглузда глава в історії людства, останні сторінки якої вже дописуються зараз.

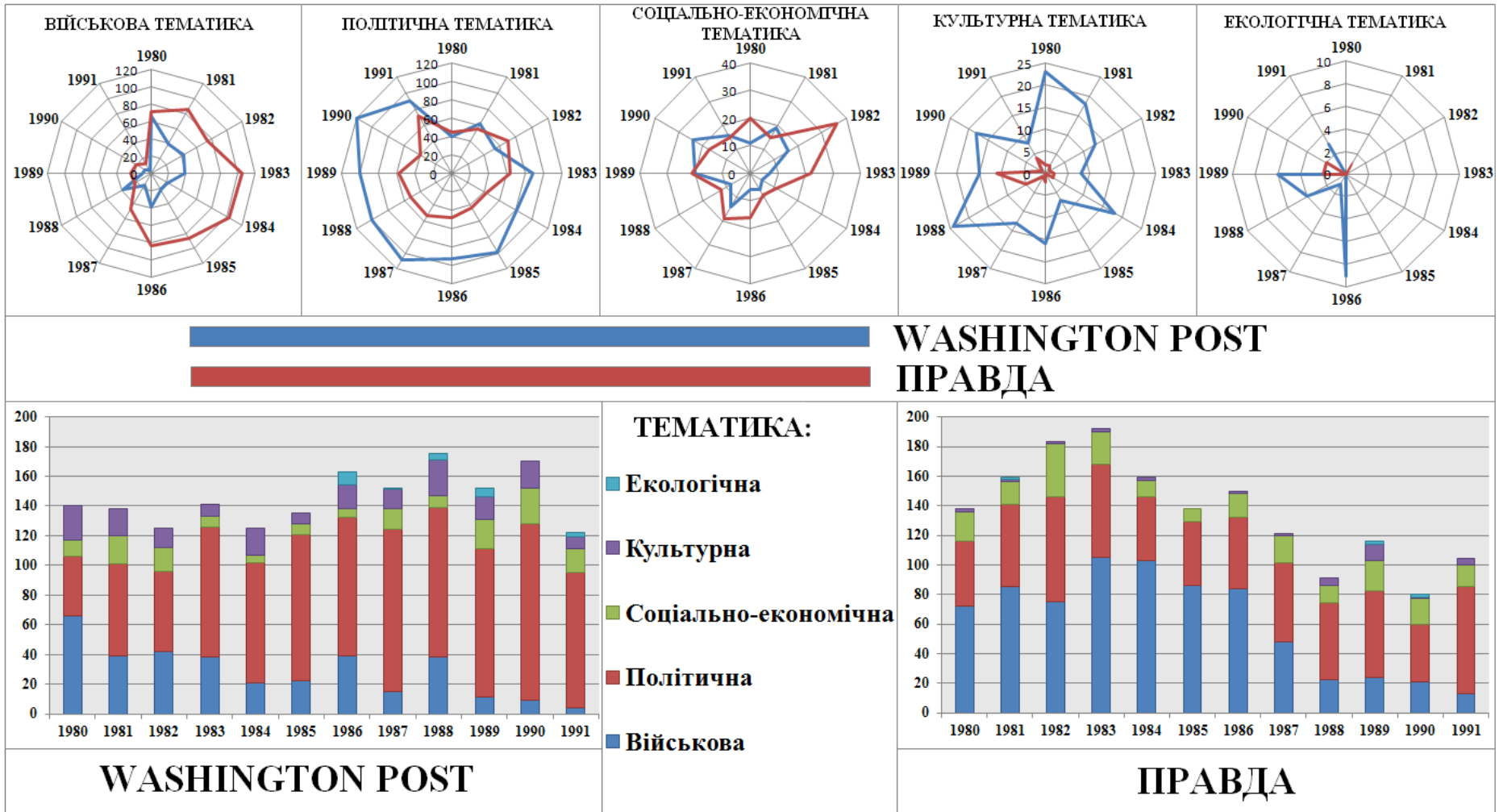
¹Рейган Р. Выступление на ежегодной конференции Национальной ассоциации евангелистов, Орландо, штат Флорида, 8 марта 1983 года / Р. Рейган // Откровенно говоря : Избранные речи. Пер. с англ. – М. : Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – С. 152-163 ; переклад з російської мови В.В. Покляцької.

Додаток Е

Результати контент-аналізу газет «The Washington Post» та «Правди»
(1980-1991 рр.) за кількістю статей

Додаток Ж
Відображення образу країни-суперника в газетах «The Washington Post» та «Правда»
у 1980-1991 рр. за тематикою публікацій

Додаток 3

Спогади М.С. Горбачова про перший офіційний візит до США

(грудень 1987 р.)¹

А ось від першого візиту залишилися суперечливі враження...

Не кажучи вже про труднощі, які довелося долати при обговоренні основної теми візиту – роззброєння, у нас з Рейганом виникали тоді невеликі «сутички», свого роду відлуння тієї ж ідеологічної конфронтації. В одній із розмов президент почав мені «дорікати». Я вимушений був перервати його і спокійно сказав:

– Пане президент, Ви – не суддя, я – не підсудний. Я є представником, як і Ви, великої держави і розраховую, що наш діалог буде вестися на основі взаємності, рівності. Інакше у нас розмови просто не буде.

Моменти підозрливості, колкості були присутніми і при інших зустрічах. Але поступово їх ставало менше. Партнери звикали один до одного, припинили «заводитися» з півслова і «давати відсіч» на будь-яку заяву, що не прийшлася до вподоби. А коли все-таки в ході переговорів виникали гострі зіткнення – цього ніколи не уникнути, – намагалися пом'якшити ситуацію жартом. Схильність до гумору в американців, можна сказати, – риса національного характеру. Гадаю, вже у ході візиту багато чого обміркував і переступив через стереотипи, що в нього склалися, сам Рейган, а далі за всіх пішов у цьому сенсі Шульц.

Наше «нашестья» на Вашингтон було успішним у чималій мірі тому, що не переслідувало ніяких «підривних» цілей. Кажучи «нашестья», я маю на увазі не тільки себе, Раїсу Максимівну, найближчих співробітників, які входили до складу делегації, а всіх, хто був тоді зі мною в США...

Виявилося, що у нас є про що говорити, і люди наші вміють говорити по-людські про самі гострі проблеми, що накопичилися за роки «холодної війни». Говорити, позбавляючи самих себе від колишніх кліше і догм. Вони

здобули свободу думки і показали, що вміють нею користуватися з відчуттям відповідальності, без лінощів і демагогії. Такими були перші плоди гласності.

У центрі численних дискусій було вже не завзяте відстоювання ідеологічних постулатів, а намагання почути і зрозуміти один одного. І це було не менше досягнення, ніж підписання договору.

Незабутніми є емоційні враження від тих насичених зустрічами днів. На прийомі у Білому домі ми зустрілися з Ваном Кліберном. У нашій пам'яті він закарбувався молодим, коли на Першому конкурсі імені Чайковського у Москві завоював першу премію за виконання Першого концерту великого російського композитора. Після дружніх обіймів Кліберн ще раз сів за рояль і почав тихо награвати і наспівувати «Підмосковні вечори»... Це був подарунок для радянських гостей. Пісня, яку написав Соловйов-Сєдий для Московського молодіжного фестивалю 1957 року, стала у нас майже народним гімном. Ми не втрималися й у пориві почуттів підхопили мелодію, зазвучала вона на двох мовах.

Завершився прийом та концерт. Йшли з гарним настроєм коридорами Білого дому і ми, і американці. Проходимо повз портрет Лінкольна. І перекладач мені шепоче: «Бачите, йдуть два генерали... Так ось, один іншому, показуючи на портрет, сказав: бачив би старий Лінкольні, що відбувається – біля Білого дому майорить червоний прапор з серпом і молотом, а всередині співають «Підмосковні вечори»!

¹Горбачев М.С. Жизнь и реформы. Книга 2 [Електронний ресурс] / Михаил Горбачев. – М.: Новости, 1995. – Режим доступу: <http://www.gorby.ru/gorbachev/memoirs/>. – Дата звернення: 07.11.2016. – Назва з титулу екрану; переклад з російської мови В.В. Покляцької.

Додаток К

Спогади Президента США Р. Рейгана про зустріч з Генеральним секретарем ЦК КПРС М.С. Горбачовим у Білому домі, м. Вашингтон(9 грудня 1987 р.)¹

Я розповів один анекдот про американця та росіянина, які спорили про відповідні переваги своїх країн. Американець сказав: «Дивись, – у моїй країні я можу увійти в Овальний кабінет, вдарити по столу президента і сказати: «Пане президент, мені не подобається, як ви керуєте державою». На що росіянин відповів: «Я теж можу це зробити». Американець перепитав: «Ви можете?», а його друг відповів: «Звісно, я можу увійти в Кремль, грюкнути по столу генерального секретаря і сказати: «Пане генеральний секретар, мені не подобається, як президент Рейган керує своєю державою».

Перекладач переклав жарт, і, коли дійшов до кульмінаційної точки, Горбачов зареготав.

Тоді я розповів йому інший анекдот: про наказ, розісланий всім поліцейським, які слідкували за дорожнім рухом у Москві, і який вимагав, щоб надалі всі штрафи бралися з кожного, хто перевищує швидкість, яке б високе положення він не займав. Одного разу, продовжував я, генеральний секретар виходив з будинку за містом. Виявивши, що запізнюється на засідання у Кремлі, він каже водію: «Слухай, сідай на заднє сидіння, а я поведу». В дорозі вони промчали повз двох поліцейських на мотоциклах, й один з них погнався за машиною. Через декілька хвилин він повернувся назад до іншого поліцейського, який його спитав: «Ти оштрафував його?» «Ні», – відповів поліцейський. «Чому ні? Нам же сказали, що ми повинні штрафувати незалежно від службового становища». «Ні, цей занадто важливий», – відповідає колега. «Хто це був?» – «Не знаю. Я його не зміг впізнати, но його водієм був сам Горбачов. Він зареготав знову.

¹Рейган Р. Жизнь по-американски / Рональд Рейган. – М. : Новости, 1992. – С. 708-709 ; переклад з російської мови В.В. Покляцької.

Додаток Л

Бесіда М.С. Горбачова з Дж. Бушем,

(Мальта, 2 грудня 1989 р.)¹

Буш. ... Я особисто вважаю, що поїздки ділових людей до Радянського Союзу приносять величезну користь. Я розумію, що в даний час існує величезна різниця в наших економічних системах. Ви сказали, що вам необхідні зміни у тому, як функціонує ваше суспільство. Проте, і в наших інтересах, тобто в інтересах США у плані розширення торгівлі, і я сподіваюся, у Ваших інтересах, аби зростала кількість обмінів між нашими економістами та діловими людьми з метою обговорення економічної проблематики.

Горбачов. Погоджуюся з Вами. Взагалі, від Президента США ми очікуємо одного – політичну констатацію підтримки. Це буде слугувати орієнтиром для розширення співробітництва між нами. Що стосується власне бізнесменів, то у них є великі заділи, і вони, як це може підтвердити Добринін, сповненні бажання налагоджувати подібне співробітництво...

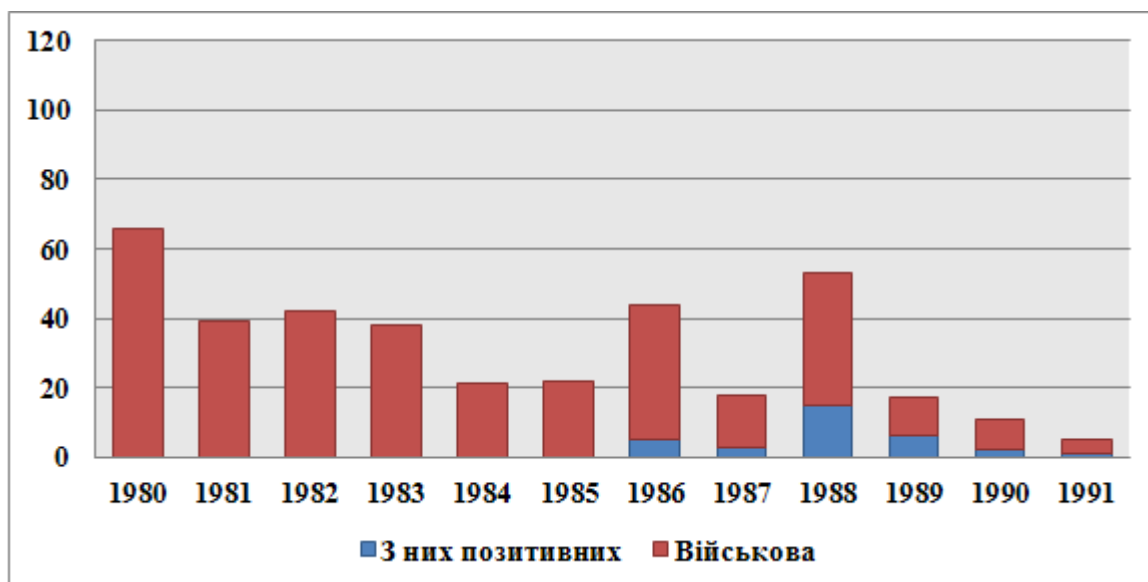
Буш. Державний секретар Бейкер нагадує мені про те, що під час зустрічі міністрів розглядався широкий список 10 областей, в яких може розгортатися співробітництво...

¹Из беседы с Джорджем Бушем (во время ланча). Мальта, 2 декабря 1989 года / Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки : документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам / Горбачев-Фонд. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 242-243; переклад з російської мови В.В. Покляцької.

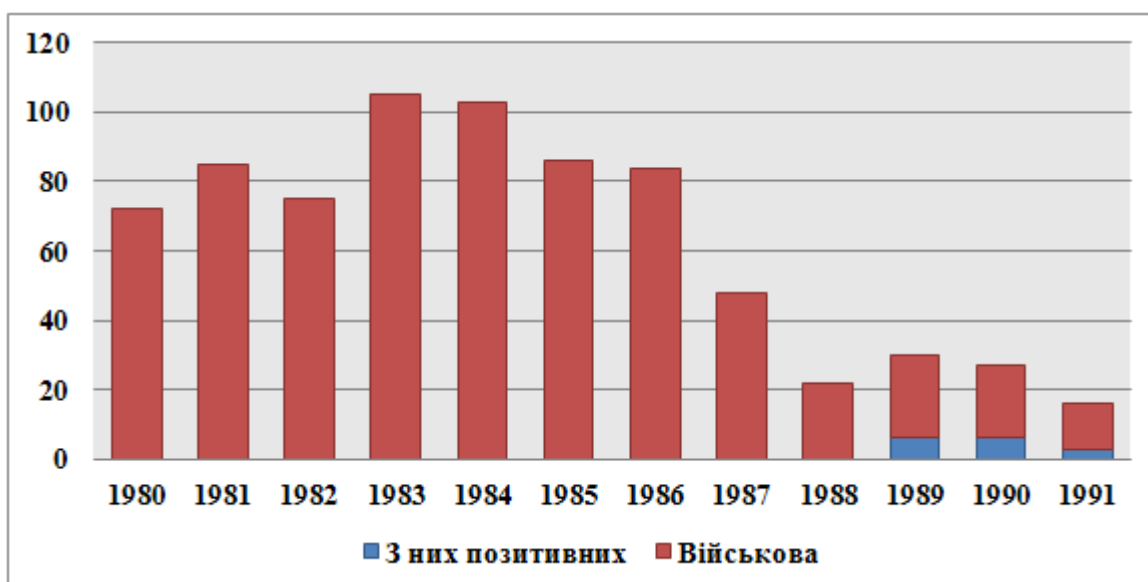
Додаток М.1

Кількість публікацій щодо країни-суперника з військової тематики на сторінках періодичних видань США та СРСР у 1980-1991 рр.

The Washington Post

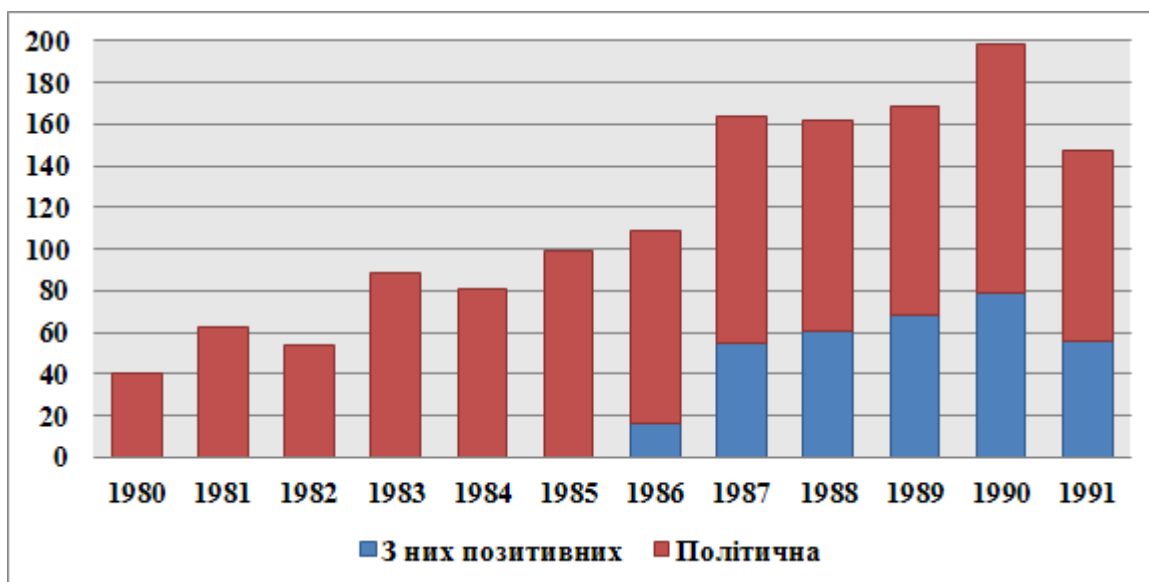
Правда

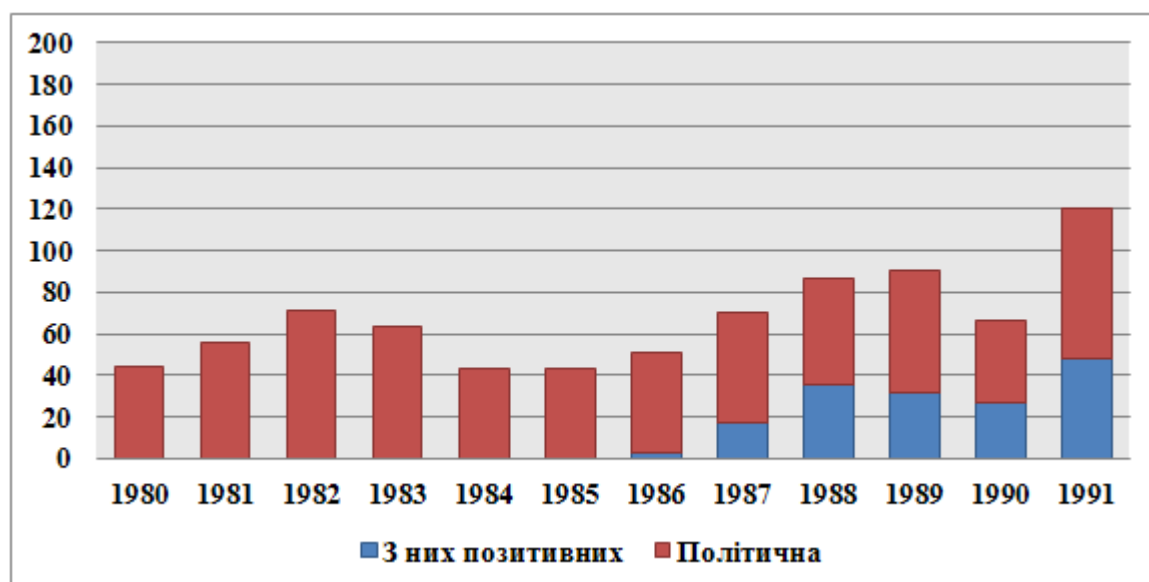
Додаток М.2

Кількість публікацій щодо країни-суперника з політичної тематики на сторінках періодичних видань США та СРСР у 1980-1991 рр.

The Washington Post

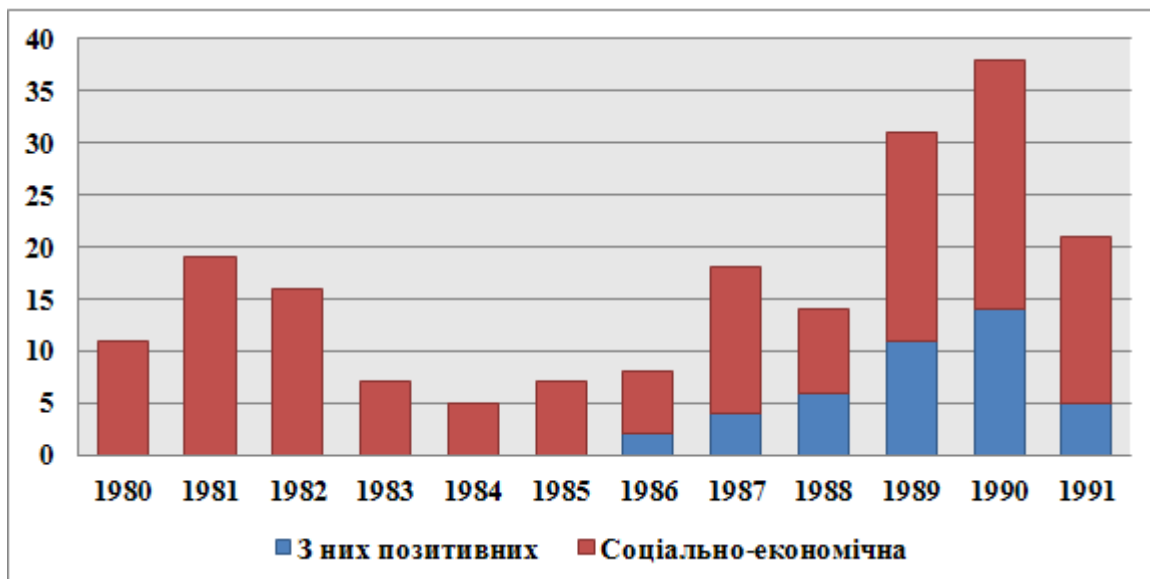
Правда

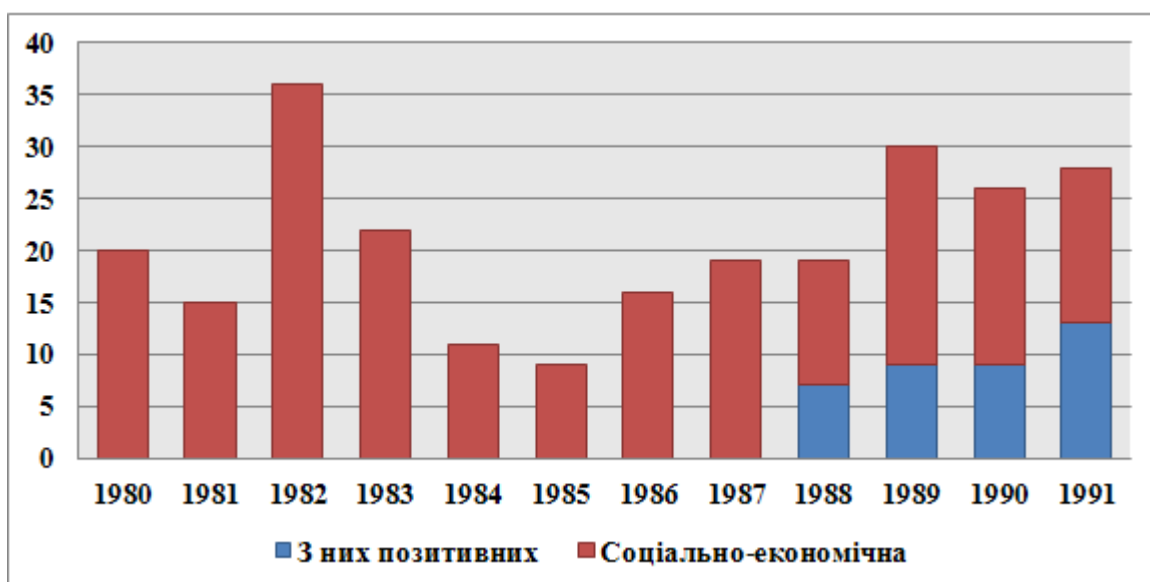
Додаток М.3

Кількість публікацій щодо країни-суперника з соціально-економічної тематики на сторінках періодичних видань США та СРСР у 1980-1991 рр.

The Washington Post

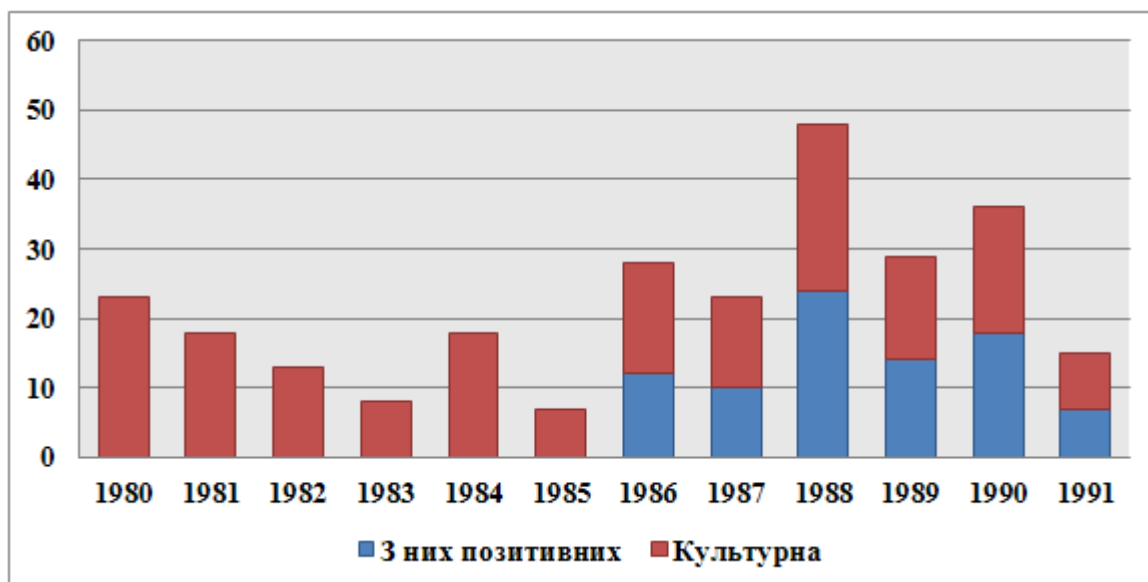
Правда

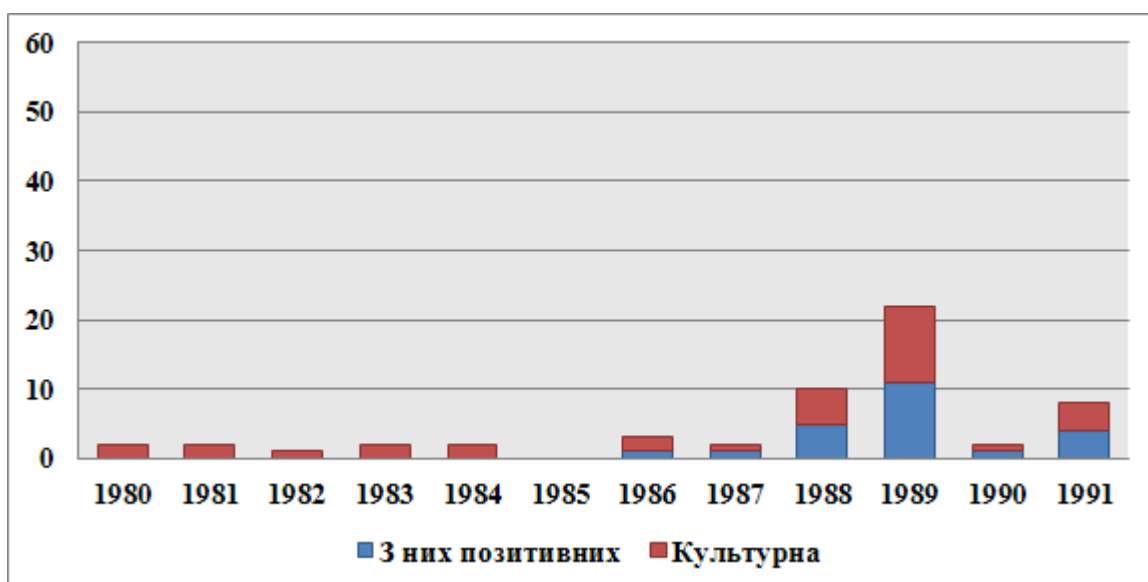
Додаток М.4

Кількість публікацій щодо країни-суперника з культурної тематики на сторінках періодичних видань США та СРСР у 1980-1991 рр.

The Washington Post

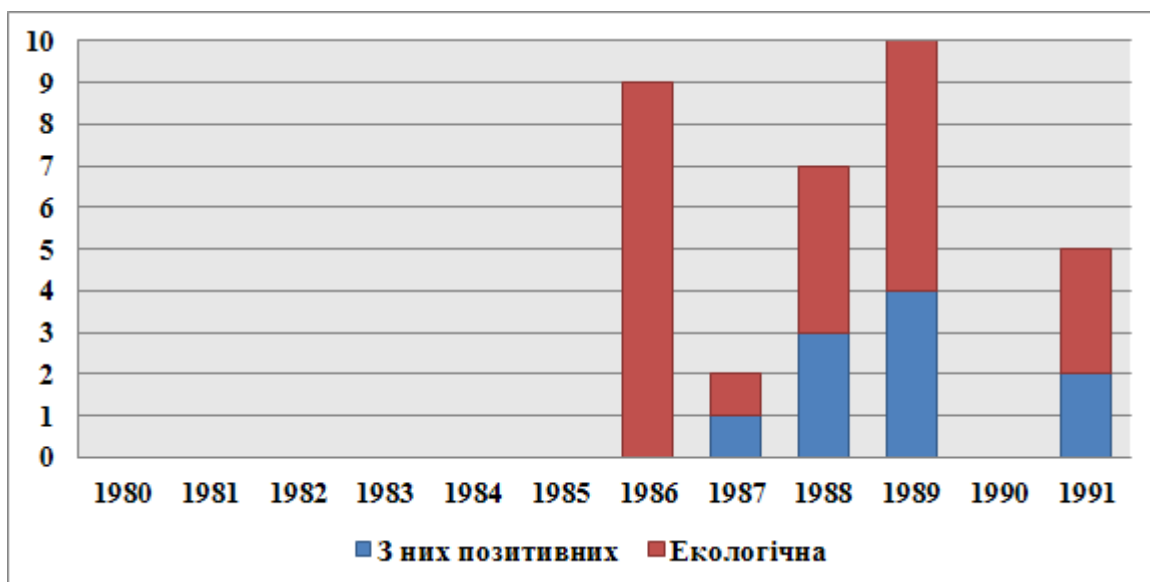
Правда

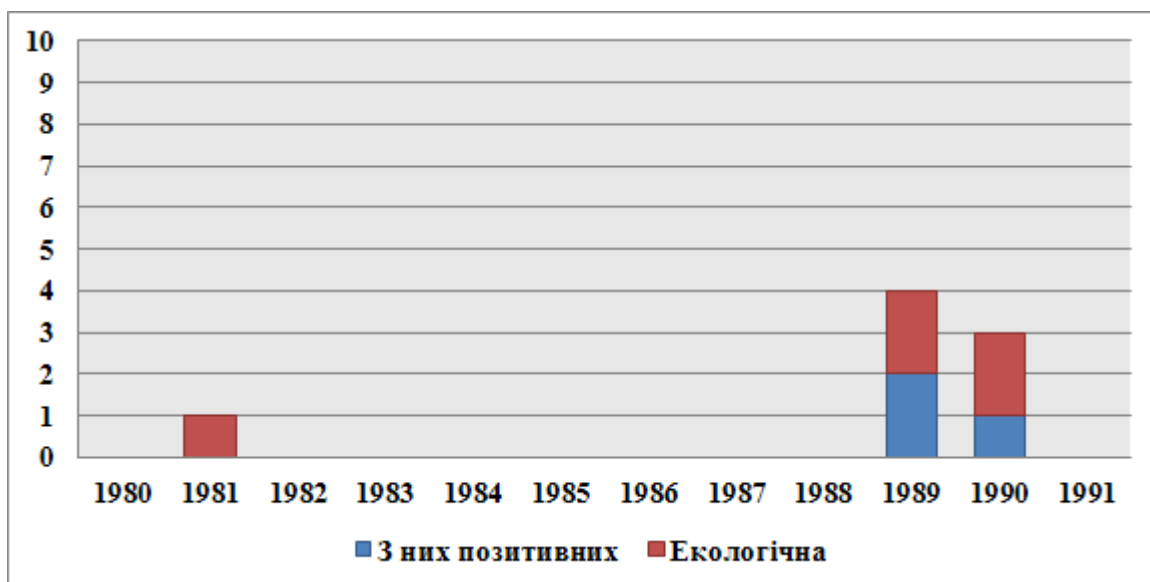
Додаток М.5

Кількість публікацій щодо країни-суперника з екологічної тематики на сторінках періодичних видань США та СРСР у 1980-1991 рр.

The Washington Post

Правда

Додаток Н
Співвідношення негативних та позитивних характеристик країни-суперника на сторінках «The Washington Post» та «Правди» у 1986-1991 рр.

